

XII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

ADORJÁNI PANNA
L. BALOGH BÉNI
BARTA RÓBERT
FROJIMOVICS KINGA
GYARMATI GYÖRGY
HORNÁK ÁRPÁD
KOLONTÁRI ATTILA
MAGYARICS TAMÁS
MAJOROS ISTVÁN
MOLNÁR ZSÓFIA
MURÁDIN JÁNOS KRISTÓF
NÉMETH ISTVÁN
POMOGÁTS BÉLA
RÉSZEGH BOTOND
ROMSICS IGNÁC
SIMON ATTILA
TÁRNOK ATTILA
TÓTH LÁSZLÓ

5

III. FOLYAM
2015.
MÁJUS

1945: VÉG ÉS KEZDET

XXK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXVI/5. • 2015. MÁJUS

TARTALOM

ROMSICS IGNÁC • 1945 mint korszakhatár	3
MAGYARICS TAMÁS • „Nulla év”: egy új világ(rend) a régi helyén	9
KOLONTÁRI ATTILA • A Szovjetunió a II. világháború után. Gazdaság, külpolitika, hatalmi harcok	17
BARTA RÓBERT • Nagy-Britannia 1945-ben	26
MAJOROS ISTVÁN • A nagyság és a dicsőség árnyékában. Franciaország a hidegháború korában	36
NÉMETH ISTVÁN • A Német Birodalom 1945-ben. A szövetségesek Németország-tervei	43
GYARMATI GYÖRGY • Impériumváltás 1945 – avagy csöbörből vödörbe	53
FROJIMOVICS KINGA • A Bricha kezdetei Magyarországon (1945 nyara – 1946 márciusa)	63
L. BALOGH BÉNI • Impériumváltások Erdélyben és az 1944–1945-ös fordulat	72
SIMON ATTILA • Új utakon – Csehszlovákia 1945-ben	80
HORNYÁK ÁRPÁD • Jugoszlávia a nulladik évben	89
TÓTH LÁSZLÓ • „...csakis a magasság” (II.)	96
■ VILÁGABLAK	
TÁRNOK ATTILA • Londoni levél	104
■ MŰ ÉS VILÁGA	
POMOGÁTS BÉLA • Kalandozás egy könyvtárban. Határ Győző születésének centenáriuma	113

■ TÉKA

ADORJÁNI PANNA • Mi a dráma, ha Pintér Béla? (*Sasszé*)118

MURÁDIN JÁNOS KRISTÓF • A katonai hírszerzés
és kémelhárítás zárt világáról szakmai nyitottsággal120

MOLNÁR ZSÓFIA • A régi Erdély arculatai123

■ ABSTRACTS126

■ KIEGÉSZÍTÉS TÁMOGATÓINK NÉVSORÁHOZ128

■ KÉP

RÉSZEGH BOTOND

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Susținem
CLUJ-NAPOCA 2021
Capitală Culturală Europeană
oraș candidat

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Elnök: KÁNTOR LAJOS ■ Tiszteletbeli elnök: DEGENFELD SÁNDOR

Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY (történelem) ■ A szerkesztőség tagjai: BALÁZS IMRE JÓZSEF

(főszerkesztő-helyettes, irodalom), CSEKE PÉTER (médiatudomány), RIGÁN LÓRÁND

(filozófia, a Korunk–Komp-Press Kiadó felelős szerkesztője)

■ Gazdasági vezető: KOVÁCS GÁBOR ZSOLT ■ Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR, SZENTES ZÁGON

■ A Korunk grémiuma: DERÉKY PÁL, EGYED PÉTER, ILIA MIHÁLY, POMOGÁTS BÉLA, POSZLER GYÖRGY,
ROMSICS IGNÁC, TETTAMANTI BÉLA, ZALÁN TIBOR

■ A megjelenéshez támogatást nyújt a bukaresti Művelődési Minisztérium, a Bethlen Gábor Alap,
a Kolozsvári Városi Tanács, a Kolozs Megyei Tanács, a Nemzeti Kulturális Alap, a Romániai Magyar Demokrata
Szövetség és a Communitas Alapítvány, az Új Budapest Filmstúdió.

■ Szerkesztőség: Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.

Telefon: 0264-375-035; Fax: 0264-375-093 ■ Postacím: 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;

Internet: www.korunk.org; e-mail: korunk@gmail.com; korunk@korunk.org

■ Nyomda: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egy évi előfizetés 50, fél évi előfizetés díja 26 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését Tóth Ernő Béla E. V. végzi; a lap megrendelhető
a következő telefonszámon: 0036-709-429-332, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com.

■ Proiect realizat cu sprijinul Primăriei – Consiliului Local Cluj-Napoca

Proiectul susține candidatura orașului Cluj-Napoca la titlul de Capitală Culturală Europeană 2021.

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk (400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.;

Cod fiscal 5149284) ■ ISSN: 1222-8338

ROMSICS IGNÁC

1945 MINT KORSZAKHATÁR

■ 1945, vagyis a II. világháború vége az elmúlt évszázad három legfontosabb korfordulójának egyike. Legalább olyan jelentős, mint az I. világháború befejeződését kísérő változások, és bizonyosan jelentősebb – átfogóbb és globálisabb –, mint a Szovjetunió és a kelet-európai szocialista rendszerek 1989–90-es összeomlása. Jelentőségét alapvetően két tényező adja: a háború jellemzői és a háború következményei.

A háború jellemzői

■ A II. világháború az emberiség történetének minden szempontból legnagyobb katonai konfliktusa volt. Az I. világháborúban, amelyet az akkori elnevezés mellett kitarva sokan ma is Nagy Háborúnak neveznek, mintegy tucatnyi ország vett részt, nagy csatáit Európában vívták, s halálos áldozatainak száma 8,5–9 millióra rúgott. A II világháborúban 61 állam katonái vettek részt; az európai hadszínterek mellett fontos, sőt döntő ütközetek zajlottak Távol-Keleten, a Csendes-óceán térségében és Észak-Afrikában is, s mintegy 55, sőt az újabb kutatások szerint több mint 70 millió ember életét követelte. A legnagyobb áldozatot e téren a Szovjetunió hozta: lakosságának mintegy 14%-át, összesen 23 millió embert vesztett. Utána Kína következett 20 millió halottal, amely azonban akkori összlakosságának csak kevesebb, mint 4%-át tette ki. A Német Birodalom katonai és polgári áldozatainak a száma meghaladta a 7 milliót, azaz a 1939-es népesség 10%-át. A lengyelországi emberveszteségek száma 5,6 millióra, azaz a lakosság 16%-ra rúgott. Egymillión fölül halottat gyászoltak még

A nulla poena sine lege (büntetni csak azt a cselekményt lehet, amelyet elkövetése idején a törvény büntettnek minősít) elvét mellőző, háború utáni pereket és ítéleteket s ezek között is elsősorban a nürnbergieket kezdettől fogva bírálták. Ugyanakkor voltak olyan hangok is, amelyek jóval súlyosabb retorziókat követeltek.

Indonéziában, Japánban és Jugoszláviában, míg Nagy-Britannia és az Egyesült Államok polgári és civil áldozatainak a száma a fél-fél milliót, vagyis az 1%-ot sem érte el. Az akkori Magyarország 14,5 milliós lakosságából 6,2%, azaz körülbelül 900 ezer fő nem érte meg a háború végét. Hasonló mértékben pusztult el az egyes országok infrastruktúrája: vasútvonalai és pályaudvarai, közútjai és hídjai, lakóházai és ipari létesítményei. Németország és Kelet-Európa egyes területei és városai, ahol a legsúlyosabb harcok folytak, teljes pusztasággá, illetve romhalmazzá változtak.

Az irtózatossá méretű emberi és fizikai pusztítás elsődleges oka a háború totális, azaz a hátszakra és a civil lakosságra is kiterjedő jellege, valamint a haditechnika fejlődése volt. Az utóbbin belül legnagyobb jelentősége az uránhasadás fegyverként való felhasználásának, vagyis az atombomba feltalálásának volt. Bár első ízben, 1938-ban, német kutatók hasítottak urán atommagot, és ők ismerték fel a maghasadás által elindított láncreakció során keletkező energia irtózatossan nagy pusztító erejét is, a háború alatti kutatás élvonalába az Egyesült Államok került. Az első szabályozott nukleáris láncreakciót az olasz Enrico Fermi vezette chicagói kutatócsoport indította be 1942-ben, az első kísérleti atombombát pedig a Robert Oppenheimer vezette nemzetközi kutatócsoport (Manhattan-terv) állította elő 1945 nyarára. Amikor a július 16-ai sikeres robbantásról értesült, Churchill elégedetten nyugtázta: a lőpor vagy akár az elektromosság feltalálása semmiség, „csupán tréfa” volt ehhez képest. „Az atombombával azonban elkövetkezett a harag napja.” A brit miniszterelnök, aki végsőkig tartó harcot fogadott Hitler és szövetségesei ellen, jól látta az új fegyver jelentőségét. Az 1945. augusztus 6-án Hirosimára, 9-én pedig Nagaszakira ledobott atombombák 200-250 ezer ember életét oltották ki, és legalább ugyanennyit sugárterheltek meg. A lakóházak és egyéb épületek 80%-a romhalmazzá vált. A sokkhatás akkora volt, hogy rövid gondolkodás után Japán is beszüntette az ellenállást, és szeptember 2-án kapitulált.

Nagyon sok áldozatot követeltek az angolszász gépek szőnyegbombázásai is Hamburg, Drezda és más német városok ellen. A háború éveiben kifejlesztett hosszú hatótávolságú négymotoros gépek, melyeket páncélozott pilótafülkével és üzemanyagtartállyal, valamint gépágyúkkal és nehézgéppuskákkal szereltek fel, valóságos légi erődök voltak: 8-10 ezer méter magasságban 3-6 ezer kilométer megtételére és 6-8 tonna bomba szállítására voltak képesek üzemanyag-felvétel nélkül. A német városok mellett súlyos repülőátadásokat szenvedett el Tokió, Oszaka, Jokohama és más japán városok is. Az 1944. november 24-ei szőnyegbombázás következtében Tokió jelentős része szinte a földdel vált egyenlővé, és lakói közül mintegy 100 ezren vesztették életüket. A német propaganda által csodafegyverként emlegetett V-1 és V-2 típusú rakéták (*Vergeltungswaffen*, vagyis megtorló fegyverek), melyeket 1944 nyaráról vetettek be angolai városok és Antwerpen ellen, viszont kevésbé bizonyultak hatékonyak. Áldozataik számát összesen mintegy 50 ezerre becsülik. Ez alig volt több mint amennyi német az 1945. február 13-ai drezdai szőnyegbombázás során elpusztult. A fegyverben rejlő lehetőségekről sokat mondó viszont, hogy konstruktöre ugyanaz a Werner von Braun volt, aki az 1945 utáni amerikai rakéta-program kidolgozásában és végrehajtásában oly meghatározó szerepet játszott.

A tömegpusztító fegyverek megjelenése és a háború totális jellege mellett az emberéletben elszenvedett hatalmas veszteségnek ideológiai okai is voltak. A fajelmélet, amely a népek közötti antropológiai és kulturális különbségekből kiindulva felsőbb- és alsóbbrendű fajokat tételezett fel, a 19. században elsősorban a gyarmati hódítás igazolására szolgált. A britek és a franciák éppen úgy ezzel indokolták afrikai és ázsiai hódításukat, mint az amerikaiak csendes-óceáni aktivitásukat és a japánok Kína és Korea „nehézkes és tehetetlen” népeinek gyámság alá helyezését. Emellett megjelent azonban az egy-egy országban belüli vallási és/vagy etnikai kisebbségekkel

szembeni állami fellépés és kirekesztés alátámasztására is. Az ennek keretében kialakult modern, politikai antiszemitizmus számos országban táptalajra talált, de a zsidók szisztematikus kiirtásának szörnyű programjává csak a náci Németországban vált. Erről az 1942. január 20-ai wannsee-i szigorúan titkos tanácskozásukon döntöttek a náci vezetők. A zsidók és más alsóbbrendűnek, illetve nemkívánatosnak minősített elemek (romák, homoszexuálisok, gyengeelméjűek, baloldaliak) elleni irtóhadjárat ezután felgyorsult, és egészen 1945 elejéig tartott. Az áldozatok jelentős részét mérges gázzal pusztították el, majd a tetemetek hatalmas krematóriumokban elégették. A legnagyobb megsemmisítő táborok a lengyelországi Auschwitz-Birkenauban, Majdanekben és Treblinkán működtek. Ennek a példátlan méretű és szervezetszerű népirtásnak mintegy 6 millió zsidó (az összes háborús embervesztés közel 10%-a) esett áldozatul.

A zsidók elleni irtóhadjáratra, valamint a németek és szövetségeseik más, a hadműveletek és a megszállás alatt elkövetett kegyetlenségeire és pusztításaira hivatkozva a győztes nagyhatalmak kimondták, hogy a háború megindítása és a népirtás bizonyos körülmények között olyan bűncselekmények, amelyeket a nemzetközi közösségnek joga van utólag szankcionálni. Ilyesmire addig csak elvétve, utoljára az I. világháború után volt példa. A főbűnösnek kikiáltott II. Vilmos német császár azonban mentesült minden eljárás alól, ugyanis Hollandia nem adta ki. A szövetségesek által felállított Nemzetközi Katonai Törvényszék a német háborús főbűnösök ügyében 1945. november 14. és 1946. október 1. között ítélték. A huszonkét fővádott közül tizenkettőt ítélt halálra. Martin Bormann, a náci párt vezetője nem került elő, Hermann Göring, a Luftwaffe főparancsnoka pedig a börtönben öngyilkos lett. Így végül tíz náci vezetőt végeztek ki. Közöttük volt Joachim von Ribbentrop külügyminiszter, Alfred Rosenberg, a náci párt vezető ideológusa és Wilhem Keitel marsall, a Wehrmacht főparancsnoka. A japán háborús főbűnösök pere 1946 januárjában kezdődött, és 1948 végéig tartott. Tokióban 7 személyt ítélték halálra. Köztük Tozso Hidekit, az ország 1941 és 1945 közötti miniszterelnökét. Sokakat végeztek ki az egyes országok nemzeti bíróságai is. Általában véve ugyanis a háborús bűnösöket ott kellett felelősségre vonni, ahol bűntetteiket elkövették. A legalaposabb tisztogatást Belgiumban és Hollandiában végezték, ahol több százezer feltételezett kollaboránst vettek őrizetbe, és több tízezret ítélték el. Ausztriában viszont csak 9 ezer pert folytattak le, és összesen 57 embert ítélték halálra. Franciaországban, Olaszországban és Jugoszláviában először maguk az ellenállók és a partizánok ítélték. Mindhárom országban több ezer embert lincseltek meg vagy lőtték le, többször megalapozatlan vádak alapján.

A *nulla poena sine lege* (büntetni csak azt a cselekményt lehet, amelyet elkövetése idején a törvény büntettnak minősít) elvét mellőző, háború utáni pereket és ítéleteket s ezek között is elsősorban a nürnbergieket kezdettől fogva bírálták. Ugyanakkor voltak olyan hangok is, amelyek jóval súlyosabb retorziókat követeltek. A legsúlyosabb kifogás a nürnbergi eljárással szemben az volt, hogy kizárólag a legyőzött ellenség által elkövetett bűnökre korlátozódott, s ezzel azt a látszatot keltette, hogy a győztesek ilyen bűnöket el sem követtek, vagy ha mégis, akkor rájuk más szabályok vonatkoznak. Ez az egyenlőtlen elbánás különösen a Szovjetunió által elkövetett agressziókra, mindenekelőtt a Molotov–Ribbentrop-paktumra és a Lengyelország megtámadására, valamint a Finnország elleni háborúra, a Baltikum bekebelezésére és a lengyel tisztek katyűi lemészárlására – borított fátylat. Sokan tették fel azt a kérdést is, hogy a német és japán városok 1945-ös bombázása s különösen a két atombomba ledobása indokolt volt-e, vagy sem, ha igen mennyiben, s ha nem, akkor miért került rájuk sor mégis. Dönitz admirálisnak, akit a korlátlan tengeralattjáró-háború elrendelése miatt vontak felelősségre, maga Nimitz amerikai tengernagy kelt a védelmére. Az

amerikai haditengerészet háború utáni főparancsnoka kijelentette: a Csendes-óceánon ők ugyanazokat a módszereket alkalmazták, mint a németek az Atlanti-óceánon. Ha tehát Dönitzet elítélik, őt is el kellene ítélni. A bíróság azonban természetesen nem így járt el. Ezért amikor 10 éves börtönbüntetését letöltve Dönitz 1956-ban kiszabadult, Nimitz és több tucat szövetséges veterán tiszt emlékkönyvvel fejezte ki tiszteletét és együttérzését „kollégájuk” méltatlannak tartott meghurcolása miatt.

Ez, a más mércével mérő „nürnbergi szemlélet” vált alapjává annak a széles körben elterjedt antifasiszta ideológiának, amely a második világháború történetét az Ördög és az Angyal harcává egyszerűsítette, s miközben a Harmadik Birodalmat démonizálta, a Szovjetuniót mentesítette minden felelősségvállalás alól. Ez mindazon országok tapasztalatának ellentmondott, amelyek elszenvedték a szovjet Vörös Hadsereg hadműveleteit kísérő atrocitásokat, a polgári lakossággal szembeni erőszakoskodásokat.

A háború világpolitikai következményei

■ A háborúkat többnyire stratégiaileg fontos területekért, illetve a területeken található erőforrásokért vívják. Ez a II. világháborúban is így volt. A későn érkező, de dinamikus fejlődő országok, Európában mindenekelőtt Németország, Ázsiában pedig Japán a 19. század végétől törekedtek területszerzésre. Németország elsősorban Afrikában és a Balkánon át a Közel-Keleten, Japán főleg az ázsiai kontinens keleti partvidékén – Koreában és Kínában –, valamint a csendes-óceáni szigetvilágban. Törekvéseikkel azonban minduntalan beleütköztek a nagy gyarmattartó hatalmak, elsősorban Nagy-Britannia és Franciaország, valamint az Észak- és Dél-Amerikát saját felségterületének tekintő Egyesült Államok és az eurázsiai kontinensen minden irányban terjeszkedő Oroszország érdekeibe. Ezek a konfliktusok vezettek az I. és a II. világháborúhoz, amelyek téjé egyaránt a világhatalmi pozíciók újraelosztása volt. A tengelyhatalmak II. világháborús győzelme esetén Németország és Japán, valamint korlátozottabb mértékben Olaszország a világ nagy részének uraivá váltak volna, ahogy ezt az 1940. szeptember 27-én aláírt Háromhatalmi Egyezményben körvonalazták is. A három hatalom képviselői ebben leszögezték, hogy „a tartós béke előfeltételének tekintik, hogy a világ minden nemzete hozzájusson a neki kijáró térhez. Ezért elhatározták, hogy a nagy kelet-ázsiai térre és az európai területekre vonatkozó törekvéseiket illetően válllvetve együtt fognak működni. [...] Japán elismeri és tiszteletben tartja Németország és Olaszország vezetését Európában új rend megteremtésénél. Németország és Olaszország elismerik és tiszteletben tartják Japán vezetését a nagy kelet-ázsiai térben új rend megteremtésénél.”¹

A világhatalmi pozíciók újraelosztására irányuló német, olasz és japán törekvések az angolszász-szovjet háborús győzelemmel hosszú időre a süllyesztőbe kerültek. Bár gazdasági szempontból mindhárom ország viszonylag gyorsan talpra állt, sőt a japán és a német gazdaság a 20. század második felének legdinamikusabb növekedéseit produkálta – 2000-ben a világ második legnagyobb gazdasága a japán, a harmadik pedig a német volt —, katonai erejük mindvégig jelképes, világpolitikai szerepvállalásuk pedig korlátozott maradt. Kisebb mértékben, de veszített jelentőségéből Nagy-Britannia és Franciaország is. Nagy-Britannia, amely 1900-ban a világ ipari termelésének még közel 20%-át gyártotta, a század végén már csak 3–4%-át állította elő. Termelőkapacitása alapján a század végén Anglia már csak negyedik, kereskedelmi forgalma alapján pedig ötödik volt a világ nemzetgazdaságainak rangsorában. A francia *grandeur* és *gloire* még többet veszített nagyságából, illetve ragyogásából. De Gaulle tábornokot, a Szabad Franciaország vezetőjét ismeretes módon már Roosevelt, Churchill és Sztálin sem fogadta el egyenrangú tárgyalópartnerként. A II. világhá-

ború egyik legfontosabb világpolitikai következménye tehát Európa meggyengülése és ezzel párhuzamosan a két szárnyhatalom vagy peremállam, az Egyesült Államok és a Szovjetunió megerősödése lett. Ezzel egy olyan több évszázados korszak ért véget, amelyben a világ központja Európában – olykor Londonban, máskor Madridban vagy Párizsban – volt. A II. világháború előtti és alatti többpólusú világrendet ennek következtében kétpólusú világrend váltotta fel, ahogy ezt Alexis de Toqueville jó száz évvel korábban megsejtette.

A két szuperhatalom ereje és lehetőségei mindazonáltal különböztek. Az Egyesült Államok, amelyet saját területén semmiféle kár nem ért a háborúban, az 1945 utáni években olyan nagyarányú fejlődésen ment keresztül, amilyenre nem volt példa a világ egyetlen országának történetében sem. A háborús konjunktúrának köszönhetően a termelés, amely mintegy 50%-kal nőtt, a világ össztermelésének kezdetben több mint 50%-át s még 1970-ben is közel 30%-át tette ki. Washingtonban gyűlt fel a világ aranytartalékának csaknem kétharmada, amerikai kikötőkben horgonyzott a világ hajóállományának fele, és innen indult útjára a világexport harmada. Mindez nemcsak hatalmas hadiipari fejlesztéseket és a világ legkorszerűbb fegyverekkel felszerelt hadseregének a fenntartását tette lehetővé, hanem az életszínvonal rohamos emelését is. A Szovjetunió keleti területei ezzel szemben a háború alatt irtózatossá károkat szenvedtek. Ezért, valamint a szovjetrendszer bürokratizmusa és rugalmatlansága miatt a Szovjetunió gazdasági teljesítménye meg sem közelítette az Egyesült Államokét. A világtermelésnek folyamatosan csak 14–15%-át adta, s az egy főre jutó szovjet nemzeti jövedelem sohasem érte el az amerikai 50%-át. A hadiiparra és az ezzel kapcsolatos ágazatokra ennek ellenére akkora összegeket fordítottak, hogy a fegyverzet és az űrkutatás területén a Szovjetunió egészen az 1980-as évekig alig maradt el az Egyesült Államoktól. A nemzeti jövedelem fogyasztásra szánt hányada ugyanakkor folyamatosan alacsony volt; a szovjet emberek életszínvonalát összehasonlítani is alig lehetett az amerikaiakéval. A katonai ütőerő ennek ellenére egészen az 1980-as évek végéig biztosította Moszkva számára a világhatalmi szerepvállalás lehetőségét.

Bár a szövetségesek háború alatti nyilatkozatai egy olyan erőszakmentes új világrendet vizionáltak, amelyben – az 1941-es Atlanti Charta szavaival — minden népnek joga lesz arra, hogy „megválassza azt a kormányformát, amely alatt élni akar”, s területi változásokra csak „az érdekelt népek szabadon kifejtett óhajával” összhangban kerülhet sor,² ezek a magasztos elvek a legkisebb mértékben sem váltak valóra. Ténylegesen az történt, hogy az Egyesült Államok és a Szovjetunió felosztották egymás között Európát és a Távol-Keletet. A Szovjetunió nem elégedett meg azzal, hogy európai határait több száz kilométerrel nyugatra toltta, a Csendes-óceán térségében is növelte területét. Elérte azt is, hogy nyugati határai mentén olyan bábállamokat hozott létre, amelyek belső berendezkedése a diktatórikus és az állami tulajdonra alapított szovjet mintát követte. Az Egyesült Államok ugyancsak szorgalmazta saját rendszerének, a politikai demokráciának és a piaci elvű szabad kereskedelemnek a meggyökereztetését. A szembenállás legjobb példája a kettéosztott Németország volt: keleten szovjet típusú diktatúra és tervgazdálkodás, nyugaton parlamentáris demokrácia és szociális piacgazdaság alakult ki.

Az Egyesült Államok szavakban többször tiltakozott a kelet-európai államok szovjetizálása ellen. Arra azonban, hogy katonai erővel adjon nyomatékot nemtetszésének, egyszer sem gondolt. Ehhez hasonlóan a Szovjetunió is elfogadta, hogy Japán és Európa nyugati fele az amerikai elképzelésekhez igazodjon. Némely területre, például a Földközi-tenger északkeleti és Ázsia csendes-óceáni partvidékére, valamint a kezdetben megszállási zónákra osztott Németország és Berlin ellenőrzésére viszont mindketten igényt tartottak. Ez lett az alapja a már 1946-tól kibontakozó hi-

degháborúnak, amely változó intenzitással egészen a Szovjetunió 1989–90-es történelmi vereségéig és 1991-es felbomlásáig tartott.

A világhatalmi súlypontok áthelyeződése és a két világrendszer kialakulása mellett a II. világháború fontos következménye volt a gyarmati világ felbomlásának felgyorsulása is. 1945-ben a Föld területének közel harmada még gyarmati uralom alatt állt. Az 1960-as évek közepére ez az arány 5, az 1970-es évek végére pedig 1%-ra csökkent. A Föld független államainak száma 1900 és 2000 között kevesebb, mint 50-ről közel 200-ra nőtt. A két világháború között megingott brit, francia, holland, portugál, belga és egyéb gyarmatbirodalmak teljesen felbomlottak, és helyükön független államok jöttek létre. E folyamat legnagyobb felhajtó ereje ugyanúgy a nacionalizmus volt, mint az Oszmán Birodalom 19. századi, a Habsburg Birodalom 1918-as és az orosz-szovjet birodalom 1991-es agóniájának. A független államok közül különösen nagy jelentőséggel bírt India, amely 2000-ben már a világ 13. legerősebb gazdaságával és egyre erősödő hadipotenciállal rendelkezett, valamint az 1948-ban kikiáltott Izrael, amely a történelemben először kínálta fel a saját államiságot a világ zsidóságának.

A II. világháború után vagy már korábban függetlenné vált ázsiai és afrikai államok az 1950-es évek második felében megkísérelték a tömbökön kívüli, ún. el nem kötelezett országok csoportjának létrehozását. Szervezetük 1961-ben alakult meg az ugyancsak tömbön kívüli Jugoszlávia fővárosában 25 ország részvételével. Bár a csatlakozók száma gyorsan nőtt, a tagállamok egymás közötti ellentétei miatt a szervezet végül nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Az 1945 után kialakult bipoláris világrend megmaradt.

Több sikerrel járt az erejüket és gyarmataikat veszített nyugat-európai államok összefogása. Az 1952-ben Franciaország, Nyugat-Németország, Olaszország, Hollandia, Belgium és Luxemburg részvételével megalakult Szén- és Acélközösségből nőtt ki 1958-ra az Európai Gazdasági Közösség, amely – fokozatosan bővülve és gazdasági együttműködést más területekre is kiterjesztve – az Európai Unió alapjává vált. Az időről időre új tagállamokkal bővülő szervezet 1986-ban elfogadta az Európai Egységkormányt, amely célul tűzte ki az integrált belső piac kiépítését és egy majdani politikai unió előkészítését. Az áruk, szolgáltatások, a tőke és a munkaerő szabad áramlása azóta megvalósult, a közös európai politika tartalmi és intézményi feltételeinek a kialakítása azonban még várat magára.

A bipoláris világrend 1989–91-ig tartott. A Szovjetunió meggyengülése és 1991-es felbomlása következtében az Egyesült Államok maradt a világ egyetlen olyan országa, amely napjainkban a Föld egészére kiterjedő hatalommal rendelkezik. A nemzetközi kapcsolatok rendszere ezzel kétpólusúból egypólusúvá alakult. A század végére ugyanakkor egy olyan új világrend körvonalai is felsejlettek, amelyben az Egyesült Államoknak fokozódó mértékben kell tekintettel lennie az egyes földrészek regionális nagyhatalmainak az érdekeire. Az ázsiai országok közül ezek közé tartozik Japán, Kína és India, Dél-Amerikában Brazília, Közél-Keleten az arab világ s Európában az Európai Unió egymással is versengő tagállamai. Mindez azt sejteti, hogy az 1945 utáni kétpólusú és az 1989 utáni egypólusú világrend után néhány éven belül ismét beköszönhet a többpólusú világrend korszaka.

■ JEGYZETEK

1. Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Gondolat Könyvkiadó, Bp., 1983.² 502–503.
2. Uo. 527–528.

MAGYARICS TAMÁS

„NULLA ÉV”: EGY ÚJ VILÁG(REND) A RÉGI HELYÉN

Ezerkilenszáznegyvenöt közepén a világ nem csak fizikai romokban hevert: a régi világrend is hasonló állapotban volt. A lezajlott világháború méretéből adódóan törvényszerű volt, hogy a nemzetközi erőviszonyok alapvetően meg fognak változni – függetlenül a háború kimenetelétől, azaz attól, hogy melyik szövetségi rendszer győz. A világháború legjelentősebb szereplői közül egyedül talán Nagy-Britannia volt nevezhető ún. *status quo* hatalomnak; ahogy Winston S. Churchill miniszterelnök (1940–1945) kifejezte: nem azért áll az ország élén, hogy a gyarmatbirodalom (amit ekkor már 1931 óta Nemzetközösségnek hívtak) felbomlása mellett bábáskodjon. Németország és Japán egyértelműen az 1939 előtti világrendet akarták megsemmisíteni és azt a saját elképzeléseik szerint átrajzolni. A Szovjetunió a kommunizmus univerzalisztikus elmélete, valamint az orosz expanzionista törekvések kombinációjával ugyancsak újra akarta osztani a befolyási övezeteket a világ több pontján. Végül az Egyesült Államok 1919 után újra megkísérelte a wilsoni liberális világrend létrehozását, ezúttal több realitásérzékkel és hatalommal, különösen Harry S. Truman elnökké válása után. Miután az amerikaiak és a szovjetek létező és potenciális vetélytársai végzetesen meggyengültek (a britek és a franciák Pürrosz király után szabadon nyugodtan mondhatták volna, hogy „még egy ilyen győzelem, és nem marad meg az országunk”), legalábbis visszatekintve elkerülhetetlennek látszott, hogy a többpólusú világot egy kétpólusú fogja felváltani, két különböző politikai, társadalmi, gazdasági, sőt kulturális rendszerrel, ahogy azt a reálpolitikus J.

Amennyiben pedig az Egyesült Államok a saját jól felfogott érdekében a maga befolyási övezetében akarta volna tartani Nyugat-Európát, akkor az amerikai gazdaságnak kellett volna gyakorlatilag eltartani egy százmillió s népességet – amire valószínűen képtelen lett volna.

V. Sztálin megjósolta, amikor kijelentette, hogy mindegyik társadalmi rendszer addig fog terjedni, ameddig a katonái eljutnak. A gyakorlatban ez mindkét oldal számára még egy katonai ellenőrzés alatt nem álló „holdudvar” is jelentett: Robert Kagan találó megállapítása szerint „a világhatalom magasabb szinteken való megoszlása világszerte hatással van a kisebb, gyengébb országok életére”.¹

Mindkét világháború Európából indult el (az első gyakorlatilag csak európai területeken zajlott, a „világháború” kifejezést inkább az abban más kontinensek országainak részvétele jelentette), így nyilvánvaló volt, hogy az európai hatalmi viszonyok radikális átrendezése, illetve az európai nagyhatalmak (világviszonylatban középhatalmak) közötti kapcsolatok új alapokra helyezése nélkül nem lehet akár csak viszonylagosan hosszabb időre sem békét teremteni a kontinensen. Első megközelítésben a változást az jelentette, hogy míg korábban az európaiak önmaguk próbálták meg egy erőegyensúlyon alapuló rendet létrehozni és fenntartani, 1945 után két külső nagyhatalom, az Egyesült Államok és a Szovjetunió határozta meg a földrész erőviszonyait. Moszkva aránylag szerényebb ambícióval rendelkezett az európai rendezést illetően, mint Washington. Sztálin döntéseit elsősorban a közvetlen biztonsági érdekek határozták meg; még pontosabban egy a Szovjetunióval baráti, majd később szövetségi viszonyban lévő ütközőzóna kialakítása motiválta elsősorban a szovjet diktátor elképzeléseit. Igaz, tett néhány lanyha kísérletet a kommunista ideológia dél- és nyugat-európai terjesztésére is, de az egyre határozottabb amerikai ellenállás miatt ezek a próbálkozások alapjában véve másodlagos jellegűek voltak. Ugyanakkor a dél- és nyugat-európai ambíciók háttérbe kerülésével megerősödött a saját befolyási övezetben lévő országok belpolitikájának gyökeres átalakítása a szovjet érdekeknek megfelelően – így 1948-ban szűnt meg az ekkor már jobbára csak papíron létező csehszlovák és a magyar belpolitikai függetlenség, és került sor mindkét ország szélsőséges szovjetizálására.

Az amerikai vezetés a Woodrow Wilson elnök (1913–1921) által fémjelzett és az első világháborút követő párizsi béketárgyalásokon megbukott új, liberálisnak nevezett világrend létrehozásával globális terveket szőtt a háború kezdete óta.² Ennek részeként Európát meg kellett „menteni” a nagyhatalmi rivalizálástól. Németország vereséget szenvedett, és nagyhatalmi megszállás alá került, így erőegyensúlyi szempontból 1945-ben nem kellett számolni vele. A washingtoni döntéshozók számára komoly dilemmát jelentett Nagy-Britannia és Franciaország. Noha a roosevelti vezetés komolyan számolt még a Szovjetunió együttműködésével egy a korábbi erőegyensúlyi politikát felváltó világrendben, 1945 tavaszától-nyaratól egyre több kértel merült fel az amerikai fővárosban azt illetően, hogy a szovjetek partnerek lesznek-e egy ilyen vállalkozásban. Amikor egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy nem, akkor először Franklin D. Roosevelttel képzelte úgy, hogy Nagy-Britannia fogja majd ellensúlyozni a Szovjetuniót Európában, miközben a franciákkal nem is számolt; azaz, a briteket túlbecsülte, míg a franciákat, különösen Charles de Gaulle-t, akiről nagyon rossz véleménnyel volt, lebecsülte. A Harry S. Truman elnök (1945–1953) vezette adminisztráció már számolt a franciákkal is ebben az összefüggésben, de az elképzelés ugyanolyan irreális volt, mint az elődjéé – részben pontosan az amerikai politika jóvoltából. (Winston Churchill realisabban mérte fel az erőviszonyokat, és tudta, hogy szükség lesz az Egyesült Államok részéről a Szovjetunió ellensúlyozására, részben ezért tett többször engedményeket taktikai kérdésekben a tengerentúli szövetségesének.³) Az Egyesült Államok ugyanis fellépett a gyarmatosítás ellen, illetve a már meglévő gyarmatbirodalmak felszámolását követelte. Nagy-Britannia és Franciaország a tengerentúli birtokai miatt lehetett nagyhatalom globális szinten; nélkülük mindkét ország legfeljebb regionális nagyhatalom lehetett, míg a világpolitika szintjén középhatalom. A két európai ország gyarmatbirodalma már az első vi-

lágháborút követően is megrendült; a felbomlás pedig 1945-tel kezdődően felgyorsult (így a franciák indokínai uralma ellen már 1945-ben háborút indítottak az észak-vietnami kommunisták Ho Si Minh vezetésével). Továbbá a két nyugat-európai ország olyan mértékben meggyengült gazdaságilag a háború miatt, hogy egy nagyszámú és ütőképes hadsereg fenntartása egyszerűen elképzelhetetlen volt (nem is szólva arról, hogy a közvélemény sem tolerált volna nagyarányú hadikiadásokat). A fentiekből következően Amerikának nem volt más választása, mint hogy az eredeti elképzelésekkel szemben fenntartsa a katonai jelenlétét Nyugat-Európában, azaz egyfajta „offshore balancer”-ként működjön a potenciális szovjet fenyegetés ellen. (Ehhez az európaiak nyomása is kellett; John Lewis Gaddis történész szavaival az Egyesült Államok Európában „meghívásos birodalmi” szerepet tölt[ött] be.⁴) Az európai amerikai jelenlétnek még volt egy átfogóbb, történelmi és geopolitikai oka is: az Egyesült Államok nemzetbiztonsága szempontjából nemzedékeken átívelő alapelv az volt (és még ma is az), hogy ne uralja az eurázsiai területet egyetlenegy nagyhatalom/hegemón se. Az amerikai döntésnek volt még egy másik oka is, ami mindezekelőtt a Marshall-tervben öltött testet. Az amerikai döntéshozók úgy érveltek, hogy a társadalom radikalizálódását (akár fasiszta, akár kommunista irányba) mindenekeelőtt a drámai gazdasági helyzet idézi elő, így a nyugat-európai társadalmak radikalizálódásának megakadályozására a leghatékonyabb ellenszer az ún. jóléti állam felépítése. Leegyszerűsítve tehát az a képlet állt elő az amerikai–nyugat-európai viszonyban, hogy az Egyesült Államok biztonsági védőernyője alatt a nyugat-európaiak felépítették a jóléti államokat – és a katonai erejük fejlesztését nem nagyon ambicionálták. Ezzel Washington kivette a korábban olyan sok zűrzavart okozó európaiakat az erőegyensúlyi politikából globálisan és regionálisan egyaránt. Európában immár nem „zsúfolódott” össze számos erős nagyhatalom; sőt az így létrejövő hatalmi vákuumot külső nagy- vagy szuperhatalmaknak kellett betölteni. Globálisan pedig a realista külpolitikai felfogás metaforájával élve kevesebb „golyó” ütközhetett, és ennek megfelelően kevesebb „játékkal” kellett egyeztetni, ami megnövelte a kompromisszumok lehetőségét.

Ázsiában az európaihoz némileg hasonló helyzetet kellett megoldani a háború után. A térségnek a *status quo* megváltoztatását szorgalmazó legagresszívabb hatalma Japán volt. A katonai helyzet itt annyiban különbözött az európaiktól, hogy Japán és a Szovjetunió egészen 1945 nyaráig semlegességet tanúsítottak egymással szemben – mindketten egy kétfrontos háborút kívántak elkerülni. A jaltai konferencián azonban a szovjetek Franklin D. Rooseveltnél (1933–1945) kérésére beleegyeztek, hogy az európai háború lezárása után három hónappal hadat üzennek Japánnak. Ezen túlmenően az amerikai elnök titkos egyezményben garantálta a szovjet követeléseket Dél-Szahalin és a Kuril-szigetek anektálására, sőt az 1904–1905-ös japán–orosz háború előtt fennálló orosz fennhatóság helyreállítását is Mandzsúriában⁵ (ez utóbbit a szovjetek a kínai kommunisták 1949-es hatalomátvételekor vesztették el). Időközben azonban a reálpolitikai iránt fogékonyabb Harry S. Truman váltotta F. D. Rooseveltet annak halála (1945. április 14.) után, és a szovjetek közép-európai politikáját látva Washington már nem örült a Vörös Hadsereg megjelenésének a Távols-Keleten. A Hirosimára és Nagaszakira ledobott atombombák egyes értékelések szerint azt a célt is szolgálták, hogy Japánt még azelőtt megadásra kényszerítse az Egyesült Államok, mielőtt a szovjetek a háborús részvételre hivatkozva túlzott igényekkel léphetnének fel a térségben. A Japánnal szemben érvényesített amerikai politika aztán rendkívül hasonló volt a Németország amerikai (általánosságban a nyugati) megszállási övezetében folytatottal: a militarista hagyományok kiirtása, az ország demokratikus átalakítása (Japán esetében Douglas MacArthur tábornok irányításával), az ország biztonságának garantálása „kivülről”, s ezzel a „tá-

vol-keleti Amerikának” a megalapozása. Eredetileg Franklin D. Rooseveltt még Kínával is számolt az új nemzetközi világrendet felügyelni hivatott négy „csendőr” egységeként (a másik három az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió volt), de a kínai polgárháború és az abból győztesen kikerülő kommunisták meghíúsították ezt az elképzelést.⁶ Az 1940-es évek végétől új biztonsági struktúrát kellett alakítania Washingtonnak a Csendes-óceán térségében és a Távols-Keleten – immár a némileg félreértelmezett és militarizált kennani feltartóztatás jegyében.⁷ A Távols-Keleten a Japán elleni háború befejezésének siettetésével az amerikaiak nem tudták megakadályozni a részleges szovjet térnyerést – egyes japán szigetek és északkelet-kínai (mandzsúriai) területek kerültek Moszkva fennhatósága alá a jaltai titkos megállapodás értelmében, aminek stratégiai hátrányait az új amerikai adminisztráció immár felismerte. A két globális versenytárs ezt követően ún. *proxy*-háborúkat folytatott egymás ellen Ázsia keleti és délkeleti részén a következő évtizedekben (Korea, Vietnam stb.), amikbe egyre aktívabban és a két szuperhatalmi központtól függetlenül folyt bele Peking. Általánosságban leszögezhető, hogy az Egyesült Államok a térségben ugyanazt a „jótékony hegemon” szerepet játszotta, amit a háború utáni Nyugat-Európában, azaz, a szövetségeseit érdekeltté tette az amerikai fennhatóság fenntartásában egy hegemon hatalom által adható előnyökkel: katonai, gazdasági és politikai biztonság garantálásával, valamint a jóléti állam áldásainak „terítésével”, miközben nagyfokú autonómiát hagyott az érintettek kezében. A Szovjetunió ezzel szemben soha nem volt képes az érdekszférájába vont országok lakosságának megfelelő életszínvonalat biztosítani; az erősen centralizált gazdaságirányítási rendszer versenyképtelen volt a szabadpiaci gazdasággal, és az egyéni szabadságjogok elfojtása ugyancsak nem tette népszerűvé a szovjet hadsereg által fenntartott bábkormányokat.

Az első világháborút követően a közgazdászok többségének véleménye szerint a döntő hibát ott követték el a győztesek, hogy rövid távú és rövidlátó érdekeik miatt a nemzetközi gazdasági életet protekcionista politikával akadályozták. Élén járt ebben az Egyesült Államok, noha nem lett volna erre szüksége, lévén hogy már az 1920-as években a világ legerősebb gazdasága volt. A második világháború éveiben már megindult a tervezés egy nyitott világ gazdasági rendszer létrehozására; azért a tényért, hogy ez csak részben sikerült, a zárt társadalmi és gazdasági rendszer alapján felépített kommunista rezsimek, élükön a Szovjetunió volt a felelős. Az amerikai elképzelés szerinti új nemzetközi gazdasági rendszert hivatalosan az 1944 nyarán a New Hampshire-i Bretton Woodsban 44 országból összegyűlt küldöttek alakították ki; valójában az amerikai pénzügyminiszter, Henry Morgenthau vezetésével létrejött bizottság dolgozta ki az alapelveket.⁸ A Washington által szorgalmazott nyitott gazdasági rendszer a „jótékony hegemon” elv klasszikus példája volt: az Egyesült Államok a világ legerősebb gazdaságaként (az 1940-es évek második felében a globális ipari termelés közel fele Amerikából került ki) erőfölényét érvényesíteni tudta, de közben vigyázott a rendszerben lévő országok megfelelő gazdasági fejlődésére, hogy technológiájának és termékeinek megfelelő piacot teremtsen.⁹ A második világháború alatt – valószínűleg tévesen – kompartmentalizált amerikai megközelítést felváltotta a különböző kérdéseket komplexen, együtt kezelő magatartás. Franklin D. Rooseveltt a katonai és a politikai kérdéseket különválasztva kezelte; ebből következően Sztálinnak nem kellett engedményeket tenni, amikor országa rendkívül nehéz helyzetbe került (így Vjacseszlav Molotov 1942-es washingtoni tárgyalásain), sőt visszatekintve még az is előnyös lett volna Európa népei számára, ha az amerikaiak elfogadják Sztálin 1942 tavaszán tett ajánlatát az 1941-es határok visszaállítására. Churchill miniszterelnök hajlott a megállapodásra, de a szovjetekkel szemben számos illúziót tápláló amerikai vezetés, élén Rooseveltt elnökkel és Cordell Hull kül-

ügyminiszterrel, elvetette a befolyási övezetek elhatárolását. Ugyancsak részben ennek a naivnak mondható álláspontnak köszönhető, hogy a szovjetek mélyen Európa közepéig tudták előretolni a befolyásukat, ugyanis az elnök és a katonai vezetés (elsősorban George C. Marshall és Dwight D. Eisenhower) – úgymond gesztust gyakorolva – lehetővé tette a Vörös Hadseregnek, hogy elfoglalja Berlint, Prágát és Bécset annak ellenére, hogy az amerikai hadsereg képes lett volna ezeket a fővárosokat a szovjetek előtt felszabadítani.¹⁰ A „Három Nagy” tárgyalásain már a szovjetek kezében voltak az ütőkártyák: Teheránban F. D. Rooseveltt a „Négy Csendőr” elképzelés érdekében gyakorlatilag beleegyezett a balti államok Szovjetunió általi bekebelezésére.¹¹ A gazdasági kérdések közül az egyik legfontosabbat, Németország jövőjét is egy adott pillanatban ilyen, a tágabb stratégiai érdekeket figyelmen kívül hagyó megoldással kívánta a Roosevelt-adminisztráció elintézni, amikor Henry Morgenthau pénzügyminiszter azt javasolta, hogy Németországot teljes mértékben meg kell fosztani ipari kapacitásától, és egy mezőgazdasági országot kell helyette létrehozni. Ez figyelmen kívül hagyta volna azt a tényt, hogy Nyugat-Európa a német ipari bázis nélkül – stílszerűen – „érett gyümölcsként” hullott volna a szovjetek ölébe. Amennyiben pedig az Egyesült Államok a saját jól felfogott érdekében a maga befolyási övezetében akarta volna tartani Nyugat-Európát, akkor az amerikai gazdaságnak kellett volna gyakorlatilag eltartani egy százmilliós népességet – amire valószínűen képtelen lett volna.

A sikeresnek bizonyuló megoldás két alapelvre épült. Először, a háborúban szétrombolt gazdaságokat kellett helyreállítani, beleértve a németet és a japánt is. A két volt ellenség gazdasági talpraállítása stratégiai célokat is szolgált: mindkét ország a Szovjetunió elleni védőbástya szerepét is ellátta a következő évtizedekben (Japán még a Kína ellenit is 1949 után). Erre a célra Bretton Woodsban életre hívták az Újjáépítési és Fejlesztési Bankot (*Bank for Reconstruction and Development*), közismert nevén a Világbankot. A Világbank programjai egyébként elégtelennek bizonyultak az európai újjáépítéshez, s lényegében azok kiegészítéseként született meg a specifikusan (Nyugat-)Európára tervezett Európai Újjáépítési Program (*European Recovery Program*), azaz a Marshall-terv, amelynek során négy év alatt (1948–1952) 17 ország összesen 14 milliárd dollárnyi segílyt kapott.¹² Másodszor, egy stabil valutaátváltási rendszer menedzselésére létrehozták a Nemzetközi Valuaalapot (*International Monetary Fund, IMF*), amely az amerikai dollárhoz (amely ekkor aranyalapon állt) kötötte az átváltási árfolyamokat. Ezzel az amerikai fizetőeszköz világszerte domináns szerephez jutott, amit azt követően is megtartott, hogy az 1970-es évek elején Richard M. Nixon (1969–1974) a szövetségesekkel való mindenfajta konzultáció nélkül megszüntette a dollár szabad átváltását aranyra. Az amerikai dollár domináns pozícióját azóta sem sikerült megtörni, annak ellenére, hogy történtek erre kísérletek, különösen az euró létrehozásával. Az amerikai dollárnak ez a kiváltságos helyzete óriási helyzeti előnyhöz juttatta az Egyesült Államokat, s ezt Washington az elmúlt évtizedekben kíméletlenül ki is használta. Hozzá kell még tenni, hogy az Egyesült Államok a két szervezet legnagyobb befizetőjeként a legmagasabb szavazati aránnyal is rendelkezik a többi tagállamhoz képest, így azok döntéseiben Washington meghatározó szerepet játszik és mindkét szervezet programjait számos esetben nyíltan vagy kevésbé nyíltan Amerika politikai érdekeinek megfelelően alakította. Más szavakkal: az új gazdasági világregnd megalkotása már a stratégiai és a gazdasági kérdések együttes kezelésével történt. Az ún. Bretton Woods-i rendszerhez tartozott volna még egy John Maynard Keynes által javasolt Központi Világbank (*World Central Bank*), amit az amerikaiak elvetettek szinte reflexszerűen: az amerikai politikai elit és a közvélemény döntő része elvből nem kívánja az Egyesült Államokat nemzetek fölötti intézmények alá rendelni – ez magyarázza az Egyesült Nemzetek

Szervezete iránti idegenkedést vagy azt, hogy az amerikai fegyveres erők katonáit Washington nem hajlandó ENSZ-vezetés alá rendelni a világszervezet égisze alatt folyó különböző missziók esetén. A nemzetközi szabadkereskedelem megkönnyítésére még javaslat született egy Nemzetközi Kereskedelmi Szervezet (*International Trade Organization, ITO*) létrehozására, az ebben való részvételt azonban a Szenátus nem ratifikálta. Végül azonban mégis megegyezés született ebben a kérdésben az 1948-ban létrehozott Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezmény (*General Agreement on Tariffs and Trade, GATT*) formájában. Előtte azonban Washington a Nagy-Britanniának nyújtott jelentős (körülbelül 3.5 milliárd dolláros) kölcsön fejében Londonnal megnyitotta az ún. sterling-övezetet, újabb százmilliós nagyságrendű piachoz segítve az amerikai ipart és mezőgazdaságot.

A liberális világrend egyik, ha nem a legfontosabb pillére a (nemzetközi) jog uralmát biztosító szervezet. A Woodrow Wilson által elképzelt Nemzetek Szövetsége (Népszövetség) azonban képtelen volt betölteni a szerepét, alapvetően két ok miatt. A nagyhatalmak közül az összes soha nem volt egyszerre a szervezet tagja; sőt az Egyesült Államok egyáltalán nem csatlakozott a Népszövetséghez egyrészt belpolitikai okokból, másrészt a két világháború közötti erős izolacionista erők ellenállása következtében. A másik okot abban a tényben kell keresni, hogy a Népszövetségnek nem volt a határozatai végrehajtását kikényszerítő joga és mechanizmusa. A fentiekből okulva az amerikaiak egy olyan tervet dolgoztak ki a tervezett Egyesült Nemzetek Szövetségére, amelynek értelmében a Közgyűlés (*General Assembly*) többségi szavazással döntött volna a különböző kérdésekről, míg a „végrehajtói hatalom” a Biztonsági Tanács lett volna. A szovjetek ellenben a Biztonsági Tanácsban ragaszkodtak a vétőjoghoz, mert érvelésük szerint a kapitalista országok voltak többségben a Közgyűlésben és ott elvileg mindig leszavazhatták volna a kommunista államokat. A vétőjog megadása az öt állandó tagnak (Egyesült Államok, Franciaország, Kína, Nagy-Britannia és Szovjetunió) azt jelentette, hogy végső soron az ENSZ középponti szerepe kiüresedett, és a reálpolitikai megfontolások és döntések uralták továbbra is a nemzetközi életet. Az igazsághoz tartozik, hogy a Szovjetunió mellett leggyakrabban az Egyesült Államok élt a vétőjogával a Biztonsági Tanácsban, azaz Washington is minden skrupulus nélkül átlépett az ENSZ-en, amikor az érdekei úgy kívánták. Mindez tágabb értelemben azt jelentette, hogy az amerikai vezetés által elképzelt liberális világrendet nem egy „liberális” intézmény, egy nemzetek felett álló szervezet biztosította, hanem elsősorban az Egyesült Államok „kemény” hatalma (hadereje), kiegészülve időnként „puhább” hatalmi tényezőkkel (gazdasági kényszerítés stb.). A problémát úgy is megfogalmazhatjuk, hogy – részben szovjet kényszerítésre – az Egyesült Államoknak a (liberális) értékeknek hatalmi (reálpolitikai) eszközökkel kellett érvényt szereznie.¹³ Ez a „képlet” egyben jelzi azokat a korlátokat, amelyekkel az Egyesült Államoknak szembe kellett nézni a világháborút követő rendezés során: a „tisztán” liberális világrend megvalósíthatatlan, és csak addig létezik, ameddig azt ki nem kényszerítik az ebben érdekelt hatalmak. Erre az egyik legjobb példa a liberális világrend egyik fontos tényezője, a tengerek szabadsága: az Egyesült Államok haditengerészete tartja gyakorlatilag nyitva a tengeri kereskedelmi útvonalakat, a világgereskedelem vérkeringésének artériáit.

A második világháború utáni új világrendet egy minőségileg új fegyverfajta jelentős mértékben alakította közvetlenül és közvetve egyaránt. Történések közötti viták tárgya ugyan, hogy az Egyesült Államok milyen mértékben használta ki az atombomba birtoklásának monopóliumát,¹⁴ de egyfajta „atomdiplomáciát” mindenképpen folytatott Washington nem csupán 1949-ig, amikor is a Szovjetunió is végrehajtott az első kísérleti nukleáris robbantását, hanem a hidegháború éveit alatt mindvégig. A liberális világrendet kizárólag megfelelő erővel lehetett fenntartani; az ame-

rikai hegemonia szerves része volt – és ma is az – a világ mennyiségileg és minőségileg legjelentősebb nukleáris csapásmérő képessége. Az amerikai nukleáris ütőerő egyik legismertebb funkciója a Szovjetunió elrettentése volt bő negyven évig: a szovjetek egyértelmű fölényét Európában a hagyományos erők terén az Egyesült Államok ún. stratégiai vagy hadászati képességei egyensúlyozták. Az atomfegyverek stratégiai fontosságára való tekintettel már a külügyminiszterek 1945. december 6–16. között megtartott moszkvai értekezletén szóba került a kérdés, és a jelenlévők egy ENSZ-bizottságot hoztak létre az atomenergia békés felhasználásának érdekében. 1946 januárjában James F. Byrnes külügyminiszter egy amerikai különbizottságot hívott életre egy javaslat kidolgozásához; a testületnek tagja volt, többek közt, helyettese, Dean G. Acheson és a szövetségi kormányzat egyik legnagyobb szabású energetikai projektjének, a *Tennessee Valley Authority*-nek elnöke, David Lilienthal. A ketjük neve alatt beadott jelentés egy nemzetközi atomenergia ügynökség (*Atomic Development Agency*) létrehozását javasolta, amely ellenőrizné a hasadóanyagok bányászatát és felhasználását, az összes nukleáris létesítményt, s hasadóanyaghoz juttatná, megfelelő ellenőrzés mellett, az atomenergiát békés célra felhasználni kívánó országokat. Az amerikai tervet végül a kiemelkedő tárgyalási képességekkel rendelkező Bernard Baruch terjesztette be az ENSZ-ben. A Baruch-terv azonban a szovjetek ellenállás megbukott. A szovjetek már jelentős haladást értek el ekkorra a saját atombombájuk előállításában, s a biztonságot mindenképpől szem előtt tartó Sztálin nem kívánt lemondani erről a fegyverfajtáról vagy ellenőrzés alá helyezni a szovjet nukleáris programot. A Baruch-terv értelmében különben az atomenergia nemzetközi szabályozását és ellenőrzését megtagadó államot az ENSZ BT büntetéssel sújthatta úgy, hogy a más kérdésekben az őt állandó tag által gyakorolható vétőjog nem érvényesült volna. Végül, a Baruch-terv egyik legkönnyebben támadható része egy hiány volt: nem rendelkezett ugyanis a meglévő amerikai nukleáris képességről, így a szovjetek azt gyanították, hogy Washington burkoltan meg akarja tartani az atommonopóliumot, és ezzel egyoldalú előnyre kíván szert tenni. Az amerikai tervről tartott 1946. decemberi szavazáson a szovjetek és a lengyelek tartózkodása megbuktatta az elképzelést (az elfogadáshoz egyhangú szavazás kellett volna). Ezzel út nyílt a nukleáris fegyverkezési versenyre a két szuperhatalom között (amihez később mások is csatlakoztak), és a hidegháborús stabilitás egyik fontos elemévé vált az ún. kölcsönösen biztosított megsemmisítés stratégiája. Az amerikai új világrend liberális elveit hagyományos erőpolitikai pillérekre kellett építeni; noha a nagyhatalmi fegyveres konfliktusokat sikerült évtizedekre kiküszöbölni a nemzetközi életből, az erőszak alkalmazása vagy az azzal való fenyegetés továbbra is a nemzetek közötti kapcsolatok szerves része maradt.

■ JEGYZETEK

1. Robert Kagan: *The World America Made*. Alfred A. Knopf, New York, 2012. 74.
2. A két alapvető és sokat hivatkozott dokumentum Franklin D. Roosevelt ún. „Négy Szabadság” beszéde volt 1941 januárjában (szólásszabadság, vallásszabadság, a nélkülözés és a félelem nélküli világ), valamint az Atlanti Charta (1941. augusztus), amely többek közt a kollektív biztonság, a nemzeti önrendelkezés, a nemzetek közötti szabad kereskedelem liberális elvei alapján kívánta a háború utáni világot felépíteni. Vö. többek közt Margaret Macmillan: *„Rebuilding the world after the Second World War”*. The Guardian 11 September 2009. <http://www.the-guardian.com/world/2009sep/11/second-world-war-rebuilding/print>, letöltve 2015. 01. 20.
3. Henry A. Kissinger: *Diplomácia*. Panem–McGraw–Hill–Grafo, Bp., 1996. 383.
4. John Lewis Gaddis: *We Now Know. Rethinking Cold War History*. Clarendon Press, Oxford, 1997. Chapter 2: Cold War Empires: Europe. 26–53.
5. Kissinger: i.m. 398.
6. Általános a vélekedés, hogy F. D. Roosevelt mindössze taktikai okokból vette be az akkor polgárháború szabadtelt és politikai, valamint gazdaságilag egyaránt gyenge Kínát a „nagyok közé”.
7. George F. Kennan amerikai diplomata 1946. február 22-én Moszkvából küldött ún. hosszú táviratában azt javasolta, hogy az Egyesült Államoknak erőteljesen fel kell lépnie a nyugati hatalmak befolyását gyengítő szovjet törekvések ellen.

8. Tagjai között volt többek közt a brit John Maynard Keynes és Morgenthau helyettese, Henry Dexter White, akiről utóbb kiderült, hogy szovjet ügynök volt.
9. Akár fordizmusnak is nevezhetnénk ezt az elvet: Henry Ford amerikai autógyáros elve volt az, hogy aránylag magasan kell fizetni a munkásokat, hogy az általuk előállított termékekre meglegyen a megfelelő kereslet.
10. Vjacseszlav Molotov szovjet külügyminiszter cinikusan, de egyben lényeglátóan megjegyezte, hogy „[m]indössze akkor ébredtek fel, amikor már fél Európa elveszett számukra”. Idézi Gaddis: i. m. 22.
11. Sokatmondó, hogy Franklin D. Rooseveltt mindössze amiatt aggódott, Winston Churchill-lel együtt, hogy miként „adják el” otthon a szovjet befolyási övezet növekedését. Gaddis: i. m. 16.
12. A Marshall-tervnek jelentős belpolitikai dimenziója is volt, amennyiben a segély egy része amerikai áruszállítás formájában történt, így az Egyesült Államok önmagát is segítette a háborúkat törvénytörően követő recesszió tompításával.
13. A kérdéshez tartozik, hogy az amerikai és a szovjet álláspont már a „Három Nagy” teheráni, jaltai és potsdami megbeszélésein is burkoltan ütközött, amennyiben az amerikaiak egyetemes értékekről és célokról (is) kívántak tárgyalni, addig a szovjetek gyakorlatilag mindent a (területi) biztonság problémája alá rendelték. Az amerikaiak is gondolkoztak biztonsági keretekben, de az ő megközelítésük sokkal általánosabb volt, mint a specifikusabb szovjet álláspont. Vö. Gaddis: i. m. 12.
14. A különböző véleményekre lásd többek közt Barton J. Bernstein: *The Atomic Bomb. The Critical Issues*. Little, Brown & Co., Boston–Toronto, 1976; McGeorge Bundy: *Danger and Survival. Choices About the Bomb in the First Fifty Years*. Vintage Books, New York, 1990; Lawrence Freedman: *The Evolution of Nuclear Strategy*. St. Martin's Press, Houndmills, Basingstoke and New York, 1997.

KOLONTÁRI ATTILA

A SZOVJETUNIÓ A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Gazdaság, külpolitika, hatalmi harcok

■ 1945-ben a Szovjetunió úgy került ki győztesen a második világháborúból, hogy a Németország és szövetségesei által megszállt nyugati és középső területén, a harcok színhelyén az infrastruktúra és a gazdaság teljesen romokban hevert. Az embervesztés demográfiai krízissel fenyegetett. Ugyanakkor a Szovjetunió rendelkezett a kontinens legerősebb szárazföldi hadseregével, befolyási övezetét több száz kilométerrel tolt nyugati irányba, teljesen ellenőrzése alá vonta Kelet- és Közép-Európa országait. A győztes háború, az a tény, hogy a Vörös Hadsereg Leningrád, Moszkva, Sztálingrád és a Kaukázus térségétől egészen az Elbáig űzte a németeket, rendkívüli módon erősítette a társadalom és az egyes emberek öntudatát, valamint a politikai vezetés ambícióit.

A háború és a megszállás során 65 000 km vasút, 15 800 mozdony, 428 000 vasúti vagon vált használhatatlanná vagy került a megszállók kezére. 25 millió ember lett hajléktalan, a hivatalos statisztika szerint 1710 várost és 70 ezer falut érintett a rombolás. A városi lakóházállomány fele romokban hevert, falvak ezrei váltak a földdel egyenlővé. Azt már lehetetlen pontosan felmérni, hogy ebből mennyi szárad a németek és szövetségeseik lelkén, és mennyit pusztítottak el a visszavonuló szovjet csapatok a felperzselt föld taktikáját követve. 137 000 traktor, 49 000 kombajn semmisült meg, valamint az állatállomány jelentős része elpusztult.¹ A Szovjetunió nemzeti vagyonszerzése mintegy 30%-os volt. Nyikolaj Voznyeszenszkij, a Goszplan elnöke, Sztálin első helyettese a szovjet kormány élén a károkat háború előtti áron 700 milliárd rubelre becsülte.²

A háború következtében fellépő munkaerőhiányt a szovjetek nyers egyszerűséggel oldották meg. Nemcsak a szovjet területen lévő hadifogoly-kontingenst használták fel erre a célra, de százezres nagyságrendben hurcolták el a civil lakosságot is kényszermunkára a megszállt területekről.

Az embervesztéseget a szakirodalom tág szórással 20-27 millió főre teszi. Ebből kb. 7,5 millió volt a harctéri embervesztés, 6-8 millió civil vált a megszállók terrorjának áldozatává, a foglyotáborokban 2 millióan pusztultak el.³ Az áldozatok között a katonaköteles korú férfiak tették ki a legnagyobb arányt. Ennek a demográfiai csoportnak a hiánya leginkább a születések számának átmeneti csökkenésében mutatkozott meg, az arányszám a háború előtti 31 ezrelékről 25 ezrelékre esett vissza.⁴

Az újjáépítés, a háborús károk felszámolása a negyedik ötéves terv feladata volt. A helyreállítási periódus nagyjából 1950-ig tartott. A háborús termelésről a béketermelésre történő átállás során azonban lényegében azt a nehéziparra (és ezen belül a hadiiparra) épülő ipusztriális bázist rekonstruálták, ami a háború előtti időszakot jellemezte. Nem változott a gazdaságirányítás tervutasításos jellege és mennyiségi mutatókkal operáló extenzív szemlélet sem. Szimptomatikus példája ennek Sztálin választási beszéde 1946. február 9-én. A beszédben Sztálin értékelte a második világháborús győzelmet, abban a szovjet modell életképességét és magasabbrendűségét látta a kapitalizmussal szemben. A kivívott győzelem, Sztálin véleménye szerint, utólag igazolta a párt politikájának helyességét. Mivel pedig a kapitalista környezet továbbra is állandó fenyegetést jelent – folytatódik a gondolatmenet –, a következő három ötéves terv folyamán a termelést 50 millió tonna nyersvasra, 60 millió tonna acélra, 500 millió tonna szénre és 60 millió tonna kőolajra kell felfuttatni: „Csak ebben az esetben tekinthetjük úgy, hogy Hazánk minden váratlan fejleménnyel szemben biztosítva van.” Összehasonlításképpen az 1940-es évre a fenti kategóriákban a mutatók a következőképpen alakultak: 15, 18,3, 466 és 9 millió tonna.⁵ Ennek jegyében 1945 és 1950 között az ipari beruházások 87,9%-a irányult a termelési javakat előállító iparágakba, míg csupán a maradék 12,1% a könnyű- és élelmiszeriparba.⁶

A politikai és gazdasági vezetés az újjáépítéshez részben a háború előtt megszerzett pótlólagos erőforrásokat használta, a legyőzött országok megszállása pedig új távlatokat nyitott ezen a téren. A legjelentősebb tétel az okozott háborús károkat, fosztogatásért, rombolásért a vesztesekre kirótt jóvátétel volt. Ebbe komplett gyárak, üzemek (például a jénai Zeiss Optikai Művek) leszerelése éppúgy beletartozott, mint az évenként összeállított áruszállítási kontingens. A térség országaiban lévő német tulajdon is automatikusan szovjet kézbe ment át. A megszállt német területekről 1945 augusztusáig a szovjetek 1,3 millió tonnányi anyagot és 3,6 millió tonnányi berendezést szállítottak el, a keletnémet termelési kapacitás mintegy 30%-át leszerelték.⁷ A szervezett szállításokat a hadsereg egyes egységeinek és katonáinak szervezetlen „zabrálsai” egészítették ki. Becslések szerint 1945 és 1955 között a Szovjetunió akkori dollárértéken 13 milliárd dollárt vont ki a megszállt kelet-európai országokból. Más adatsor szerint csak a megszállt német területekről folyóáron 15 milliárd dollár jóvátételhez jutott, amihez még hozzáadódott a megszálló csapatok ellátásának mintegy 40-50 milliárd dolláros költsége.⁸

A háború következtében fellépő munkaerőhiányt a szovjetek nyers egyszerűséggel oldották meg. Nem csak a szovjet területen lévő hadifogoly-kontingenst használták fel erre a célra, de százezres nagyságrendben hurcolták el a civil lakosságot is kényszermunkára a megszállt területekről.⁹ Ebbe a kategóriába tartozott a „*brain drain*” sajátos szovjet formája is. Fogságba esett német mérnökök, konstruktőrök dolgoztak elsősorban a szovjet rakéta- és repüléstechnika, illetve az atomprogram fejlesztésén.

A fentiekén kívül a szovjet gazdaság aktívan épített a hagyományos pótlólagos erőforrásokra, a saját rabmunkára és a lakossági fogyasztás alacsony szinten tartására. A második világháborút követő években került sor a Gulag „csúcsra járatására”, 1947-ben 2,5 millió rab dolgozott a táborokban.¹⁰ Hagyományosan a fakitermelés, ércbányászat és az építőipar voltak azok az ágazatok, ahol a legnagyobb mértékben alkalmazták a rabmunkát. A fogyasztás terén a tudatos alultervezés mellett a rossz

időjárás miatti katasztrófális termés tovább súlyosbította a helyzetet. 1946-ban a gabonatermés az 1940-es évi mennyiség felét sem érte el (95,5 millió tonna helyett 39,6 millió). Ukrajnában újra éhínség tombolt, amely közel egymillió áldozatot követelt. Mindeközben az ukrán kolhozparasztoakra 7,2 millió tonnás beszolgáltatási kötelezettséget róttak, és tovább folyt a gabonaexport.¹¹ Az alacsony állami felvásárlási árak, melyek 1952-ben még az 1940-es szintet sem érték el, mélyen alatta maradtak még a termelési önköltségnek is. A szovjet vezetés a „nagy áttöréshez” hasonlóan a háborús helyreállítás költségeinek jelentős részét is a parasztsággal akarta megfizettetni. 1952-ben például egy mázsa gabonáért az állami begyűjtési rendszerben 8,25 rubelt fizettek a kolhoztagoknak, míg az állami gazdaságok esetében 62 rubeles önköltségi árral számoltak.¹² A terméseredmények több termék esetében még 1952-ben is elmaradtak az 1940-es szinttől: a gabonatermés 3,4 millió tonnával, a burgonyatermés 6,9 millió tonnával, szarvasmarhából 3,1 millióval volt kevesebb, mint 1940-ben.¹³ A mezőgazdasági termelés 1952-re az 1940-es esztendőhöz viszonyítva mindössze 10%-kal emelkedett, miközben az ipar megduplázta teljesítményét.¹⁴

Az áruhiány még a kötött gazdaság körülményei között is inflációt eredményezett. 1947-ben az árindex az 1940-es évet 100-nak véve 321 volt. 1947-ig a jegyrendszer következtében kettős árrendszer létezett. A „jegyes ár” és a „kereskedelmi ár” között olykor csillagászati különbségek voltak tapasztalhatók. 1944-ben például 1 kg hús ára a jegyrendszerben 14 rubel volt, a „kereskedelmi ára” pedig 320. 1945–1946 folyamán fokozatosan közelítették egymáshoz a két rendszert.¹⁵ Az 1947-es pénzreform csökkentette a forgalomban lévő pénz mennyiségét, az intézkedés elsősorban a lakossági megtakarításokat érintette, ami további fogyasztáscsökkenést jelentett. 1948-tól több lépcsőben árcsökkentést hajtottak végre, ami növelte a bérek vásárlóértékét. Az ellátási gondoknál is súlyosabb volt a lakásprobléma. A megmaradt és az első öt éves tervek alatt épített lakóterület kevésnek bizonyult, és hihetetlen zsúfoltságot eredményezett a városokban, egy-egy szobában sokszor több család is lakott együtt nyomorúságos viszonyok között, a magánélet teljes hiánya közepette. A konyhát és a mellékhelyiségeket akár 20-30 fő is használhatta. Az 1950-es évek közepén az egy főre jutó lakóterület 5,1 m volt.¹⁶

A tisztítás és a gazdasági elmaradottság ellenére hadseregének, térhódításának következtében a Szovjetunió globális szuperhatalommá vált. 1939 és 1948 között Közép- és Kelet-Európában 475 300 km²-nyi területet annektált, és további 991 700 km²-re terjesztette ki kizárólagos befolyását és ellenőrzését. A Távol-Keleten megszerezte Dél-Szahalint, a Kuril-szigeteket.¹⁷ „A Szovjetunió ma a Föld egyik leghatalmasabb országa. Ma a Szovjetunió nélkül a nemzetközi kapcsolatok egyetlen fontos kérdése sem dönthető el...” – jelentette ki Molotov 1946-ban.¹⁸ Moszkva már a második világháború éveiben tudatosan készült erre a szerepre.

Sztálin Milovan Gyilas elött tett kijelentését a háború jellegéről a korszakkal foglalkozó legtöbb szakirodalom idézi: „Ez a háború eltér a múltbéli háborúktól, ha valaki területeket foglal el, ezekre a területekre rákényszeríti saját társadalmi rendszerét. Ahova a hadserege eljut, ott saját rendszerének szerez érvényt.”¹⁹ Könyvtárnyi irodalma van a háború utáni szovjet szándékokról rendelkezésünkre álló – Baráth Magdolna szavaival – „egyetlen ismert koherens, részletes dokumentum” elemzésének is.²⁰ Ez Ivan Majszkij egy 1944. januári feljegyzése Molotov külügyi népbiztoshoz a „jövendő világ kívánatos alapelveiről”. Itt csak a legfontosabb mozzanatokat emelném ki a terjedelmes írásból. Majszkij a háború befejezését követően egy hosszabb, 30-50 éves békeperiódust tart szükségesnek, amely idő alatt a Szovjetunió mind Európában, mind Ázsiában katonailag a legerősebb hatalommá válik, és egyetlen más államnak vagy államok kombinációjának sem jut eszébe agressziót megkísérelni ellene, és amely idő alatt „Európa vagy legalábbis annak kontinentális része

szocialistává tud válni [kiemelés tőlem – K. A.], ily módon kizárva a háborúnak még a lehetőségét is a világnak ezen a részén”. Az elgondolásban szó van a német nép átneveléséről, egy szocialista Németország lehetőségéről, amelynek létrejötte előfeltétele a megtorlásokon alapuló megszállási rendszer felszámolásának. Egy másik kulcsmozzanat, hogy a Szovjetunió ellenérdekelte bármiféle föderáció vagy nagyobb állami egység létrejöttében az európai kontinensen.²¹

Bár a dokumentumban olvashatunk demokratikus rendszerekről és kormányokról, melyek létrehozása számos országban a szövetségesek feladata, de ugyanakkor az is kiderül, hogy e fogalmak alatt mást értettek a nyugatiak és mást a szovjetek. A szovjet vezetés szándékairól sokat elárul Sztálin egy megjegyzése Molotovnak a jaltai konferencián a háború utáni Európáról szóló nyilatkozat amerikai szövegtervezete kapcsán, amikor utóbbi annak túlzott demokratizmusát kifogásolta: „Semmi gond! Dolgozzatok! Aztán majd a saját szájizunk szerint teljesítjük. A lényeg ugyanis az erőviszonyokban van.”²² Ebben Sztálinnak igaza volt. A térségből a Szovjetunió biztonsági övezete, egyfajta „ellen-cordon sanitaire” lett. A Nyugat kényszerűen és tétlenül szemlélte a szovjet érdekszféra országainak szovjetizálását, az egypárti kommunista diktatúrák kiépítését. Belenyugodott, hogy ez is része a Szovjetunió „jogos biztonsági igényeinek”.

A szovjet ambíciók túlléptek a birtokba vett országok határain. Elegendő itt a görög polgárháborúban az ottani kommunistáknak Titón keresztül nyújtott támogatásra vagy az 1945–1946-ban a tengerszorosok ügyében Törökországra nehezedő szovjet nyomásra gondolni. Utóbbi esetben Moszkva a hagyományos orosz nagyhatalmi törekvéseket elevenítette fel, amikor határmódosítást, közös erőd- és támaszpontrendszer kiépítését és a tengerszorosok közös védelmét javasolta Törökországnak.²³ Az észak-afrikai olasz gyarmatokra bejelentett szovjet igény már egyértelműen egy hazárdjáték része volt. Sztálin – Békés Csaba szavaival – a „soha vissza nem térő alkalom” logikájából indult ki, vagyis igyekezett minél magasabbra emelni a tétet, amíg a szovjet győzelem hatása tart, és amíg a háború utáni rend nem kristályosodott ki véglegesen.²⁴

Nyugaton a szovjet expanzió a mackinderi koncepció megvalósulásának rémképével fenyegetett, melynek során a Kelet-Európára és Szibéria nagy részére kiterjedő magterületet (*Heartland*) uraló hatalom kiterjeszti befolyását a belső peremívré, az eurázsiai világszigetre.²⁵ Az érem másik oldala pedig az volt, hogy a Szovjetunió folyamatosan tartott a bekerítéstől. Az 1941-es német támadásból a sztálini vezetés a „nagyobb terület – nagyobb biztonság” konklúzióját vonta le.²⁶ A fentiekben túlmenően a hidegháború eskalációjában komoly szerepet játszott Sztálin és a szovjet vezetés tagjainak meggyőződése a kapitalizmus és szocializmus közötti összezapás elkerülhetetlenségéről. Bár Sztálinnak voltak olyan szórványos kijelentései, miszerint a két katonai tömb közötti háború elkerülhető, amint Békés Csaba megállapítja – „erre a tételre akkor még nem épült elmélet a békés egymás mellett élésről”.²⁷ Sztálin hozzáállásáról a kérdéshez talán *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban* című művéből kaphatjuk a legszemléletesebb képet. Itt a békemozgalmat (a szövegkörnyezetből kiderül, hogy elsősorban a nyugati országok békemozgalmaira gondol) olyan jelenségként ábrázolja, amely minden hasznossága ellenére is csak egy-egy konkrét háború megakadályozására, átmeneti elodázására képes, de a problémát nem oldja meg. „Azt mondják, Lenin tétele arról, hogy az imperializmus elkerülhetetlenül háborút szül, elavult, mert napjainkban hatalmas népi erők jöttek létre, melyek a béke védelmében, egy újabb világháború megakadályozása érdekében lépnek fel. Ez nem igaz.” A fejezet zárómondata Sztálin gondolatvilágának legfontosabb elemét sűríti magába: „*Hogy kiküszöböljük a háború elkerülhetetlenségét, meg kell semmisíteni az imperializmust*” [kiemelés tőlem – K. A.].²⁸ A kölcsönös gyanak-

vások és félelmek hálójában mindkét fél megnyilvánulásai óhatatlanul növelték a másikban a fenyegetettség érzését: Sztálin választási beszéde 1946 februárjában, Winston Churchill fultoni beszéde, a Marshall-terv, a feltartóztatás stratégiája, a „két tábor” koncepciója a hidegháború eszkalációjának egy-egy állomását jelentették.

A szovjet társadalom a nagy áldozatokkal kivívott győzelem után joggal remélhet- te, hogy a sztálini terrorgépezet tombolása alábbhagy. Ahogy Krausz Tamás fogal- maz: „A hősök hősök akartak maradni, nem áldozatok.” A háború viszontagságai és a helyreállítás során elszenvedett nélkülözések után a szovjet emberek többsége nyugodt, rendezett életre vágyott a család és a munkahely keretei között.²⁹ Ebbéli vá- rakozaikban azonban csalódnuk kellett. Sztálin egyrészt pontosan tisztában volt azzal, hogy rendszerének megőrzéséhez a társadalmat az állandó mozgósítottság ál- lapotában kell tartania, a folyamatos fenyegetettség érzését sulykolva. Másrészt nem alaptalanul tartott a „dekabrista szindróma” megismétlődésétől. A kortársak között elterjedt, félig-meddig a fanyar politikai humor kategóriájába tartozó vélekedés sze- rint Sztálin kettős hibát vétett: megmutatta Európának a Vörös Hadsereget, a Vörös Hadseregnek pedig Európát. Ahogyan annak idején a dekabrista mozgalom elindítá- sa annak a tisztikarnak a nevéhez fűződött, amely az 1810-es évek első felében szem- besült az európai és oroszországi létforma különbségeivel, most a Vörös Hadsereg személyi állománya „volt kiteve ennek a veszélynek”.

A tisztikar alacsonyabb rendfokozatú tagjai között nagyon sok egyetemet végzett vagy az egyetemi tanulmányai mellől elszakított, egykor tartalékosként mozgósított tiszt volt, akik a háború poklán átjutva nem féltek hangot adni véleményüknek. En- nek az „elveszett, új típusú dekabrista nemzedéknek”³⁰ volt a tagja Alekszandr Szolzsenyicin tüzérszázados, a Gulag-szigetvilág későbbi krónikása. Őt 1945 febru- árjában vették őrizetbe a SZMERS emberei. Egy írásában a sztálini rendszert a régi orosz jobbágyrendszerhez hasonlította, és elvbarátaival a lenini alapelvekhez való visszatérés szükségességét hirdette. A büntető-törvénykönyv hírhedt 58. cikkelye alapján szovjetellenes tevékenységért 8 év kényszermunkára és életfogytig tartó száműzésre ítélték.³¹

A sztálini rezsim a német fogságba esett szovjet katonák és a kényszermunkára elhurcolt polgári lakosság tömegeit eleve ellenségként kezelte, őket a náci koncent- rációs táborokat követően a sztálini légerbirodalom nyelte el. A tényleges kollabo- ránsok, valamint a Szolzsenyicinhez hasonlóan a hadsereg soraiból őrizetbe vett ka- tonákkal tovább nőtt a légerlakók sorában a katonaviselt, fegyverforgatáshoz értő fér- fiak aránya. Az 1940-es évek második felében, az 1950-es évek elején számos helyen került sor lázadásra, felkelésre: 1946-ban Kolimán, 1947-ben az usztyy-vimi légerben, 1948-ban és 1950-ben Szalehardon, 1951-ben Szahalinon, 1953-ban Vorkután, Norilszkban és ismét Kolimán. A lázadók ellen több helyen nehézfegyvereket vagy légideszantot kellett bevetni.³²

A tömeges repressziókkal párhuzamosan az eliten belül is folyt a küzdelem a ha- talomért. Élete vége felé, betegségével összefüggésben (magas vérnyomás, agyi érel- meszesedés) a hideg és számító Sztálinban felerősödtek a paranoid vonások. Erre utal többek között, hogy míg korábban a legközelebbi harcostársakkal szemben al- kalmazott retorziók azok féken tartását és saját hatalmának erősítését szolgálták, utolsó éveiben maga is elhitte, hogy akik az elmúlt évtizedekben uralmának táma- szai és kiszolgálói voltak, most összeesküvők, idegen titkosszolgálatok ügynökei. Még Vorosilovval kapcsolatban is megengedte magának azt a feltételezést, hogy an- gol kém.³³

Sztálin korábban többször is tett olyan kijelentést, miszerint Molotovban látja le- hetséges utódját. „Hadd dolgozzon egy kicsit Vjacseszlav is! Ő fiatalabb” – jegyezte meg, amikor szűk körben visszavonulásának lehetőségéről értekezett.³⁴ 1945 őszén

Sztálin szabadságra utazott. Távollétében Molotov helyettesítette egy négyesfogat élén, melynek rajta kívül Georgij Malenkov, Lavrentyij Berija és Anasztaz Mikojan voltak a tagjai. Molotov elkövette azt az óvatlanságot, hogy enyhítette a nyugati tudósítókra vonatkozó sajtócenzúrát. A Külügyi Népbiztosság sajtóosztálya gyakorlatilag akadály nélkül engedte át a moszkvai „hatalmi harcokról” szóló híreket, melyek szerint a „párt támogatását” élvező Molotov és a hadsereget maga mögött tudó Zsukov marsall között folyt a rivalizálás Sztálin posztjáért. Ennek kapcsán Sztálin kemény hangú táviratokat küldött Moszkvába Berijának, Malenkovnak és Mikojannak, melyekben Molotov felelősségre vonását sürgette: „Senki nem dönthet közülünk önhatalmúlag a politikai irányvonal megváltoztatásáról. Molotov mégis feljogosítva érezte magát erre... Most meggyőződtem róla, hogy Molotov nem sokra becsüli a szovjet állam érdekeit és kormányunk presztízsét, ha ezzel egyes külföldi körökben népszerűsége tehet szert.” Majd mindehhez hozzáfűzte, hogy ilyen körülmények között nem tudja őt első helyettesének tekinteni.³⁵ Molotov pozíciója a sztálini vezetésen belül tehát 1945 őszén véglegesen megrendült.

Az „öregek” félreállításával párhuzamosan a sztálini vezetés közép- és ifjabb generációjának tagjai között megindult az utódlási harc, a felkészülés a Sztálin utáni időkre. Berija és Malenkov érdekszövetsége mögött már olyan erők húzódtak meg, amelyekkel Sztálinnak is komolyan számolni kellett. Berija 1946-ig belügyi népbiztos volt, majd miniszterelnök-helyettesként a belügyért, az állambiztonságért és a szovjet atomprogramért felelt, Malenkov KB-titkárként 1946-ig a káderosztály vezetője volt, majd miniszterelnök-helyettes lett, 1948-ban pedig ismét KB-titkár.³⁶ Egy másik erőközpontot alkottak az úgynevezett „leningrádiak”. Ennek a csoportnak a vezetői Andrej Zsdanov és Nyikolaj Voznyeszenszkij voltak. Zsdanov a Központi Bizottság ideológiai ügyekért felelős titkára volt, emellett ő felügyelte a KB nemzetközi osztályának tevékenységét, a párhierarchiában Sztálin után a második embernek számított.³⁷ Olyan jelentős lépések fűződtek a nevéhez, mint a „két tábor” koncepciójának meghirdetése vagy éppen az antikomopolita kampány irányítása. Voznyeszenszkij közgazdászként, akadémikusként egy személyben volt tudós és technokrata. Az Állami Tervbizottság (Goszplan) elnöki posztján, miniszterelnök-helyettesként komoly szerepet játszott a szovjet hadigazdaság működtetésében és a háború utáni rekonstrukcióban. A háború után egy liberálisabb gazdaságpolitikát szorgalmazott az egyes iparágak arányos fejlesztésével, a fogyasztási cikkek gyártásának bővítésével.

A két csoport közötti harc váltakozó sikerrel folyt, Sztálinnak egyre nagyobb nehézséget okozott az események közben tartása. 1948-ban, Zsdanov halálával a „leningrádi csoport” végzetesen meggyengült. Mindez lehetőséget adott ellenfeleiknek a leszámolásra. Ezzel áll kapcsolatban az úgynevezett „leningrádi ügy”, melynek során a város vezetőit, illetve azokat, akik korábban ebből a közegeből kerültek országos vezetői posztokra frakciózással, illegális összejövetelekkel, választási eredmények, illetve tervmutatók meghamisításával, végső soron pedig a hatalom megszerzésére irányuló törekvéssel vádolták. Az ügy hullámai Voznyeszenszkijig is elértek (testvére a Leningrádi Állami Egyetem rektora volt), őt 1949 októberében tartóztatták le.

Voznyeszenszkij bukásának hátteréről megoszlanak a vélemények. Egyesek a Malenkov–Berija-csoport tevékenységét tartják döntőnek. Malenkov végig aktív szerepet játszott a vizsgálat lefolytatásában, a leningrádiak elleni hadjáratban. Az eljárás több szempontból újít a harmincas évek második felének világát idézte, kikényszerített vallomásokkal, fizikai bántalmazással, a családtagokat sújtó represszióval. Voznyeszenszkijt 18 társával zárt tárgyaláson ítélték halálra 1950 szeptemberében, az ítéleteket másnap, október 1-jén végrehajtották. Ezúttal azonban el-

maradt a korábban megszokott sajtókampány és hisztériakeltés is. Az egész leginkább egy kulisszák mögötti, a különböző érdekcsoportok közötti véres hatalmi vetélkedéshez hasonlított.³⁸

Mindez azonban nem jelentette azt, hogy Sztálin az ütközetből győztesen kikerült Berija–Malenkov-csoport foglya kívánt lenni. Számos lépése az 1950-es évek elején arra utal, hogy a párt és az ország vezetésében új felállást kívánt létrehozni. Még közvetlenül halála előtt is lázasan dolgozott ezen. 1952 októberében a XIX. pártkongresszuson a párt új nevet vett fel: a Szovjetunió Kommunista Pártja. Az elnevezés jelezte, hogy a felnövekvő generációk számára a „bolsevik” fogalom a menesevikek hiányában már értelmezhetetlen volt. A párt élén az addigra teljesen kiüresedett Politikai Iroda helyett egy 25 tagból és 11 póttagból álló Elnökséget hoztak létre. Az új Központi Bizottság kongresszus utáni plenumán Sztálin személyesen olvasta fel a névsort, amit a KB természetesen jóváhagyott. A régiek és a középgeneráció ellensúlyozására rengeteg új arc is bekerült a testületbe, mint például Mihail Szuszlov³⁹ vagy Leonyid Brezsnyev. A nagy létszámú testület soraiból Sztálin elkülönített egy szűkebb grémiumot az Elnökség Irodája néven.⁴⁰ Ebben a régiek közül csak Vorosilov és Kaganovics maradt benne, Molotov és Mikojan már nem került a tagok közé.⁴¹ Ezenkívül természetesen ott találjuk a testületben a Malenkov–Berija–Hrus-csov–Bulganyin–négyesfogat tagjait. Kívülről szemlélve ők tűntek a hatalom tényleges birtokosainak, jóllehet érdekközösség és ellentétek bonyolult szövevénye fűzte össze őket.

Az eliten belüli hatalmi küzdelmek és a tömeges repressziók metszéspontját az antiszemita, antikozmopolita kampányban és az orvosperben találhatjuk meg.⁴² A készülő per alapkonceptiója az volt, hogy a zsidó orvosokat az amerikai–cionista Jointon keresztül szervezte be az amerikai hírszerzés, az oroszok pedig már régebb óta az angolok ügynökei voltak. Feladatuk a szovjet állam vezetőinek, elsősorban magának Sztálinnak a meggyilkolása volt.⁴³ Számlájukra írták Alekszandr Scserbakov (a Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnökségének parancsnoka, a honvédelmi népbiztos helyettese) és Andrej Zsdanov halálát.⁴⁴ Sztálin, akárcsak régen, ezúttal is maga irányította az ügyet, személyesen instruálta Szemjon Ignatyev állambiztonsági minisztert.

A közvélemény a *Pravda* 1953. január 13-ai számából szerezhetett tudomást a küszöbön álló perről. A cikk egyértelműen Sztálin intenciói alapján készült, ha éppen nem maga Sztálin volt a szerzője. A cikkíró nem fukarkodott a közhangulat megalapozására hivatott minősítő jelzőkkel: „Aljas kémek és gyilkosok az orvosprofesszorok álarca mögött”, „A szovjet nép haraggal és felháborodással bélyegzi meg a gyilkosok bűnös bandáját és külföldi gazdáikat. A magukat dollárért és fontért eladó alávaló bérenceket széttapossa, mint az undorító férgeket. Ami pedig a bérgyilkosok felbujtóit illeti, biztosak lehetnek abban, hogy a bosszú róluk sem feledkezik meg, és eléri őket...” A cikk másik végkonklúziója az osztályharc élesedéséről szóló sztálini tétel további érvényessége volt. A szovjet nép újabb nagy sikerei, a háborúban aratott győzelem, a háborús károk felszámolása „a nép pusztulásra ítélt és végsőkig elkeseredett ellenségeit” „a kizsákmányoló osztályok maradványait” egyre kétségbeesettebb és megátalkodottabb eszközök alkalmazására készítetik.⁴⁵

A „bérgyilkosok felbujtóit” kifejezésen Sztálin kétségkívül a régi vezetőség tagjait értette, akik közül leginkább Berijában léphettek életbe a megmaradt önvédelmi reflexek. Neki valószínűleg kulcsszerepe volt Sztálin elszigetelésében. Élete alkonyán a diktátor két olyan személytől is megvált, akik korábban hosszú évtizedekig mellette voltak, és hűségének szolgáltak: testőrpáncsnokától, Nyikolaj Vlaszik altábornagytól és titkárságának vezetőjétől, Alekszandr Poszkrjobisevtől. Mindkettőjükkel kapcsolatban felmerül a szakirodalomban, hogy eltávolításuk Berija munká-

ja, aki így akarta megfosztani Sztálint megbízható támaszaitól.⁴⁶ Berijának komoly része volt az orvosi segítség késleltetésében is a kritikus napokban.

Sztálin 1953. március 5-én bekövetkezett halála nemcsak a letartóztatott orvosok életét mentette meg, de sok kegyvesztett vezetőét is. A Sztálin halálutásával egy időben zajló Központi Bizottsági plénumon jelen lévő Konsztantyin Szimonov szerint az emelvényen tartózkodókon nem a gyász, hanem a megkönnyebbülés jeleit lehetett látni, „olyan érzés volt, mintha ott fent az elnökség tagjai megszabadultak volna valami olyasmitől, ami eddig nyomasztotta, gúzsba kötötte őket”.⁴⁷

■ JEGYZETEK

1. Alec Nove: *A Szovjetunió gazdaságtörténete*. Kossuth, Bp., 1974. 379, 383.
2. Dmitrij Volkogonov: *Győzelem és tragédia*. Zrínyi, Bp., 1990. 392.
3. Paul Kennedy: *Nagyhatalmak tündöklése és bukása*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1992. 341; illetve Nove 1974. 378.
4. Mihail Heller – Alekszandr Nyekrics: *A Szovjetunió története*. Osiris, Bp., 1996. 380.
5. *Recs tovariscsa Sztalina na predvibornom szobranijii izbirateljei Sztalinszkovo izbiratelnovo okruga g. Moszkvi 9 fevralja 1946 goda*. <http://www.oldgazette.ru/lib/stalin2/index.html>
6. Nove 1974. 386.
7. Borhi László: *A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőterében 1945–1968*. Ister, Bp., 2000. 9–10.
8. Borhi 2000. 5; illetve Fischer Ferenc: *A kétpólusú világ 1945–1989*. Dialóg–Campus, Bp.–Pécs, 2005. 72.
9. A Magyarországról elhurcolt polgári személyek számát a szakirodalom általában 100 és 200 ezer fő közé teszi. Erről ad áttekintést Éva Varga: *Vengerszkije vojennoplennije v SZSZSZR*. Dokumentü 1941-1953 godov. ROSSZPEN, Moszkva, 2002. 30.
10. Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: *Oroszország története*. Maecenas, 1997. 558.
11. Oroszország és a Szovjetunió képes történelmi kronológiája. Krausz Tamás – Szilágyi Ákos (szerk.) Akadémiai Kiadó, Bp., 1992. 169; illetve Heller–Nyekrics 1996. 384.
12. Nove 1974. 398.
13. Nove 1974. 404.
14. Dolmányos István: *A Szovjetunió története*. Kossuth, Bp., 1971. 425.
15. Nove 1974. 408–409.
16. Heller–Nyekrics 1996. 391.
17. Fischer 2005. 38.
18. Kennedy 1992. 343–344.
19. Baráth Magdolna: *Nincs külön nemzeti út. Magyarország betagozása a szovjet rendszerbe*. Rubicon 2015. 4. sz. 35.
20. Baráth Magdolna: *A Kremel árnyékában*. Tanulmányok Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatának történetéhez. 1944–1990. Gondolat, Bp., 2014. 26.
21. A dokumentum orosz nyelvű szövege többek között az alábbi honlapon olvasható: http://www.lrono.ru/dokum/194_dok/19440110may.php. Magyar fordításban Baráth Magdolna közölte a *Külpolitika* c. folyóirat 1996. 3–4. számában.
22. *Szto szorok beszed sz Molotovim*. Iz dnevnyika F. Csujeva. Terra-Terra, Moszkva, 1991. 76.
23. Fischer 2005. 67–68.
24. Békés Csaba: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztjében 1945–1990*. Gondolat, Bp., 2004. 41–42.
25. Fischer 2005. 94–98.
26. Békés 2004. 26.
27. Békés 2004. 37.
28. J. V. Sztálin: *Ekonomicseszkije problemi szocializma v SZSZSZR*. Goszpolitizdat, Moszkva, 1952. 84–86.
29. Font–Krausz–Niederhauser–Szvák 1997. 561.
30. *Isztorija Rosszii*. Kursz lekcij, IX–XX vek. Levanov, B. V. (szerk.). „Zelo”, Moszkva, 1997. 640.
31. SZMERS: a Honvédelmi Népbiztosság kémelhárító részlege, az elnevezés a „szmerty spionam”, „halál a kémekre” kifejezésből származik. Szolzenszycin letartóztatásának és elítélésének körülményeiről lásd például Ljudmilla Szaraskina: *Alekszandr Szolzenszycin*. <http://bigbook.ru/publications/saraskina.php>
32. Heller–Nyekrics 1996. 403–404.
33. Heller–Nyekrics 1996. 405.
34. Leonyid Mlecsin: *Mínyisztri inosztrannih gyel*. Centropoligraf, Moszkva, 2003. 265–266.
35. Borisz Szokolov: *Sztálin*. Aszt-Pressz, Moszkva, 2004. 302.
36. Berija és Malenkov életrajzi adatait lásd V. A. Torcsinov – A. M. Leontyuk: *Vokrug Sztalina*. Isztoriko-biograficseszkij szpravocsnjyk. SZPGU, Szankt-Petyerburg, 2000. 85–89, 309–310.
37. Zs. A. Medvegyev – R. A. Medvegyev: *Nyeizvesztnij Sztalin*. Prava cseloveka, Moszkva, 2001. 63–64.
38. Kolontári Attila: *A forradalom felfalja gyermekeit. Hatalmi harcok és leszámolások a sztálini Szovjetunióban*. Rubicon 2012. 12. sz. 36.
39. Mihail Suszlovot a Medvegyev fivérek egyenesen Sztálin kiszemelt utódjának tartják. Miután Molotovot ejtette, Zsdanov meghalt, Voznyeszenszkijt pedig kivégezték, a balti államok reszovjetizálását irányító Suszlov lett Sztálin új favoritja. 1949-től a KB ideológiai ügyekért felelős titkára lett, de hatáskörébe tartozott a hadsereg soraiban folytatott propaganda, a cenzúra, a szocialista országokkal fenntartott viszony is. Sztálin

halála után egyfajta szürke eminenciásként, a hatalmi harcokban királycsinálóként döntő befolyást gyakorolt az ország életére. Zs. A. Medvegyev – R. A. Medvegyev. 2001. 71–74.

40. A XIX. kongresszuson bekövetkezett hatalmi, intézményi átrendeződésről lásd például Zs. A. Medvegyev – R. A. Medvegyev 2001. 54–59.

41. Visszaemlékezések szerint Sztálin jobboldali elhajlással, az Egyesült Államok iránti túlzott engedékenységgel vádolta őket, ezzel magyarázta kiszorításukat a vezetésből. Ju. V. Jemeljanov: *Sztálin. Doszje bez retusi*. Na versinye vlasztyi. Vecse, Moszkva, 2002. 499.

42. Sztálin antiszemitizmusáról és az antikozmopolita kampányról részletesen lásd Krausz Tamás: *Sztálin élete és kora*. Pannonica, Bp., 2003. 105–118.

43. A letartóztatott orvosok között volt Vlagyimir Vinogradov, Sztálin kezelőorvosa is. A súlyosan beteg diktátor így élete utolsó évében gyakorlatilag orvosi felügyelet és segítség nélkül maradt.

44. Scserbakov 1945. május 10-én halt meg szívrohamban, halálához állítólag az előző napi győzelmi ünnepen elfogyasztott alkoholmennyiség is hozzájárult. Zsdanov esetében viszont az orvosok valóban hibáztak, amikor az elektrokardiogram alapján nyilvánvaló infarktus tényét figyelmen kívül hagyták a kezelésnél. Szokolov 2004. 348, 351.

45. Pravda 1953. január 13. 1.

46. Zs. A. Medvegyev – R. A. Medvegyev 2001. 27–29. (a szerzőpáros az állítás ellenkezője mellett érvel), illetve V. A. Torcsinov – A. M. Leontyuk 2000. 121, 383–384.

47. Idézik Zs. A. Medvegyev – R. A. Medvegyev 2001. 47.

BARTA RÓBERT

NAGY-BRITANNIA 1945-BEN

„Most sokkal inkább részei vagyunk Európának, mint bármikor azelőtt, és hogyha visszautasítjuk a velük való együttműködést, még sokkal nagyobb hibát követnénk el annál is, mint ha az USA nem kívánná betölteni a világ vezető hatalmának a szerepkörét.”

26

Bevezetés

■ 1945 – a Nulla Év (Jahr Null) a második világháború utáni német közbeszédben született meg, és előbb a német, majd a nemzetközi történeti szakirodalom is gyorsan átvette.¹ A fogalom jóval többet jelent annál, hogy véget ért a háború, Európa és a világ sorsa két, alapvetően nem európai hatalom (Egyesült Államok, Szovjetunió) kezébe került, és többé már nem az európai civilizáció irányította a világtörténelmet. Minden ország életébe is beköszöntött az új kezdet, és ez jórészt független volt attól, hogy a győztesek, vesztesek vagy a semlegesek táborában érte őket a háború vége. Az antifasiszta koalíció tagjaként hat évet végigharcoló és győzedelmeskedő Nagy-Britanniának a háború végére nem csupán saját birodalma hanyatlásával kellett szembenéznie, de el kellett fogadnia az amerikaiak vezető szerepét, és valamilyen módon kezelnie kellett a háborúnak a háterszagra gyakorolt komplex hatásait.

A háborús győzelem ára

■ Nagy-Britannia és a brit birodalom háborúban katonai egységekkel részt vett domíniumai (Ausztrália, Dél-Afrika, Kanada, Új-Zéland) az első világháborús adatokhoz képest (mintegy egymillió fő) elviselhető mértékű emberveszteséget szenvedtek (összesen 422 515 fő, ebből 60 595 fő polgári áldozat).² A brit nemzeti vagyon egynegyede elveszett, 700 ezer lakóépület pusztult el, és ennek mintegy ötszöröse súlyosan károsodott. Az államkincstár több milliárd dollárral tartozott az Egyesült Álla-

moknak, a lakosság ellátása akadozott, a „szűkösség éveiben” állandósult a hiány, a sorban állás. Az alapvető élelmiszereket jegyre adták, a kenyérjegyek egészen 1948 júliusáig érvényben voltak. Mindez szokatlan volt a középosztálybeli jólétben és a birodalmi stabilitásban felnőtt generációknak. Az erkölcsi normák lazulásának világos jele volt, hogy megjelentek az ügyeskedők és a feketézők, a háború előtti szinthez képest az ilyen természetű szabálysértések száma megduplázódott.³ A lakáshiányt a leszerelt és hazaérkező katonák is súlyosbították, sokan közülük önkényes lakásfoglalásba kezdtek, vagy beköltöztek az elhagyott katonai táborokba. Az angolok 1941-től gyakorlatilag amerikai segélyekből éltek, 1945-ben John Maynard Keynes közbenjárásával egy 3,75 milliárd dolláros segélycsomag érkezett, elég kemény feltételekkel. Az amerikai hitel kamata magas volt, feltételül szabták a brit birodalmi vámrendszer felszámolását és az angol font konvertibilissé tételét. A „szűkösség éveit” 1948-ig, a Marshall-segély megérkezéséig tartották, de ezek a gazdasági és hátszágbeli nehézségek London külpolitikájában kezdetben még alig voltak érzékelhetőek.

Az 1945. február elején megtartott jaltai szövetséges csúcskonferencián a brit birodalmat képviselő Winston S. Churchill miniszterelnök látszólag egyenrangú partnere volt Rooseveltnek és Sztálinnak, valójában azonban minden fontos ügyben engedni kényszerült az amerikaiaknak és a szovjeteknek. A nyolc tárgyalási nappól hét alkalommal volt szó a lengyelekről, végül Washington nyomására London elfogadta a szovjet álláspontot, miszerint a Lublinban létrejött szovjetbarát lengyel kormányt kell kiegészíteni néhány nyugatbarát hazai és emigráns lengyel politikussal. Churchill ekkor még ugyan ellenezte Lengyelország tervbe vett új nyugati határát (Odera-Neisse-vonal), de azt elfogadta, hogy az ország keleti határa gyakorlatilag a régi Curzon-vonal legyen.⁴ A brit államférfinak Jaltában komoly vitái voltak az amerikaiakkal, akik a háború után létrehozandó új nemzetközi szervezetnek (ENSZ) többek között azt a szerepet szánták, hogy segítse a brit birodalom szétesése utáni önálló nemzetállami fejlődést szerte a világban. Ráadásul az amerikaiak bejelentették, hogy az európai háború befejeződése után kivonják csapataikat a kontinensről, ami ugyan nem történt meg, de ez Jaltában mégis felerősítette a britek félelmeit a Vörös Hadsereg várható nyugat-európai előrenyomulásával kapcsolatban.⁵ Churchill kommunistaellenessége habitusának, gondolkodásmódjának, politikai pályájának azon vonásai közé tartozott, mely hosszú karrierje alatt gyakorlati politikájában árnyalatait illetően ugyan változott, lényegi elemeit tekintve azonban nem. A kommunizmussal és a Szovjetunióval kapcsolatos ambivalens álláspontja valójában a második világháború éveit alakult ki. Az 1939 előtt képviselt és alkut nem ismerő anti-kommunizmusa, mely még a legkritikusabb bírálói⁶ szerint is élete végéig jellemző volt rá, a háború éveit és a Szovjetunióval való szükségszerű együttműködés miatt, praktikus okokból háttérbe szorult. Mindvégig bizalmatlan maradt azonban a szovjet külpolitikával szemben. 1939 októberében egy rádióbeszédében a szovjet külpolitikát olyan rejtélyhez hasonlította, mely „egy talány titokzatos mélységeibe van ágyazva egy enigma belsejében”.⁷ Noha a kijelentést nyilvánvalóan a Molotov-Ribbentrop-paktum és Lengyelország gyors bukásának sokja inspirálta, mégis a brit külpolitika egészen 1958-ig nagyrészt ilyen alapon ítélte meg a Szovjetuniót. Churchill pontosan érzékelte a jaltai rendezés veszélyeit, amit szemléletesen tükröznek 1945. augusztus 14-én, a Szovjetunió Japán elleni hadüzenetét kommentáló, Lord Halifaxhoz intézett táviratának szavai: „...a legjobb pillanatban történt a szovjet hadüzenet... de ez ne olyan áron történjen, hogy az oroszok különleges jogokat formálnak maguknak Közép-Európában és a Balkánon.”⁸ Magyarországgal kapcsolatban is hasonló álláspontot képviselt, a későbbiekben hangsúlyozta, hogy „...a magyarok századokon keresztül megmaradtak hazájukban, és mindig is Európa érté-

kes részei voltak. Az ország orosz megszállása csak jövőbeli konfliktusok forrása lehet, és egy ilyen nemzeti katasztrófa minden jó szándékú embert aggodalommal tölt el.”⁹ A kommunizmus veszélyét és a kommunisták európai tevékenységét szembeállította a keresztény világ hagyományos értékeivel, de sohasem tagadta, hogy a kommunisták nagyon is gyakorlatias és céltudatos emberek. Mackenzie King, Kanada miniszterelnöke naplójában megemlíti, hogy Churchill a kommunistákat a jézusi elveket megtagadó jezsuitákhoz hasonlította, akik ha kell, a cél érdekében mindenre hajlandóak, és egyáltalán nem tekinthetők naiv álmodozóknak. Miután céljaikat tekintve a végletekig realisták, ezért csakis így lehet őket kezelni.¹⁰

A brit államférfi 1945. április 29-ei, Sztálinnak címzett táviratában felhívta a figyelmet arra, hogy a nyugati és a „keleti” világ között meglévő jelentős különbségek előbb vagy utóbb kettészakítják Európát, hacsak az antifasiszta szövetség vezetői ezt meg nem akadályozzák.¹¹ Időnként azonban saját szerepét is kritikusan szemlélte, noha sohasem tagadta, hogy különösen kedvére való nagy döntéseket informális módon meghozni. Egy őszinte pillanatában, kezelőorvosához fordulva, így emlékezett az 1944. októberi, Sztálinnal kötött híres ún. százalékos megegyezésre: „Olvassa csak. Százalékos megegyezést kötöttünk Sztálinnal a háború alatt a befolyási övezetekről, Románia, Bulgária, Görögország stb. Itt vannak leírva... Elég cinikusnak tűnik. Mondtam Sztálinnak, hogy milliók sorsát mérjük ki így százalékosan. El kéne égetnünk ezt a papírt. Nem, nem – mondta Sztálin –, tartsa csak meg. Látja, a hatalommal rendelkező emberek olyasmit is megtehetnek, amit mások nem.”¹² A Szovjetunió európai terjeszkedésének ténye nagyon komoly aggodalommal töltötte el Churchillt. Anthony Edenhez címzett levelében a félelmei mellett már megjelennek azok az elképzelései is, melyeket majd a „vasfüggöny” táviratból és a fultoni beszédből ismer meg a világ: „...úgy érzem, szörnyű dolgok történnek az oroszok Elbáig történő németországi előrenyomulása során. Az USA hadseregének meghirdetett visszavonása... azt jelenti, hogy az orosz befolyási övezet határai 120 mérfölddel nyugatabbra tolnak a front mintegy 310–400 mérföldes hosszában... Így az orosz ellenőrzés alatt álló területek majd magukba foglalják a balti államokat, egész Németországot a megszállási zóna határáig, egész Csehszlovákiát, Magyarországot, Romániát, Bulgáriát... Közép-Európa összes nagyvárosát magába foglalja ez a terület... Az oroszok Németország felé irányuló jóvátételi követelései olyan nagyok, hogy az önmagában lehetővé teszi az orosz megszállás éveig tartó meghosszabbítását, s ezalatt Lengyelország más államokkal együtt mélyen be fog süllyedni az orosz övezetek mocsarába, s gazdaságilag talán nem lesz szükségszerűen szovjetizálva, de rendőrállammá változtatják. [...] lehet, hogy meg tudjuk nyugtatni őket [ti. az oroszokat], hogyha egy általános megegyezés keretében kijáratokat kapnak a Balti- és Fekete-tengerre. Mindezeket azonban azelőtt kell megtenni, mielőtt az USA európai haderőit leszerelik. Ha nem tudunk megegyezésre jutni az oroszokkal azelőtt, hogy az amerikaiak kivonnák csapataikat Európából, és a nyugati szövetségesek felszámolnák háborús arsenáljukat, nos abban az esetben... kevés az esély a harmadik világháború elkerülésére.”¹³ Valójában ez a félelem motiválta a „vasfüggöny” táviratot, melyet 1945. május 12-én küldött Truman amerikai elnöknek. Noha a vasfüggöny kifejezés használata sokkal korábbi eredetű,¹⁴ a távirat mégis több egyszerű helyzetelemzésnél. Brit részről fontosnak tartották, hogy az oroszokkal tartós megállapodást kössenek, még mielőtt a megszállási övezetekben mindenki berendezkedik. Churchill mindenképpen el kívánta kerülni, hogy az amerikai csapatok a háború befejeződése után elhagyják a kontinenst – már Jaltában is ez volt a fő célja –, és miután nem bízott az oroszokban, az erő pozíciójából próbált megegyezésre jutni velük. 1945. április elején azonban hiába sürgette Rooseveltet és Eisenhowert, hogy a hadműveleti tervek figyelmen kívül hagyva a nyugati szövetségesek Berlin megszállására összpontosít-

sanak, végül kénytelen volt elfogadni a német területek és Berlin négyhatalmi megsztottságát. A német kapituláció után a brit katonai megszállási zóna a berlini brit szektor mellett Németország északnyugati, iparosodott területeire (Ruhr-vidék) terjedt ki. Az itt állomásozó 800 ezres brit haderő 21 milliónyi német biztonságáért és ellátásáért felelt, ami súlyos terheket rótt az anyaország gazdaságára. Ezért London örömmel fogadta a brit és amerikai zónák későbbi gazdasági és közigazgatási egyesítését (1947. január 1.– Bizónia), ráadásul a görög polgárháborúban a kommunistaelenes erők mellett harcoló brit egységek¹⁵ finanszírozása már kezdettől fogva komoly gondokat okozott. Ilyen előzmények után érthető, hogy az 1945. július 17. és 25. között Potsdamban tartózkodó Churchill egy enervált, mindenben engedékeny brit álláspontot képviselt. Az új német–lengyel határként elfogadta az Odera–Neisse-vonalat és a második ülés után abba is belenyugodott, hogy a szovjet flotta jelen legyen a világtengereken. Már nem bízott annyira Sztálinban és a szovjetekben, mint a szálalékos megegyezés idején, és ezt az amerikai–brit speciális kapcsolatrendszer fontosságának folyamatos hangsúlyozásával leplezte. Mindez arra is jó volt, hogy a britek hanyatlását és az amerikaiakkal kapcsolatos folyamatos alárendelődést megmagyarázzák. A valóságos helyzetet azonban nagyon is pontosan érzékelték, és ezt jól tükrözik Churchill tíz évvel későbbi szavai: „1944 júliusáig Angliának komoly befolyása volt a dolgok menetére; utána már biztos voltam benne, hogy Amerika hozza a nagy döntéseket... Most is így van. Még mindig nem fogjuk fel, milyen elképesztően erősek. El tudnák foglalni Oroszországot bármilyen segítség nélkül. Egy hónapon belül a Kreml már képtelen lenne csapatokat mozgósítani. Mindezt egyedül is végrehajthatják. Ez volt az, amire Dulles utalt, amikor a »politikánk agonizáló felértékeléséről« beszélt. A segítségük nélkül Anglia elszigetelődne és Franciaországgal együtt Oroszország csatlósává válna – Winstonnak elcsuklott a hangja és könnyek szöktek a szemébe.”¹⁶

A konzervatív választási vereség és következményei

■ A német fegyverletétel után Churchill konzervatív–munkáspárti háborús kabinete konzervatív politikusokból álló átmeneti kormánnyá (*caretaker cabinet*) alakult, melynek legfőbb feladata az általános választások kiírása és lebonyolítása volt. A hivatalban lévő miniszterelnök és a konzervatív politikai elit¹⁷ jó része nem ragaszkodott a választások megtartásához, úgy vélték, az ráér a japánok fölött aratott végső győzelem után (ez utóbbit csak 1946 őszére várták). Noha a későbbi választási eredmények tükrében úgy tűnhetett, hogy a konzervatívokat meglepte a vereség, ez nem jelentette azt, hogy nem készültek volna a megmérettetésre. A brit Konzervatív Párt választási gépezetét működtetők úgy számítottak, hogy a háborús győzelmet ugyanúgy választási győzelemmé lehet alakítani, mint ahogyan az 1918-ban David Lloyd George-nak is sikerült. A konzervatívok azzal is tisztában voltak, hogy a brit választók 1945 nyarán azt várják a Clement C. Attlee¹⁸ vezette Munkáspárttól, amit ők az 1930-as években csak korlátozottan adtak meg nekik; a szociális biztonságot és a gondoskodó államot. Valójában a háborús kabinet már megvalósította a „tervezett kapitalizmus” bizonyos elemeit, kiterjesztve az állami szerepvállalást (az élelmiszerellátás központi szabályozása, a stratégiai fontosságú gazdasági ágazatok állami ellenőrzése), és 1943-ban létrejött egy reformbizottság (*Tory Reform Committee*), melynek célja az előző év végén nyilvánosságra hozott Beveridge-jelentés¹⁹ megvalósításának elősegítése volt. Inkább a háború utáni időszakra tervezték Butler 1944-ben elfogadott oktatási törvényének megvalósítását, mely többféle középiskola típust felállítva 15 éves korig szabta meg az általános tankötelezettséget. A konzervatív párti ideológia is próbált az új viszonyokhoz igazodni. Quentin Hogg, a reformbizottság elnöke

1944-ben megjelent könyvében (*One Year's Work*) Benjamin Disraelire, Randolph Churchillre és Joseph Chamberlainre hivatkozva már összeegyeztethetőnek tartotta a szocializmust és az államosítást a magánvállalkozásokkal és a szabadversennyel.²⁰

Ilyen biztató előzmények után a konzervatívok a lehető legerőszakosabban kezdtek el választási kampányukat, mert a párt élén álló Churchill sem eszmében, sem gyakorlati politikájában nem volt hajlandó megújulni. Ezt jól mutatta az ún. Gestapo-beszédként elhíresült 1945. június 4-ei választási kampány nyitó rádióbeszéde, melyben a brit Munkáspártot a szabadság, a magántulajdon és a hagyományos brit értékek ellenségeként állította be: „a szocialista politika gyökeresen szemben áll a szabadságról alkotott brit elképzelésekkel... a szocializmus elválaszthatatlanul összefonódik a totalitarianizmussal és az állam feltétlen imádatával. A szocializmus alapvető elvei a magántulajdon és a szabadság minden formáját támadják. A szocializmus lényegében nem csupán a brit magántulajdon elleni támadás, de támadás az egyszerű állampolgárok szabadsága ellen is. A szabad parlament... gyűlöletes a szocialista eszmék számára... De tovább megyek. A legmélyebb meggyőződéssel jelentem ki, hogy egyetlen szocialista rendszert sem lehet létrehozni politikai rendőrség nélkül. Sokan, akik ma szocialista szimpatizánsok, vagy rájuk szavaznak, elborzadnak ettől... Egyetlen szocialista kormányzat sem viseli el a közvélemény szabad, éles hangvételű kritikáját. Valamiféle Gestapo-rendszert fognak kialakítani, függetlenül attól, hogy az elején milyen humánus irányba haladnak...”²¹ Noha Churchill éles hangú szocialistaellenes kirohanása vélhetően Lord Beaverbrook, a konzervatívok mögött álló sajtócézar tanácsára történt, a miniszterelnök ezzel éppen ellenkező hatást váltott ki. Attlee szerint „a választók megértették, hogy micsoda különbség van Winston Churchill az egységes nemzet nagy háborús vezére és Winston Churchill a Konzervatív Párt vezetője között”.²² Churchill rugalmatlan és arrogáns fellépése azonban önmagában nem magyarázza meg a konzervatív választási vereséget. A konzervatívok népszerűség-vesztésének voltak a háború előtti időszakra visszanyúló jelei. 1924-től az időszaki választásokon rendre alulmaradtak, 1943 óta pedig a Gallup közvélemény-kutató intézet folyamatos munkáspárti fölényt jelzett. A brit választók belefáradtak a háborús erőfeszítésekbe, és az elmúlt évtizedek összes kudarcát (munkanélküliség, gazdasági válság, a háborúba sodródás, felkészületlenség a háború kezdetén) a konzervatívokhoz kötötték. A társadalom nagyobb része a konzervatívokat hiteltelennek tartotta, és a megváltozott politikai hangulatot világosan jelezték az 1945. július 26-án nyilvánosságra hozott választási eredmények. A 640 parlamenti helyből a Munkáspárt 393 mandátumával szemben a konzervatívok 213 parlamenti helyet szereztek, míg a liberálisok 12 képviselőt küldhettek a Westminsterbe. Hozzá kell azonban tenni, hogy a brit választási rendszer sajátosságai²³ miatt a két párt szavazóbázisa között nem volt akkora különbség (12 millió munkáspárti szavazó – 10 millió konzervatív), mint a parlamenti helyek tekintetében. A potsdami konferenciáról a választások miatt hazatért konzervatív pártvezér sorsszerűnek fogta fel a vereséget, látszólag méltósággal fogadta a választási kudarcot, legszűkebb környezetében azonban érezte, mennyire csalódott, dühös és kiábrándult.²⁴ A brit Konzervatív Párt szempontjából a súlyos politikai fiaskó talán legpozitívabb hozadéka az volt, hogy elindult a párt ideológiájának és programjának megújítása, mely 1947 májusára az ún. *Industrial Charter* elfogadásával fejeződött be.

A jóléti állam kiépítése, a Beveridge-jelentés és a munkáspárti program megvalósítása nem köthető csupán az 1945-ös évhez, hiszen Attlee a háborús kabinetben miniszterelnök-helyettes volt, és munkáspárti kormányának kulcsfigurái (Herbert Morrison miniszterelnök-helyettes, Ernest Bevin külügyminiszter, Aneurin Bevan egészségügyi miniszter) már korábban is a brit politikai elit és a szakszervezeti mozgalom vezető alakjai voltak. Másrészt az 1945 nyarán megkezdett munkáspárti

kormányzati reformintézkedések évekig elhúzódtak, így az 1945-ös év ebben az összefüggésben nem tekinthető különösebben nagy cezúrának. Az államosítás már 1937 óta munkáspárti alapelv volt, de ennek háború utáni gyakorlati megvalósítása nem tűnt egyszerűnek. Attlee kormánya a nemzeti vagyon háború miatti csökkenésével indokolta a radikálisabb állami beavatkozást, ugyanakkor a Bank of England állami irányítás alá helyezése (1946 februárjában) inkább csak szimbolikus jelentőségű lépés volt. A Nemzeti Szénhivatal 1946-ban már 800 cég 1500 bányáját ellenőrizte, az elektromos- és gázellátást, valamint a közúti és vasúti közlekedést is állami kézbe vették (1947). A vas-és acélipar államosítását azonban az erőteljes tiltakozások és lobbierdekek miatt elhalasztották, 1950 után pedig ez lekerült a napirendről. A munkáspárti kormányzat a legnagyobb sikert a jóléti állam kiépítésével érte el, noha az ezzel kapcsolatos reformok létjogosultságát a konzervatívok már korábban is elismerték. A társadalombiztosítási rendszer kiterjesztése az alkalmazottakra, az egyéni vállalkozókra és a munkanélküliekre (*National Insurance Act* – 1946) és a komoly belpolitikai konfliktusok után²⁵ bevezetett Nemzeti Egészségügyi Szolgálat (*National Health Service* – 1947) világosan jelezte, hogy Attlee kormánya a társadalom lehető legszélesebb rétegeinek próbálja megteremteni a középosztálybeli létet. Miután a háború alatt a szigetország lakásállományának 1/3-a megsérült, a kormány számításai szerint rövid időn belül egymillió új otthonra volt szükség. Hat év alatt ez a program meg is valósult, és ebben az ügyben teljes konszenzus volt a munkáspárti kormányzat és a konzervatív ellenzék között. Hasonlóan széles körű politikai támogatottsággal léptették életbe az 1944-es Butler-féle oktatási törvényt, mely 11 éves kor után viszonylag rugalmas és széles körű választási lehetőségeket (*grammar school, technical school, public school*) nyújtott a továbbtanulóknak, segítve ezzel a műveltségi szint emelkedését és a társadalmi mobilitást. A „szűkösség éveiben” meghozott szociálpolitikai intézkedések azonban jelentős anyagi forrásokat igényeltek. Ebben a tekintetben az amerikai hitel nem volt elégséges, a birodalom erőforrásait is mozgósítani kellett. Így tehát amíg Churchill az 1945-ös választási vereség miatti kiábrándultsága miatt fordult a világpolitika felé, addig a munkáspártiaknak finansziális kényszerek miatt is foglalkozniuk kellett a külpolitikai és a birodalmi ügyekkel.

Hanyatló birodalom alárendelt szerepben

■ Az 1945-ös év a brit birodalom 20. századi folyamatos hanyatlásában annyiban volt választóvonal, hogy a háború után és paradox módon a brit háborús győzelem ellenére felerősödtek a korábban tapasztalt bomlástünetek.²⁶ Mindez talán az indiai szubkontinensen volt leginkább érzékelhető, ahol a brit fennhatóság (*British Raj*) 1942 óta gyakorlatilag domíniumi státust biztosított az indiaiaknak. Ennek azonban főként háborús okai voltak, London ugyanis nem tudta megvédeni az indiai partokat, ezért nagy szüksége volt a Gandhi vezette hindu többségű Indiai Nemzeti Kongresszus Párt és a mohamedán Muszlim Liga lojalítására. Indiai részről a háború idejére felfüggesztették a függetlenségi harcot, amiben az is nagy szerepet játszott, hogy az indiai politikai elit felismerte, hogy egy esetleges japán uralom²⁷ sokkal súlyosabb helyzetbe sodorná őket, mint a britek jelenléte. India megtartása London számára szimbolikus jelentőségű volt, a félsziget fölötti brit uralmat régóta a világhatalmi státus függvényében értelmezték: „Amíg India urai vagyunk, mi vagyunk a legerősebb hatalom a világon. Ha elveszítjük, akkor harmadrangú hatalommá süllyedünk...”²⁸ Ez persze nem volt teljesen igaz, hiszen valójában fordított logika működött: 1947 előtt Anglia csak azért uralhatta Indiát, mert már régóta nagyhatalom volt, és nem India tette Londont nagyhatalommá. 1942 és 1947 között a British Rajban többé-kevésbé stabil belpolitikai viszonyok mellett vallásbéke uralkodott, és ezért a függetle-

nedési folyamattal együtt járó későbbi vallási alapú erőszakos kitelepítések, politikai merényletek, atrocitások és tömegmészárlások²⁹ sokak szemében kétségessé tették az önálló India és Pakisztán jövőjét. Az 1945-ös év végén lezajlott indiai választásokon győztes hindu Nemzeti Kongresszus Párt és a mohamedán Muszlim Liga által megkötött belpolitikai modus vivendi alapján a hinduk a 11 indiai tartományból 8-ban kormányt tudtak alakítani, a Mohamedán Liga pedig megkapta a nagy nemzetgyűlés mohamedánoknak fenntartott helyeinek 86,6%-át.

Eltérő történeti háttérrel, de hasonló folyamat zajlott Palesztinában, ahol a háború előtti és alatti brit népszövetségi mandátumterületre folyamatosan érkeztek a zsidó bevándorlók, és ez a folyamat 1945-től a túlélő európai zsidóság tömeges beáramlása miatt jelentősen felgyorsult. A helyzetet végül a gazdasági kényszer és az Egyesült Államok nyomása oldotta meg, mert az Attlee-kormány egyszerűen képtelen volt a palesztinai brit megszállást finanszírozni. Az 1948-ban, a brit palesztinai ENSZ mandátumterület megosztása után létrejött zsidó állam előtörténetéhez az is hozzátartozott, hogy Truman amerikai elnök támogatta a brit mandátum felosztását, gesztust téve ezzel a zsidó származású amerikai választópolgároknak. Mindazonáltal a munkáspárti kormány már 1945-ben rendkívül kényes helyzetbe került az ügy kapcsán, hiszen a holocaust borzalmai után nyilvánosan nem gátolhatta az Európából kiinduló zsidó bevándorlást, viszont az arab világ jóindulatára és kőolajára égetően szüksége volt. Ebben a tekintetben tehát London 1948-as kivonulása Palesztina területéről megkönnyebbülést jelentett a munkáspártiaknak, noha az Atlee-kormány éppen gazdasági okok miatt nem siettetett túlságosan a birodalom bomlását. 1946 és 1949 között a brit export több mint fele (57,5%) a Brit Nemzetközösség felé irányult és az import mintegy felét (48%) a nemzetközösségi országok adták. Mindez nem csupán az anyaország háború utáni gazdasági újjáépítésében játszott fontos szerepet, de a már említett munkáspárti jóléti és szociális intézkedések finanszírozásában is. A gypjűbehozatal 2/3-a, a vaj 48%-a, a vaj 48%-a, a hús 29%-a Ausztráliából és Új-Zélandról származott, Kanada és Dél-Afrika szállította a színes- és nemesfémek felét. A tea 81%-a Indiából érkezett, a gabona több mint fele pedig a kanadai búzamezőkről. Ugyan Palesztina területén nem volt számottevő olajkészlet, viszont London az olaj 82%-át a Közel- és Közép-Kelet arabok lakta térségeiből szerezte be.³⁰ Az 1945 nyarán hivatalba lépett Attlee-kormány a választási vereséget szenvedett konzervatívok nem kis meglepetésére a nacionalizmust és a birodalmi érdekek képviselőit sokkal fontosabbnak tartotta, mint bármilyen szocialista modell bevezetését. Valójában semmiféle komoly változást nem akartak a birodalom életében, részben azért, mert a korábbi háborús kabinet munkáspárti tagjai ebben a tekintetben ugyanolyan liberális imperialisták voltak, mint Churchill. Másrészt a munkáspárti kormány többi tagjának álláspontja a birodalmi ügyekben szintén csak árnyalataiban különbözött az ide vonatkozó konzervatív politikától. A birodalom részeinek függetlenedési folyamatát lassítani ugyan tudták, de megállítani nem. Így jórészt tétlenül és tehetetlenül szemlélték az Ír Szabadállam 1949-es kilépését a Brit Nemzetközösségből, amit viszonylag ellensúlyozott az a taktikai lépés, hogy a nyugati világban London ismerte el elsőként a kommunista Kínát.

A munkáspártiak a Churchill által szervezett brit Egyesült Európa Mozgalmat (*United Europe Movement*)³¹ nem fogadták nagy lelkesedéssel, és általában bizalmatlanok voltak az összeurópai, nemzetek feletti intézmények létrehozásával kapcsolatban. Jórészt csak az egyes kormányok miniszterei által ellenőrzött Európa Tanács és a csupán konzultációs jogkörű Európai Parlament létrehozását támogatták.³² Mindez nem csupán a birodalmi és a brit nemzeti érdekek prioritásával volt magyarázható, hanem azzal is, hogy a munkáspárti szavazóbázis az ország nagyobbik részével együtt belefáradt a háborús erőfeszítésekbe, passzív és enervált volt, ráadásul Lon-

don külpolitikáját egyre inkább Washington akarata szabta meg. Ezen a helyzeten a munkáspárti kormány sem tudott változtatni, ráadásul Washingtontól komoly kritikákat kaptak a tervezett államosításokkal kapcsolatban, és a későbbiekben azt is el kellett fogadniuk, hogy állandó amerikai légi bázisok létesüljenek Angliában. A brit külpolitika korlátozott eszköztandszere és az amerikaiaknak alárendelt szerepe jól látszott Londonnak a Szovjetunióval és a kialakuló kelet-közép-európai szovjet blokkal kapcsolatos álláspontjában. A szovjet katonai megszállási zónákban működő Szövetséges Ellenőrző Bizottságok (*Allied Control Commission*) brit tagjai ugyan rendre tiltakoztak a szovjet megszálló haderők által elkövetett atrocitások és az azokat eltűró szovjet parancsnokok miatt, mindez azonban hatástalan maradt. 1945. augusztus 20-án Ernest Bevin az új munkáspárti külügyminiszter parlamenti bemutatkozó beszédében³³ több térségbeli országot is (Bulgária, Magyarország, Románia) megemlített azon államok sorában, ahol a helyi kommunisták és a szovjetek miatt nincs demokrácia. Valójában azonban London a térségben nem volt több, mint „érdeklődő, de érdektelen barát” (*curious but uninterested amicus*). Európa középső és keleti felén alig voltak gazdasági érdekeltségei, a birodalmi érdekek és a más irányú lekötöttségek miatt a britek a térség fokozatos szovjetizációjába, a kialakuló hidegháború menetébe nem tudtak és nem is akartak érdemben beleszólni.

Összegzés

■ Winston S. Churchill a háborús kabinet miniszterelnökeként már 1945 májusában felismerte, hogy London számára a háborús győzelem ára a brit birodalom hanyatlása lesz, a folyamatos alárendelődés az amerikaiaknak és a szovjetek közép- és kelet-európai térnyerésének kényszerű elfogadása. A Szovjetunió európai fegyveres erejének megerősödését brit részről nagyobb veszélynek tartották, mint a szovjet típusú kommunista berendezkedés elterjedését. Ennek ellenére a konzervatívok erősen ideologikus és negatív kampányt folytattak az 1945-ös általános választásokon, de azt mégsem ezért veszítették el. A brit választók számon kérték rajtuk a háború miatt elmaradt szociális reformokat, belefáradtak a háborús erőfeszítésekbe, és végző soron már nem hitték el a Churchill vezette konzervatívok választási ígéreteit.

Nagy-Britannia 1945-ben már csupán a háborúban kivívott tekintélye folytán is minden megerőltetés nélkül megszerezhetette volna az egyesült Nyugat-Európa vezetését. De a brit közvéleményt és az általuk választott munkáspárti kormányt ez csekély mértékben érdekelte.³⁴ A munkáspártiak a birodalmi ügyekben valójában a konzervatív politikát folytatták, nacionalisták és birodalmi imperialisták voltak, de a széthullást (India, Palesztina) ezzel csak lassítani tudták. Szociálpolitikai intézkedéseikhez – melyek alapelveit a konzervatívok is elfogadták – szükségük volt a brit birodalom erőforrásaira, védelmi politikájukban pedig az amerikaiak támogatására. Annak ellenére, hogy London világgazdasági és világpolitikai súlya 1945 után fokozatosan és megállíthatatlanul csökkent, az egy főre jutó nemzeti össztermék tekintetében 1950-ben az USA mögött még mindig az Egyesült Királyság volt a világ második leggazdagabb országa. A megváltozott világhoz és annak realitásaihoz azonban Londonnak is igazodnia kellett. Ezt a dilemmát jól tükrözték a párizsi brit nagykövet, Duff Cooper Churchillhez írt 1946. szeptember 25-ei levelének sorai: „A legutolsó háborúban, mint már annyiszor azelőtt, a Csatorna megmentett minket, de ez többször már nem lesz így. Most sokkal inkább részei vagyunk Európának, mint bármikor azelőtt, és hogyha visszautasítjuk a velük való együttműködést, még sokkal nagyobb hibát követnénk el annál is, mint ha az USA nem kívánná betölteni a világ vezető hatalmának a szerepkörét.”³⁵

■ JEGYZETEK

1. Erre nézve: John Lukacs: *1945. A nulla év.* Európa Könyvkiadó, Bp., 1996. 172–247. (A továbbiakban Lukacs 1945)
2. Nagy-Britannia katonai vesztesége 271 311 fő volt. A német légitámadások és bombázások 60 595 fő civil áldozatot követeltek. Az anyaország mellett harcoló domíniumoknak gyakorlatilag nem volt civil veszteségük, ugyanakkor 89 609 katonájuk esett el a harcokban (közülük legtöbbször – 39 371 fő – kanadaiak voltak). Az anyaország teljes vesztesége az összlakosság 1%-át sem érte el. In: John Keegan (szerk.): *The Times Atlas. A második világháború.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1995. 204–205.
3. Egedy Gergely: *Nagy-Britannia története.* Aula Kiadó, Bp., 1998. 226. (A továbbiakban Egedy: Nagy-Britannia)
4. Jaltáról és Churchill jaltai tevékenységéről Fehér Ferenc – Heller Ágnes: *Jalta után. Kelet-Európa hosszú forradalma Jalta ellen.* Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1990; Surányi Róbert: *Churchill az új világrendről és az egységesülő Európáról, 1942–1946.* In: Feitl István – Földes György (szerk.): *1945 a világpolitikában.* Napvilág Kiadó, Bp., 2005. 63–85. (A továbbiakban Surányi: Churchill); Roy Jenkins: *Churchill.* Európa Könyvkiadó, Bp., 2005. II. 306–316.
5. Jórészt emiatt kaptak a franciák németországi és berlini katonai megszállási zónákat, mert London ezzel próbálta ellensúlyozni az amerikaiak esetleges távozásával bekövetkező hatalmi vákuumot.
6. Elsősorban John Charmley munkáira gondolunk: *Churchill. The End of Glory – A political biography.* A John Curtis Book, London, 1993; *Churchill's Grand Alliance – The Anglo-American Special Relationship 1940-1957.* A Harvest Book, London, 1995. A brit politikus katonai tévedéseinek kritikai feldolgozása: Nigel Knight: *Churchill. The Greatest Briton unmasked.* David & Charles, Cincinnati, 2008. 384.
7. "a riddle wrapped in a mystery inside an enigma". In: Robert Rhodes James (ed.): *Winston Churchill. His Complete Speeches 1897–1963.* VI. 1935–1942. Chelsea House Publishers, New York, 1974. 6161. In: Viktor Mauer: *Harold MacMillan and the Deadline Crisis over Berlin 1958–59.* Twentieth Century British History, Vol. 9. No. 1. 1998. 54–85.
8. Churchill papers, 20/219. In: Martin Gilbert: *Never Despair-W. S. Churchill 1945-1965.* Vol. VIII. Heinemann, London, 1988. 14. (A továbbiakban Gilbert: Never Despair)
9. Churchill papers, M/529/5. PM. personal minute. In: Gilbert: *Never Despair.* 24–27.
10. J.W. Pickersgill and D. F. Forster: *The Mackenzie King Record.* vol. 3. 1945–46. Toronto, 1970. 83–87. In: Gilbert: *Never Despair.* 160–162.
11. Prime Minister's Personal Telegram, T. 657/5. No. 2255 to Moscow, Premier Papers 3/356/6. In: Gilbert: *Never Despair.* 659.
12. Lord Moran: *Churchill. Taken from the Diaries of Lord Moran. The Struggle for Survival 1940-1965.* Houghton Mifflin Company, Boston, 1966. 481–482. (A továbbiakban Moran: Churchill)
13. Churchill Papers 2/30. To Mr. Eden, T. 754/5. 4. 5. 1945. Churchill Archives Centre, Churchill College, Cambridge.
14. A vasfüggöny (*iron curtain*) kifejezést a történeti szakirodalom szerint Vaszilij Rozanov orosz emigráns filozófus használta először 1918-ban írott könyvében (*Apocalypse of Our Time*), mely az orosz fejlődésről szőtt (*With a rumble and a roar, an iron curtain is descending on Russian History*). Magyarul: *Korunk apokaliptiszse.* In: *Apokaliptiszis–1917. Írások az orosz forradalomról.* Európa Kiadó, Bp., 1997. 321–418. Fordította Vári Erzsébet. Két évvel később Ethel Snowden, szovjet-oroszországbeli utazását megörökítő könyvében (*Through Bolshevik Russia.* Cassel and Company Ltd. London, New York, Toronto and Melbourne, 1920. 188.) szintén említi („...We were behind the iron curtain at last!...”). In: <http://www.archive.org/details/through-bolshevi01unkngoog> (A letöltés ideje: 2013. július 10.) Goebbels náci propagandaminiszter 1945. február 25-ei beszédében is megjelenik a kifejezés („ein eisenes Vorhang”), valamint Schwerin von Krosigk gróf, német külügyminiszter 1945. május 2-ai rádióbeszédében is („... In the East the iron curtain behind which, unseen by the eyes of the world, the work of destruction goes on, is moving steadily forward”). Krosigk beszédét a *The Times* 1945. május 3-ai száma részletesen közölte. A kifejezést az amerikai Allen W. Dulles is használta 1945 szeptemberében a *Council of Foreign Relation* ülésén tartott beszédében. A háború utáni európai (főként a német) helyzetet elemző beszédében Dulles a kelet-európai szovjet aktivitást úgy tekintette, mintha ott már ekkor egy vasfüggöny létezne („as if an iron curtain has fallen”). Ezt a beszédet első ízben a *Foreign Affairs* című folyóirat 2003 őszi (november–december) számában publikálták, *That Was Then: Allen W. Dulles on the Occupation of Germany* címmel. In: www.foreignaffairs.com/articles/59355/allen-w-dulles/that-was-then-allen-w-dulles-on-the-occupation-of-germany. (A letöltés ideje: 2013. július 10.)
15. A britek szerepéről a görög polgárháborúban Barta Róbert: *Brit külpolitikai elképzelések a Balkánról a 20. században.* Limes 2000. 2–3. sz. 255–268.
16. Moran: Churchill. 614.
17. A brit konzervatív párt ekkori történetére Robert Blake: *The Conservative Party from Peel to Thatcher.* Fontana Books, London, 1990. 251–256. (A továbbiakban: Blake: The Conservative Party); Barta Róbert: *A brit Konzervatív Párt 1918 és 1945 között.* Múltunk 2002. 3–4. sz. 95–134.
18. Clement C. Attlee-ről bővebben Harold Wilson: *A Prime Minister on Prime Ministers.* Weidenfeld & Nicholson, London, 1977. 277–302.
19. Lord William Beveridge liberális felsőházi tag jelentésében a brit szociális ellátórendszer és társadalombiztosítás továbbfejlesztését és általánossá tételét vázolta fel, sürgetve „a bölcsőtől a sírig” gondoskodó állam létrehozását.
20. Egedy Gergely: *Brit konzervatív gondolkodás és politika (XIX–XX. század).* Századvég Kiadó, Bp., 2005. 191–192.
21. Party Politics again – The Socialist Gestapo. June, 4, 1945. Broadcast, London. In: Robert Rhodes James (ed.): *Churchill Speaks. 1897-1963. Collected Speeches in Peace & War.* Barnes & Noble Books, New York, 1998. 865–866.

22. Idézi: Blake: The Conservative Party, 251.
23. A korabeli brit választási rendszer alapja az ún. egyszemélyi választókerület (*one ballot constituency*) és a nem arányos rendszer (*non-proportional system*) volt. Eszerint kettőnél több induló esetén a leadott szavazatok kevesebb mint a felével is lehetett nyerni, a vesztes jelöltek szavazatai pedig nem számítottak. Részletesebben D. E. Butler: *The Electoral System in Britain, 1918-1951*. Clarendon Press, Oxford, 1953.
24. Moran: Churchill. 306. 309.
25. A National Health Service körüli belpolitikai vitákról bővebben: Egedy: Nagy-Britannia. 218–220.
26. A brit birodalom ekkori helyzetéhez: Denis Judd: *Empire. The British Imperial Experience from 1965 to the Present*. Fontana Press, London, 1997. 323–345. (A továbbiakban Judd: *Empire*)
27. A japán előrenyomulás Burma területén és az Irrawady folyó völgyében 1942 májusában alakadt. Emellett az indiai nemzeti mozgalom vezetői tisztában voltak a japánok által uralt területeken zajló elnyomással és kegyetlenkedésekkel. Noha a brit uralommal különösebben nem rokonszenveztek, részükről mégis kizárt volt a japánokkal történő megegyezés.
28. Curzon levele Balfournak 1901. március 31-én. British Library. B.L.Add. Mss. 49732. Idézi Judd: *Empire* 325.
29. A szakirodalom 250 és 600 ezer fő között becsüli az 1947–49 közötti hindu–mohamedán konfliktusok áldozatainak számát. In: Judd: *Empire* 324.
30. Judd: *Empire*. 328–329. A brit birodalmat évszázadokig sikeresen működtető gazdasági kapcsolatrendszeréről (*informal empire, gentlemanly capitalism*) részletesen: P.J. Cain-A.G. Hopkins: *British Imperialism*. I–II. Longman, London, 1993.
31. Erről részletesen Barta Róbert: *Az államférfi és a világpolgár. Winston S. Churchill és Emery Reves*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő, 2013. 23–31.
32. Surányi: Churchill. 83.
33. Parliamentary Debates, www.hansard.millbanksystem.com/-commons/1945/aug/20./debate-on-the-address Vol. 413. Col. 292, (A letöltés ideje: 2013. július 25.)
34. Lukacs: 1945. 64.
35. Churchill Papers 2/20. Churchill Archives Centre, Churchill College, Cambridge.

MAJOROS ISTVÁN

A NAGYSÁG ÉS A DICSŐSÉG ÁRNYÉKÁBAN

Franciaország a hidegháború korában

Az 1940-es
összeomlástól
a 20. század végéig
Franciaország nagy utat
tett meg: három
rendszer váltást élt át,
s megpróbálta
megtalálni a helyét
egy bonyolult világban.
Rooseveltnak igaza lett:
Párizs nem tudta
visszaszerezni
a 19. századi
nagyhatalmiságot.

Franciaország az első világháború győztese és az európai egyensúly meghatározó nagyhatalma volt a két háború között.¹ A második világháborúban azonban gyors és katasztrofális vereséget szenvedett. A német hadsereg 1940. május 10-én kezdte meg az ország elleni offenzívát, s június 14-én már Párizsban volt. A fegyverszünetet június 22-én írták alá. Az aláírás nemcsak a vereséget jelezte, hanem a francia nagyhatalmiság végét is, mivel megszűnt az európai egyensúly rendszere, ahol Franciaország eljátszhatta a nagyhatalmi szerepet. Ehhez azonban még várni kellett a háború végéig. Az útkeresés azonban a vereséget követően elkezdődött.

A külpolitika a háború elején még az európai rendszerben gondolkodott, mivel a Pétain marsall vezette Vichy központú szabad zóna külügyminiszterei Franciaország helyét keresték a németek formálódó új rendjében. Az együttműködést erősítette Hitler és Pétain találkozója Montoire-ban 1940. október 24-én. A két politikus közti kézfogás francia részről annak volt az elismerése, hogy a kontinentális Európa Berlin körül szerveződik. Vichy azonban próbálkozott a német hegemonia korlátozásával. Pétain és Franco az 1941. február 14-ei találkozásukon Montpellier-ben egyetértett abban, hogy meg kell akadályozni a németek észak-afrikai megjelenését. Pétain Washingtonnal és Moszkvával is próbálkozott egy ellensúly kiépítésével. 1941 májusától azonban a kollaboráció erőteljesebbé vált, s ezt Darlan, a francia flotta admirálisa, miniszterelnök-helyettes és külügyminiszter látogatása erősítette meg Berchtesgadenben 1941. május 11–12-én. A május 27–28-án Párizs-

ban Darlan és Abetz német nagykövet által aláírt egyezmény szerint a németek használhatják Bizerta és Dakar kikötőit, Berlin pedig megerősíti a francia flottát és az afrikai hadsereget. A Szovjetunió elleni támadás után (június 22.) aztán Vichy megszakította kapcsolatait Moszkvával, és megpróbált előnyösebb feltételeket kialakítani Berlinnel. A németekkel való együttműködés gondolata már az első világháború vége óta jelen volt a francia politikában, Vichy így nem kivétel, hanem egy jelen lévő folyamat felerősödése, azzal a céllal, hogy bekapcsolja Franciaországot a bolsevikellenes Európába.² A szabad zóna megszállása után (1942. november 11.) azonban a Vichyhez kapcsolódó külpolitika teljesen elveszítette a korábbi csekély mozgási lehetőségét is.

A francia külpolitika másik útja De Gaulle tábornokhoz kapcsolódott, aki 1940. június 18-ai rádiófelhívásával Londonból a harc folytatására szólított. Két év kellett ahhoz, hogy De Gaulle Szabad Franciaország mozgalma tényleges erőt jelentsen, s a nemzetközi elismertetéssel is nehézségek voltak. Roosevelttel amerikai elnök a tábornokot nem tartotta demokratának, s az volt a véleménye, hogy Párizs a háború előtti pozícióját nem tudja visszaszerezni. Nagy-Britannia és Amerika ezért Darlant ismerte el 1942 novemberében.³ Az admirálist azonban decemberben megölték Algírban. Az így kialakult helyzetben két francia csoport volt készen a németek elleni harcra: a Szabad Franciaország, amely a belső ellenállás nagy részét tömörítette De Gaulle vezetésével, s az algíri franciák, élükön Giraud tábornokkal, aki az amerikaiakat is maga mögött tudhatta. A két tábornoknak a vezető szerep miatti rivalizálása hosszan elhúzódott. 1943 júniusában azonban sikerült egyesíteni a két csoportot Francia Nemzeti Felszabadító Bizottság néven (*Comité français de Libération nationale*), melynek vezetése végül De Gaulle kezébe került. Az Algírban működő bizottság kormányként is funkcionált, melyben három külpolitikai törekvés tapintható ki. Az egyik elsősorban a britekkel, illetve a szovjetekkel való kapcsolatokat szorgalmazta. A második a szovjet vonal elsőbbségét hangsúlyozta, hogy a háború után garantálja Franciaország biztonságát a németekkel szemben, s úgy vélték, az angol-szászoktól is megszabadulhatnak. A harmadik vonal volt a legösszetettebb. Ez a csoport arra számított, hogy a háború után a hagyományos európai hatalmi rend összeomlik, s helyette fel lehet építeni az Európai Egyesült Államokat. A szocialisták szerint ez a Szovjetuniót is magában foglalná. Mások szerint a kis és közepes államok föderációja jön létre Moszkva nélkül. Jean Monnet pedig egy gazdasági Európát vizionált, szorosan együttműködve az Egyesült Államokkal. 1944-ben változott a helyzet. Június 3-án a Francia Nemzeti Felszabadító Bizottság felvette a Francia Köztársaság Ideiglenes Kormányának nevet. Június 6-án a normandiai partraszállással megkezdődött az ország felszabadítása. Az ellenállási mozgalom felkelést robbantott ki Párizsban, s az amerikai parancsnokság engedélyezte Leclerc páncélosainak bevonulását a városba, s augusztus 25-én a német városparancsnok aláírta a kapitulációt. De Gaulle-t lelkesen fogadták: augusztus 26-án az ellenállás vezetőivel végigvonult a Champs-Élysées-en, majd részt vett a Notre-Dame-ban celebrált misén.⁴ A tábornok még augusztus 9-én helyreállította a köztársaság legalitását, s kijelentette: „A köztársaság soha nem szűnt meg létezni. A Szabad Franciaország, a Harcoló Franciaország, a Francia Nemzeti Felszabadítási Bizottság testesítették meg egymás után. Vichy a múltban és most is érvénytelen. Jómagam a Köztársaság kormányának elnöke vagyok. Miért kellene kihirdetnem a köztársaságot?”⁵ A tábornok népszerűsége egyértelmű volt, s ezt az amerikaiak sem vonhatták kétségbe. A bizalomhoz azonban az is kellett, hogy De Gaulle Washingtonba utazzon július elején. 1944. október 23-án Nagy-Britannia, az Egyesült Államok, a Szovjetunió s még számos ország elismerte a De Gaulle vezette Ideiglenes Kormányt. November 11-én aztán Churchill Párizsban bejelentette, hogy Franciaország az Európai Konzultatív Bizottság negyedik ál-

landó tagja lett. Párizs ezzel ismét bekerült a hatalmak koncertjébe, s a tábornok mindjárt aktív külpolitikába kezdett. 1944 decemberében Georges Bidault-lal Moszkvába utazott, s december 10-én a két külügyminiszter, Bidault és Molotov aláírt egy francia–szovjet egyezményt, mivel a tábornok szerint ez a legjobb garancia Németország ellen. Sztálin támogatását remélte ahhoz is, hogy Franciaország megszerezze a Rajna- és a Rhur-vidéket. A generalisszimusz ezt elutasította. A szovjet kapcsolat azonban még nem volt elegendő, hogy helyreállítsa Franciaország nemzetközi rangját, mivel Párizst se Jaltába, se Potsdamba nem hívták meg. Úgy tűnt, kimarad a háború utáni rendezésből. Kiderült, mégsem. Churchill javaslatára Franciaország megszállási zónát kapott Németországban, részt vett a Potsdamban létrehozott külügyminiszterek tanácsában is, az ENSZ Biztonsági Tanácsában pedig az öt állandó tag egyike lett vétőjoggal. De Gaulle-nak ezért ambiciózus tervei voltak: Nyugat-Európa föderatív átalakítása, a Szovjetunió ellensúlyozása amerikai segítséggel. Franciaország azonban nem rendelkezett anyagi eszközökkel ehhez a politikához. Ráadásul 1946. január 20-án De Gaulle lemondott miniszterelnöki posztjáról és visszavonult a politikai élettől. A tábornok csökkenteni akarta a parlament, a pártok hatalmát és erősíteni a végrehajtó hatalmat. A Negyedik Köztársaság ennek az ellenkezője volt.⁶

A második világháború befejezése új helyzetet teremtett Európában és a világban. Megszűnt az európai egyensúly rendszere, s kezdetét vette a kétpólusú világ az Egyesült Államokkal és a Szovjetunióval. Franciaországnak ebben a helyzetben kellett megtalálnia a helyét, s ez függött a világpolitikai változásoktól, a francia belpolitikai és gazdasági helyzet alakulásától.

A második világháború után a diplomácia sokoldalú lett: a németkérdés mellé felzárkózik egy világszervezet, az Egyesült Nemzetek Szövetsége, a Marshall-terv, az Atlantikumhoz, illetve a különböző európai tervekhez kapcsolódó kérdések. A kultúra, az ideológia szerepe egyre fontosabb lett. A szovjet vesztély, a Moszkvához való viszony végighúzódik a hidegháború történetén. S bár Franciaország megszűnt nagyhatalom lenni, a biztonsága mégis nagyobb volt, mint győztesként az első világháború után. Ez Németország kettéosztásának volt köszönhető, amelyhez amerikai garancia társult. S ez a helyzet lehetővé tette a Német Szövetségi Köztársasághoz való közeledést is. Az 1956-os szuezi kudarc után Párizs Bonnal együtt építhette az új Európát.⁷ Előtte azonban néhány kísérletezésen át kellett esnie.

A Negyedik Köztársaság nagy dilemmája az volt, hogy fenntartható-e a francia nagyhatalmi státus, megtarthatja-e gyarmatbirodalmát, miközben részt vesz valamilyen európai egység megteremtésében. A kezdeti illúziók után e rezsimnek kellett levonnia a következtetést: Franciaország középhatalom lett, igaz, jelentős nemzetközi elkötelezettséggel. És egyszerre kellett szembenéznie a gyarmatbirodalom szétesésével járó nemzetközi bonyodalmakkal és a németkérdéssel. Ami ez utóbbit illeti, a második világháború befejezését követően Párizs hasonló kérdéseket vetett fel, mint 1919-ben: De Gaulle 1945-ös programja szerint a Rajna bal partját francia, angol, belga és holland ellenőrzés alá kell helyezni; a Rajna-vidéken több autonóm területet tervezett; a Ruhr-vidéket nemzetközi ellenőrzés alá, a Saar-vidéket pedig Franciaországhoz akarta csatolni. Ez a politika bukásra volt ítélve, mivel az angolok, amerikaiak és a szovjetek elutasították. Párizs ezután egy hagyományos kétoldalú szövetséget kötött Nagy-Britanniával, melyet 1947. március 4-én Dunkerque-ben írtak alá, s ez éppúgy, mint az 1944-ben a szovjetekkel aláírt szerződés, a németek ellen irányult.⁸ Az 1947-es esztendő azonban törést hozott a Nyugat és a Szovjetunió kapcsolataiban. 1947 júniusában Marshall tábornok, amerikai külügyminiszter meghirdette a róla elnevezett segélytervet, amelyet Moszkva és a szovjet blokk elutasított. Molotov szerint ez a terv az amerikai imperializmus beavatkozása Európa életébe és

a Szovjetunió bekerítése.⁹ Ehhez tegyük hozzá Churchill fultoni beszédét 1946 márciusában a vasfüggöny leereszkedéséről Kelet és Nyugat között. 1947 elején készült el Washington katonai doktrínája, a feltartóztatás politikája, mely a szovjet terjeszkedés megakadályozását tűzte ki célul, s egyben jelezte: Nyugat-Európa fontos Amerikának. A moszkvai reakció nem maradt el: 1947 szeptemberében létrehozták a Kominformot, a kommunista pártok összekötő szervezetét. Itt hangzott el a szovjet küldött, Zsdanov beszéde, miszerint a világ egy amerikai vezetésű kapitalista és egy szovjet vezetésű antiimperialista táborra szakadt. S bár a francia kommunista párt, az olaszsal együtt, képviseltette magát az alakuló ülésen, a francia és az olasz kormány még ez év májusában egyértelműen a nyugati tábor mellett kötelezte el magát.¹⁰ A francia diplomácia azonban még 1947-ben is kétoldalú kapcsolatból álló szövetségi rendszerben gondolkodott. Ennek első láncszeme a már említett dunquerque-i szerződés volt az angolokkal. Párizs hasonlót tervezett az olaszokkal, sőt a lengyelekkel és a csehekkkel. Az év végére kiderült, Európa keleti felével ilyen kapcsolat nem jöhet létre, mivel a térség szovjet ellenőrzés alá került. Ezt az 1948. február végi események Prágában egyértelműen jelezték: február 25-én a kommunisták vették át a hatalmat. Párizsnak tudomásul kellett vennie a hidegháború realitását. A nyugati államok közötti tárgyalások a biztonságról ezt követően felgyorsultak, s 1948. március 17-én Nagy-Britannia és Franciaország szövetségi szerződést írt alá Brüsszelben, amely már nemcsak Németország ellen irányult, hanem bármelyik agresszor ellen, s ez egyértelműen Moszkvát jelentette. E Nyugati Uniónak is nevezett szerződésnek azonban volt egy sebezhető pontja: Nyugat-Európa katonai gyengesége. A biztonsághoz ezért szükség volt az amerikai garanciára. Ezt biztosította az Atlanti Paktum, más néven az Észak-Atlanti Szerződés Szervezete (NATO), melyet 1949. április 4-én írtak alá 12 ország részvételével. A franciák így megkapták az amerikai garanciát biztonságukhoz. Igaz, a Szovjetunióval szemben, de a párizsi vezetők szerint Németország ellenében is. A németkérdés azonban a Német Szövetségi Köztársaság létrehozásával 1949 májusában teljesen átalakult Párizs számára. Az így létrehozott Németország nemzetközi ellenőrzés alá került, s Párizs azt is felismerte, hogy európai és világszerepet akkor játszhat, ha Európa nevében beszél. Ehhez azonban valamilyen európai egységet létre kellett hozni. Ezt oldja meg Robert Schuman francia külügyminiszter bejelentése 1950. május 9-én egy gazdasági közösség létrehozására, mely a kezdete egy európai föderációnak, s ezzel Franciaországot az európai egység bajnokaként tüntethette fel. Az Európai Szén- és Acélközösség (Montánunió) 1952 augusztusában kezdte meg működését Franciaország, Nyugat-Németország, Olaszország és a három Benelux-ország részvételével.¹¹ A franciák által elindított integrációs folyamat a belga külügyminiszter, Paul-Henri Spaak vezetésével az 1957. március 25-én aláírt Római Szerződéssel a hatok Kis-Európájához, az Európai Gazdasági Közösség létrehozásához vezetett. Március 25-én francia kezdeményezésre egy másik szerződést is aláírtak Európai Atomenergiai Közösség (Euratom) elnevezéssel.¹²

Az integrációs szervezetek s a németekkel való együttműködés ellenére az ötvenes években a francia diplomáciának a német katonai kérdést kellett megnyugtatóan rendeznie. A koreai háború kapcsán (1950–53) felmerült az NSZK felfegyverzésének a terve. A Washington által támogatott törekvést Párizs ellenezte, s e helyzet feloldására született meg René Pleven francia miniszterelnök terve 1950 októberében: egy európai hadsereg felállítását vázolta fel Nyugat-Európa megvédésére, s ebben a nyugatnémet hadsereg is helyet kapott volna. Az Európai Védelmi Közösség terve évekig tartó vitákat eredményezett, végül a francia parlament vetette el 1954. augusztus végén. A német felfegyverkezés kérdését aztán a NATO keretében oldották meg. Párizs így a nyugati intézményeken keresztül ellenőrizhette az NSZK-t.¹³

Európában a francia diplomácia kemény küzdelmet vívott, hogy megtalálja helyét, biztonságát, s olyan feltételeket teremtsen, melyek segítségével ha nem is a régi nagyságot állítja vissza, de világpolitikai szerepét megőrizheti. A francia gyarmatbirodalomban azonban olyan változások indultak el, amelyek mindezt megkérdőjelezhatték.

Franciaország a második világháború kitörése előtt jelentős gyarmatbirodalommal rendelkezett elsősorban Afrikában s a Távols-Keleten. E birodalom területe 12 132 000 km² volt, ahol 69 600 000 ember élt (1938).¹⁴ Ez tette lehetővé Párizs számára a világpolitikai szerepet, s a háború után mindkettőt meg akarta tartani. A gyarmatokon azonban megindultak a nemzeti mozgalmak. A változásokat az anyaország is érzékelte, ezért 1944. január végén a Brazzaville-ben tartott gyarmati konferencián De Gaulle egy modernizált francia közösséget hirdetett meg. Az 1946-os alkotmány már Francia Unióról beszél. Az új gyarmatpolitika szembesítése a valósággal Indokínában történt meg. A térséget 1941-ben japánok szállták meg, s ez ellen indult egy felkelés Ho Si Minh vezetésével, s a japán kapituláció után 1945 szeptemberében kikiáltották Vietnam függetlenségét. A közben visszatért franciák ezt kezdetben elismerték, de 1946 nyár végén már elvetették, melynek következményeként 1946. november végén elkezdődött egy hosszú háború, mely 1954 májusában Dien Bien Phunál francia vereséggel ért véget. A genfi egyezmény Vietnambot kettéosztotta, s a franciák helyét az amerikaiak vették át, akik a nyolcéves háború során támogatták Párizst. A vietnami háborúban a koreaihoz hasonlóan nemcsak egy gyarmati ügyről volt szó, hanem a kommunizmus és a szabad világ küzdelméről. Alig zárult le a vietnami ügy, amikor 1954-ben elkezdődött az algériai felkelés. Ennek az ügynek a megoldása nehéz volt, mivel Algériának jelentős francia, európai lakossága volt,¹⁵ s gazdasági szempontból is fontos volt az anyaországnak. Algéria az 1956-os suezai válságban is szerepet kapott, mivel az algériai felkelők Egyiptomtól kaptak támogatást. A helyzet súlyosságát mutatja, hogy az algériai háború veszélyeztette az Atlanti Szövetséget, súlyos belpolitikai válsághoz és a Negyedik Köztársaság bukásához vezetett. A válság megoldása érdekében sokan elérkezettnek látták az időt De Gaulle visszatérésére a politikába. A tábornok 1958. május 15-én kijelentette: „...kész vagyok magamra vállalni a Köztársaság minden megpróbáltatását.”¹⁶ Volt azonban két feltétele: rendkívüli hatalmat kért fél évre, és egy új alkotmány kidolgozását. Júniusban a tábornok kormányt alakított, decemberben 21-én pedig ő lett a köztársasági elnök. Ezzel egy új rezsim, az Ötödik Köztársaság vette kezdetét, melynek alkotmányát 1958. október 4-én fogadták el. Az alkotmány a tábornok feltételeinek megfelelően korlátozta a parlament és a pártok hatalmát, és széles jogkört biztosítva megerősítette a köztársasági elnökét, akit 7 évre választottak, s az elnök nem felelős a parlamentnek.¹⁷

Az új köztársaság külpolitikáját egyszerre jellemzi a folytonosság és a fejlődés. Folytonosság azzal, hogy az egymást követő elnökök külpolitikája között nagy a hasonlóság. A fejlődés pedig az intézmények átalakulását és folyamatos alkalmazkodását jelenti. A külpolitikát az Elysée-palotában határozzák meg, s nem a Quai d'Orsay. De Gaulle nagy szerepet szánt a diplomáciai munkának, és számára a nemzetközi élet a nemzeti érdekekért folyó harcot jelentette. Ebben a munkában egy hierarchizált apparátus segítette. Külpolitikájának kettős célja volt: a függetlenség biztosítása egy gazdasági, katonai eszközökkel is megerősített állammal a háta mögött és a nemzetközi status quo megváltoztatása. Céljai érdekében növelte az elnöki utazások, a külföldi vezetők franciaországi látogatásainak a számát, ezzel is mutatva a francia jelenlétet a világban. Igyekezett felhasználni a kor technikai vívmányait: sajtókonferenciákon magyarázta el politikáját, a rádió és a televízió segítségével közel került a francia családokhoz. Külföldi utazásai során fontosnak tartotta, hogy találkozzon az adott ország népével, és beszédeiben legalább egy mondatot az ország nyelvén mon-

dott el. Az elnök sok irányba nyitott, de első lépésként meg kellett szabadulnia az algériai üggyől. De Gaulle nem akart egy diplomáciai *Dien Bien Phut*. Az eviani egyezményben 1962 márciusában elismerte Algéria függetlenségét. E teheről megszabadulva hozzákezdhetett a *grandeur* politikájához, Franciaország világpolitikai szerepének helyreállításához. Ebbe beletartozott az önálló francia nukleáris haderő kiépítése. Az első atombombát 1960 februárjában robbantották fel, majd fokozatosan kiépültek az elrettentő erők generációi, hogy Franciaország képes legyen a körkörös védelemre. Ezzel a negyedik atomhatalom lett. 1963-ban megkötötte az Elysée-szerződést Adenauerrel, az NSZK kancellárjával, s a Párizs–Bonn-tengely meghatározó lett a jövőben az európai integráció folyamatára. Igaz, az NSZK-t nem sikerült elszakítania Washingtontól. A tábornok külpolitikájában fontos szerepet kapott 1963-tól a keleti nyitás, mivel a berlini és a kubai válságok után úgy vélte, a konfliktus kockázata csökkent, így lehetséges az enyhülés Moszkvával. A problémákat az európaiaknak maguknak kell rendezni s nem az amerikai–szovjet szembenállás keretében. Ezért hirdette meg az Atlanti-óceántól az Urálig terjedő Európát. E nyitás keretében 1966-ban hosszú utazást tett a Szovjetunióban, 1967-ben Varsóban, a következő évben pedig Romániába látogatott. Nyitott a harmadik világ felé, 1964-ben elismerte Kínát. Konfrontálódott az Egyesült Államokkal és a NATO-val, ezzel is jelezve Párizs döntési szabadságát s azt, hogy elutasítja a blokk-politikát, és az enyhülés híve. 1965-ben a tábornokot újra elnökké választották, az 1968 májusában kezdődő diáklázadásokhoz kapcsoló válság azonban a bukásához vezetett 1969-ben. Utódai, Georges Pompidou, Valéry Giscard d'Estaing, François Mitterand, Jacques Chirac többnyire az általa elkezdett utakon jártak, s a különbséget inkább a hangsúlyok jelezték. Míg De Gaulle-nak világpolitikai ambíciói voltak, Pompidou inkább Európára, Afrikára koncentrált. Giscard d'Estaing az atlanti vonalat erősítette, de fenntartotta a dialógust Moszkvával is. A szocialista Mitterand politikája sem jelentett törést. A tábornokokhoz hasonlóan ő is sokat utazott, s támogatta a népek önrendelkezését Ázsiában, Afrikában. Szomorúan vette tudomásul Jugoszláviának, a két háború közti francia konstrukciónak a szétesését. Chirac idején a nemzetközi élet alaposan megváltozott a Szovjetunió szétesésével, így az USA lett az egyedüli világhatalom. Ebben a helyzetben egy multipoláris világ létrehozását tűzi célul, az Európai Unió erősítését, a NATO modernizálását s az európai védelmi képességek erősítését.¹⁸

Az 1940-es összeomlástól a 20. század végéig Franciaország nagy utat tett meg: három rendszerváltást élt át, s megpróbálta megtalálni a helyét egy bonyolult világban. Rooseveltnek igaza lett: Párizs nem tudta visszaszerezni a 19. századi nagyhatalmiságot. Regionális hatalomként illeszkedett be a kétpólusú hatalmi rendszerbe, de világpolitikai szerepvállalással. Az elmúlt évtizedekben megpróbált hidat építeni a kommunista és a kapitalista világ között, és közben az új Európa egyik vezető hatalma lett. Három irányvonal működött: egy atlantista, egy európai s egy szovjet. A huszadik század vége s az ezredforduló új kihívásokat hozott: a Szovjetunió összeomlását, a kelet-európai rendszerváltásokat, a német egységet és az Unió bővítési folyamatát a kontinens keleti államaival.¹⁹ A jövő dönti el, hogyan tud megbirkózni napjaink kihívásaival.

■ JEGYZETEK

1. Mario Telò: *Relations internationales. Une perspective européenne*. Institut d'Études Européennes, Bruxelles, 2010. 22–25; Ormos Mária – Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdötéren. Felemelkedés és hanyatlás 1814–1945*. Osiris, Bp., 1998. (2003). 13–20.

2. Jean-Claude Allain – Pierre Guillen – Georges-Henri Soutou – Laurent Theis – Maurice Vaïsse: *Histoire de la diplomatie française*. II. *De 1815 à nos jours*. Perrin, Paris, 2005. 350–354; Gazdag Ferenc: *Franciaország története 1945–1995*. Zrínyi, Bp., 1996. 9–10.

3. A szabad zóna megszállása után Darlan amerikai segítséggel Algírban megszerezte a hatalmat.

4. Jean-François Sirinelli (sous la direction de) en collaboration avec Robert Vandebussche et Jean Vavasseur-Desperriers: *La France de 1914 à nos jours*. Quadrige/PUF, 1993. (2004.) 209–210, 218–219; Jean Baptiste Duroselle: *Histoire diplomatique de 1919 à nos jours*. Dalloz, Paris, 1985. 379–383, 396–399; Allain-Guillen-Soutou-Theis-Vaïsse: i. m. 355–361; Gazdag: i. m. 12–15; Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története. Mítosz és valóság: érdekek és értékek*. Antall József Tudásközpont, Bp., 2014. 387.
5. Gazdag: i. m. 14; a Bodineau–Verpeaux szerzőpáros szerint a Harmadik Köztársaság politikailag 1940 júliusában hunyt el, de halotti bizonyítványát 1945-ben írták alá. Az 1875-ös alkotmányt 1940. július 10-én nem helyezték hatályon kívül. A Vichy-korszakban pedig nem született alkotmány. Jogi értelemben a Harmadik Köztársaság az 1945. október 21-ei referendummal ért véget, mert a választók 96%-a úgy döntött, hogy az új nemzetgyűlés alkotmányozó legyen. A Negyedik Köztársaság alkotmányát 1946 októberében fogadták el. Pierre Bodineau – Michel Verpeaux: *Histoire constitutionnelle de la France*. PUF, Paris, 2000.102–105, 107–108.
6. Duroselle: i. m. 397–399; Gazdag: i. m. 24; Allain-Guillen-Soutou-Theis-Vaïsse: i. m. 364–366, Maxime Mourin: *Les relations franco-soviétiques 1917–1967*. Payot, Paris, 1967. 268–275.
7. Allain-Guillen-Soutou-Theis-Vaïsse: i. m. 373; Robert Frank: *La hantise du déclin. Le rang de la France en Europe. 1920-1960. Finances, défense et identité nationale*. Bélin, Paris, 1994. 285–286.
8. Duroselle: i. m. 436; Gazdag: i. m. 35; Allain-Guillen-Soutou-Theis-Vaïsse: i. m. 362, 379–384; Maurice Vaïsse: *Les relations internationales depuis 1945*. Armand Colin, Paris, 1990. (1996.) 21–22.
9. Duroselle: i. m. 475–476.
10. Gazdag: i. m. 36–37; Duroselle: i. m. 474–476; Vaïsse: i. m. 20.
11. A szerződést 1951. április 18-án írták alá, s 2002-ben szűnt meg.
12. Bóka Éva: *Az európai egység gondolat fejlődéstörténete*. Napvilág, Bp., 2001. 232; Fischer Ferenc: *A kétpólusú világ 1945–1989*. Dialóg Campus, Pécs, 2005. 169–170; Elisabeth du Réau: *L'idée d'Europe au XXe siècle. Des mythes aux réalités*. Editions complexe, Bruxelles, 1996. 196–202.
13. Gazdag: i. m. 60–64; Duroselle: i. m. 594; Réau: i. m. 210–215.
14. Guy Pervillé: *De l'Empire français à la décolonisation*. Hachette, Paris, 1993. 57.
15. 1954-ben 9 millió lakosból 1 millió volt a francia, az európai népesség. Vaïsse: i. m. 53.
16. Gazdag: i. m. 75.
17. Sirinelli: i. m. 320–324; Pervillé: i. m. 131–132; Magyarics: i. m. 390–391. 2000 szeptemberétől a köztársasági elnök megbízatása öt évre szól.
18. Maurice Vaïsse: *La Puissance ou l'influence? La France dans le monde depuis 1958*. Fayard, Paris, 2009. 15–32, 242–247; J. F. V. Keiger: *France and the World since 1870*. Arnold, London, 2001. 68–69; Gazdag: i. m. 125–134; Serge Berstein: *The Republic of de Gaulle 1958-1969*. Cambridge University Press, 1993. 177–183; Garadnai Zoltán: *Franciaország keleti nyitási politikája és a magyar–francia kapcsolatok jellegzetességei*. In: Garadnai Zoltán: *Iratok a magyar–francia kapcsolatok történetéhez (1963–1968)*. Gondolat, Bp., 2008. 25–70; J. Nagy László: *Az algériai háború 1954–1962*. Szeged, 2010. 284–289; M. Szebeni Géza: *Charles de Gaulle. Egy konzervatív forradalmár*. Bp., 2012. 315–331.
19. Allain-Guillen-Soutou-Theis-Vaïsse: i. m. 408.

NÉMETH ISTVÁN

A NÉMET BIRODALOM 1945-BEN

A szövetségesek Németország-tervei

A háború utáni Németország állami létének kialakítása 1943 októberére nyúlik vissza, amikor a szövetséges külügyminiszterek első moszkvai külügyminiszteri konferenciájukon elhatározták, hogy londoni székhelyű Európai Tanácsadó Bizottságot (*European Advisory Commission – EAC*) állítanak fel a háború utáni Európa sorsának közös tervezésére és a szövetségesek együttműködésének biztosítására.¹ Cordell Hull amerikai külügyminiszter a Hitler-ellenes koalíció közös Németország-politikáját két memorandum-ban foglalta össze. Ezek alapja a demilitarizálás, náciitlanítás, demokratizálás és a gazdasági egység megőrzése volt.

Németország megszállási övezeteinek határait a berlini szektorfelosztással együtt végül is az 1944. szeptember 12-én Londonban aláírt egyezményben rögzítették. Egyetértés jött létre az övezetek és Berlin szektorális felosztásának elvéről, illetve a határok meghúzásáról. A londoni jegyzőkönyv területi megállapításai a háború utáni fejlemények legfontosabb dokumentuma lett.

A németországi ellenőrzési rendszer struktúrájáról és módozatairól az 1944. november 14-ei egyezmény rendelkezett. Így az amerikai, brit és szovjet kormány 1945 elejére egyetértésre jutott abban, hogy Németországot, a béke veszélyeztetőjét ki kell kapcsolni a nagyhatalmak sorából, meg kell szüntetni a kontinentális Európában megszerzett gazdasági hegemoniáját, és ártalmatlanná kell tenni a náci ideológia fészket.²

A „három nagy” 1945. februári jaltai konferenciájukon négy pontban állapodott meg: rögzítették Németország négy megszállási övezetre való fel-

Németország
újjaépítésének fő
terhét ezek a legendás
romeltakarító
asszonyok viselték.
[...] Ugyanakkor
a szovjet megszállás
során a katonák német
nők százazreit
erőszakolták meg.
1945 májusában
Berlinben kb.
1000 öngyilkosság
történt.

osztását s a francia igények brit és amerikai övezetből való kielégítését: megkapta Baden és Württemberg egy részét, a brit övezetből pedig a Saar-vidéket és Rajna-vidék–Pfalzot; felállították a berlini székhelyű Szövetséges Ellenőrző Tanácsot mint legfelső igazgatási szervüket; elhatározták a nemzetiszocializmus és a militarizmus felszámolását, Németország teljes leszerelését és náciatlanítását; s a németeket jóvátételre kötelezték az elkövetett rombolások arányában. Mivel a Németországtól Lengyelország javára elcsatolt területek nagyságában nem sikerült megállapodni, a konferencia nyilatkozatában kijelentették, hogy „Lengyelország területének jelentéke-nyen növekednie kell északon és nyugaton. Úgy vélik, hogy e területnövekedés terjedelme felől megfelelő időpontban ki kell kérni az ideiglenes lengyel nemzeti egy-ségkormány véleményét, és Lengyelország nyugati határainak végleges megállapítá-sát a békekonferenciáig el kell halasztani.” A Szovjetunióknak a brit delegáció ellené-
ben sikerült előzetesen rögzíteni a német jóvátétel nagyságára és megoszlására irá-nyuló kívánságait, miszerint a jóvátételek teljes összege 20 milliárd dollár legyen, és ennek ötven százaléka a Szovjetunióknak jusson. A jóvátételt Németországtól három formában kell behajtani: egyszeri behajtás a Németország megadását vagy a szerve-zett ellenállás megszűnését követő két év folyamán a Németország területén vagy azon kívül lévő német nemzeti vagyonból; a folyó termelésből származó évenkénti áruszállítások meghatározandó ideig; a német munkaerő felhasználása.³

Hitler 1945. április 30-án öngyilkos lett, hogy „elkerülje a leváltás vagy a kapitu-láció szégyenét”. Előtte még Goebbelst birodalmi kancellárnak, Dönitz nagyadmirá-
list pedig birodalmi elnöknek és a Wehrmacht főparancsnokának nevezte ki. Az „ügyvezető kormány” Flensburgba húzódott vissza, és nem tehetett mást, mint a ve-reséget beismervé utasítást adott a részleges kapitulációra.

Feltétel nélküli kapituláció, szövetséges kormányzás

■ A német Wehrmacht feltétel nélküli kapitulációját 1945. május 7-én 2 óra 41 per-
ckor Dönitz megbízásából Alfred Jodl vezérezredes írta alá Reimsben, Eisenhower tá-
bornok főhadiszállásán. Szovjet követelésre május 8-án 23 óra 01 perckor Berlin-
Karlshorstban, a németországi szovjet hadseregek főhadiszállásán megismételték az
aktust, ezúttal Keitel vezértábornagy, Friedeburg vezértengernagy és Stumpff
Luftwaffe-vezérezredes részvételével. Az ezerévesre tervezett nemzetiszocialista bi-
rodalom totális vereséggel fejezte be tizenkét éves fennállását.

A kapituláció 1945. május 9-én 0.01 órakor lépett életbe. A nemzetiszocialista
Német Birodalom európai szövetségesei – Olaszország, Románia, Finnország, Bulgá-
ria és Magyarország – már korábban feladták a harcot, és legtöbbször elfordult Néme-
tországtól. Európában véget ért a második világháború. Néhány hónappal később,
szeptember 2-án a szövetségesek kapitulációra kényszerítették a terjeszkedő nagyha-
talmak harmadik tagját, Japánt is. Így vereséget szenvedett a Berlin–Róma–Tokió „vi-
lágpolitikai háromszög”, amely önálló európai, földközi-tengeri és kelet-ázsiai
„nagyterre” készült.

A német Wehrmacht feltétel nélküli kapitulációjával és a Német Birodalom vere-
ségével kezdődő időszakot a német történelem „legbonyolultabb” éveiként tartjuk
nyilván, mert e folyamatban valamennyi világhatalom részt vett.⁴ A Német Biroda-
lom állami szervezete már az „összeomlás” előtt szétesett. Miután a győztes hatal-
mak szétzúzták a birodalmi hivatalokat és a Nemzetiszocialista Német Munkaspár-
tot (NSDAP), a lakosságot és az alárendelt közigazgatást az önszerveződés állapotá-
ba vetették vissza.

Németország 1937. évi területe keleti részeinek igazgatását (vagyis állami terüle-
tének egyharmadát) a Szovjetunió közvetlenül átadta a Lengyel Népköztársaságnak,

illetve az Oroszországi Föderációnak. A fennmaradó részt négy megszállási övezetre osztották: amerikai (fővárosa: Frankfurt am Main), angol (fővárosa: Bad Oeynhausen), francia (fővárosa: Baden Baden) és szovjet (fővárosa: Kelet-Berlin) megszállási övezetre.

Mivel a katonai kapituláció után „Németországban nincs olyan központi kormány vagy hatóság, amely vállalhatná a rend fenntartásának, az ország igazgatásának és a győztes hatalmak követeléseinek teljesítésének felelősségét”, a szövetségesek átveszik a legfőbb hatalmat Németországban, ideértve a „német kormány, a német Wehrmacht-főparancsnokság és minden tartományi, községi és helyi kormány vagy hatóság jogkörét”, amely azonban nem jelenti Németország annektálását – jelentette ki a négy nagyhatalom 1945. június 5-i közös nyilatkozatában. Nagy-Berlint a szövetségesek négy megszállási szektorra osztották, s területét a Szövetséges Kommandatúra irányította.⁵

A britek és az amerikaiak – szovjet sürgetésre – kiűrtették Szászországot, Tübingiát és Mecklenburg részeit, ahova a szövetségesek 1944. szeptemberi közös megállapodása ellenére nyomultak be, s e területeket 1945. július 1-jén átengedték a szovjet ellenőrzésnek. A három nyugati hatalom ellenszolgáltatásként elfoglalhatta berlini szektorait. Július 10-én francia csapatok nyomultak be a Saar-vidékre, amelyet elhagytak az amerikai csapatok.

A szövetségesek a különböző stratégiákat már az Atlanti Chartában, a casablancái konferencián, a londoni székhelyű EAC-ban, a teheráni konferencián és a jaltai nyilatkozatban részben már kidolgozták, eltérő megszállási politikájukat mégis maguk és a németek is hosszú ideig ideiglenesnek tekintették. E vonatkozásban a német megosztás majd csak a hidegháborús tömbök kialakulásával tűnt véglegesnek.

A potsdami konferencia

■ A „három nagy” 1945. július 17-én a Potsdam melletti Cäcilienhof kastélyban megrendezett konferenciája⁶ elsősorban a jaltai irányvonalakat pontosította az időközben teljesen megszállt Németországban. Utasításai előírták az ország teljes leszerelését és demilitarizálását, s a haditermelésre felhasználható egész német ipar megsemmisítését vagy ellenőrzését. A politikai elvek között megállapodtak a korábban elfogadott náciatlanításban, amely a nemzetiszocialista párt szervezeti és intézményei feloszlatásáról, a háborús bűnösök bíróság elé állításáról és internálásáról intézkedett, akik veszélyesek lehetnek a megszállásra vagy annak céljaira. A konferencia határozatai az ország közigazgatását a politikai berendezkedés decentralizálására és a helyi szervek felelősségérzetének növelésére alapozták. A demokratikus elvek szerint egész Németországban vissza kívánták állítani a helyi önkormányzatot, részben választott tanácsok útján, a katonai biztonsággal és a katonai megszállás céljaival összeegyeztethetően.

Potsdamban ideiglenesen szabályozták a keleti német határokat. Az ideiglenes lengyel kormány heterogén összetétele ellenére egyhangúan kiállt az Odera–Neisse-vonal mellett. A határozat elfogadásával jelentős részt kivontak abból a német területekből, amelyből a gazdasági jóvátételeket fedezni lehetett, mivel fontos mezőgazdasági vidékek és az egyik legjelentősebb szén- és vasérctermelő terület, Felső-Szilézia is hozzá tartozott. A három kormányfő egyetértett abban, hogy Lengyelország nyugati határainak békekonferencián történő végleges rögzítéséig az Odera–Neissétől keletre fekvő területek Danzig egykori szabad várossal együtt a lengyel állam igazgatása alá kerülnek, de „e vonatkozásban nem lehet a németországi szovjet megszállási övezet részének tekinteni”. A lengyel állam így hozzávetőlegesen 200 kilométerrel Nyugatra tolódott. A konferencia megnyitásakor az amerikaiak és az angolok egyébb-

ként befejezett tények előtt álltak, mivel a Szovjetunió az említett területeket már lengyel igazgatásnak rendelte alá, maguk pedig megszállták a kelet-poroszországi Königsberg városát és közvetlen környékét.

A potsdami konferencián megállapodtak a Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon maradt többmillió német lakosság vagy egy részének Németországba telepítéséről. A potsdami konferencia Németországon túlmutató, legvitatottabb témája a háborús jóvátétel és Európa gazdasági újjáépítése volt. Jóllehet Sztálinnak nem sikerült a Jaltában megnevezett összeget felvételni a potsdami dokumentumba, az egyezmény azonban leszögezte, hogy a Szovjetunió jóvátételi igényeit az általa megszállt övezetből történő elszállításokkal, valamint a megfelelő külföldi német befektetésekből elégíti ki. A Szovjetunió pedig saját részéből kárpótolja Lengyelországot. Az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság és a jóvátételre jogosult többi ország jóvátételi igényeit a nyugati övezetektől és a megfelelő külföldi német befektetésekből fedezi. Arról is megállapodtak, hogy a Szovjetunió a saját megszállási övezetéből kapott jóvátétel kiegészítéseként a nyugati övezetektől is kap jóvátételt; a német békegazdaság számára nem szükséges és a nyugati övezetektől elszállítandó, felhasználásra alkalmas és komplett ipari berendezések 15%-ának fejében azonos értékű élelmiszert és más terméket szállít. Ezen túlmenően „10%-át a német békegazdaság számára nem szükséges és a nyugati övezetektől elszállítandó ipari berendezéseknek oly módon, hogy ezt a szovjet kormánynek jóvátétel címén, fizetés vagy bármilyen más ellenszolgáltatás nélkül adják át”. A jelentős német külföldi követelésekről megállapították, hogy a Szovjetunió ilyenekre csak Bulgária, Finnország, Magyarország, Románia és Kelet-Ausztria esetében jogosult; a világ többi országában lévő német érdekeltségek érintetlenek maradtak. Együttal az Egyesült Államok és Nagy-Britannia lemondott az itt lévő német aktívákról. Rögzítették azt is, hogy a szovjet kormány nem tart igényt a szövetséges csapatok által Németországban zsákmányolt aranyra.⁷

A szövetségesek Németország-politikájában 1945 tavaszától alapvető változások körvonalazódtak, s frissen felfedezett érdekeik biztosítékát valamennyien az egységes Németországban kezdték megtalálni. A Szovjetunió azért vetette el az ország feldarabolását, mert biztonsági érdekéből egész Németországot látómezejébe vonta, s magas jóvátételre törekedett. A britek hagyományos európai egyensúlypolitikájukhoz való visszatéréssel kívánták távol tartani a Szovjetuniót a közép-európai térségtől, s ebben fontos szerepet szántak a gazdaságilag erős, politikailag stabil Németországnak. Az Egyesült Államok – erős brit sugallatra – felismerte, hogy politikai és gazdasági okokból érdekelt a hozzá baráti szálakkal kötődő Európában, s globális egyensúlypolitikáját ki kell egészíteni az európai egyensúlyi rendszerrel, amelyben Németországnak kulcsszerepet tulajdonított. Ezért egyre határozottabban vallotta Németország gazdasági és politikai egységének megőrzését, s föderációs berendezkedést sürgetett.⁸

Német hadifoglyok

■ 1945-ben összesen 11 millió német katona volt hadifogságban, s közülük ötmillió viszonylag gyorsan szabadlábra került. A háború utolsó heteiben egyedül az amerikaiaknak négy millió német katona adta meg magát. Ellátásuk komoly problémát jelentett a megszállóknak. Az Egyesült Államok több mint 700 000 német hadifoglyot átadott a franciáknak országuk újjáépítésére. Közülük ötvenezret kényszermunkásként aknaszedésre köteleztek. Sokan kemény körülmények között a bányászatban dolgoztak, s csak 1948-ban térhettek haza. A norvégok is aknaszedésre használták őket, ahol 1945. augusztus végéig 275-en vesztették életüket. A szovjet hadifogság-

ba kerültek 30%-a halt meg, s az utolsó tízezer Adenauer kancellár közbenjárására csak 1956-ban tért haza.

A háború utáni időszak társadalmát nem csak az értékvesztés jellemezte. A hitleri állam elitje öngyilkos lett, elmenekült, börtönben vagy internálótáborban ült. A városok és falvak megszokott utcaképéhez tartoztak a hadirokkantak és az asszonyok, akik a romeltakarításban, a közigazgatásban és az üzemekben a férfiak helyére léptek. A háború végén a győztesek hadifogságában több mint nyolcmillió német tartózkodott, közülük egy éven belül ötmillió hazatért. A Wehrmacht egykori tagjai közül másfél millió eltűnt, s a Vöröskereszt keresőszolgálata végül több mint egymillió főt halottnak nyilvánított. Mivel a szövetségesek megállapodtak arról, hogy a német hadifoglyok egy részét bevonják az újjáépítésbe és az okozott károk helyreállításába, az amerikaiak és a britek hozzávetőlegesen egymillió hadifoglyot átadtak Franciaországnak.

A romeltakarító asszonyok

■ A második világháborúban 131 német várost ért többszöri súlyos légitámadás. Ennek során majdnem 5 millió lakás teljesen vagy részben megsemmisült. Az 1942-ben 4,5 milliós város 1945 augusztusában csak 2,8 millió lakossal rendelkezett. A bombakárosult lakosságot pincékben és barakk-táborokban helyezték el.

A háború alatt bevezetett jegyrendszert továbbra is fenntartották. Az általános élelmiszerelosztás azonban elégtelen volt s kevés az ennivaló. Az első hetekben sokan éhen- vagy szomjan haltak, főleg a csecsemők és kisgyermek, mert nem volt tej. A szövetséges megszálló hatalmak berlini szektoraikban új élelmiszerjegyeket bocsájtottak ki, amelyeket a munka nehézségi fokának megfelelően I–V. kategóriába soroltak. Az adagokat hetenként újra rögzítették.

Az amerikai büntetési filozófia értelmében 1946 júniusáig tilos volt amerikai CARE-csomagokat (*Cooperative for American Remittances for Europe*) az éhező németeknek küldeni. A megszállt Németországban lévő amerikai háztartásoknak megtiltották, hogy a háztartási alkalmazottaknak ételmaradékot juttassanak; minden felesleges élelmiszert meg kellett semmisíteni vagy élvezhetetlenné tenni. Rövidesen virágzott a feketepiac.

A szovjet Bersarin városparancsnoksága alatt Berlinben a 14–65 év közötti férfiakat és a 15–50 év közötti nőket romeltakarításra kötelezték, akik jobb élelmiszerjegyeket kaptak. Németország újjáépítésének fő terhére éppen ezek a legendás romeltakarító asszonyok viselték.⁹ A romeltakarítási munkákra való kényszertoborzás nyomán a szovjet csapatok 14 napon belül megtisztították az utcákat. Ugyanakkor a szovjet megszállás során a katonák német nők százezreit erőszakolták meg. 1945 májusában Berlinben kb. 1000 öngyilkosság történt.

Háborús jóvátételek

■ A szovjet megszállási övezet fejlődése korán eltért a nyugati övezetekétől; mindez a jóvátételi politikában jelentkezett először. A szovjet megszállási övezetben a 10 milliárd dolláros jóvátétel keretében intenzív ipari leszerelés indult, mivel a nemzetiszocialista Németország elleni küzdelem fő terhére a Szovjetunió viselte, s ő károsodott legjobban; a háborúban 22 millió katona és polgári személy halt meg. Egyedül Szászországban 1945–1946-ban 1000 üzemet szereltek le, s 1947. márciusig 12 000 km vasúti sínt is felszedtek, többnyire elveszítve a második pályát. A folyó termelésből az egész megszállási időszak alatt hétmilliárd dollár értékű áruszállításra került sor (a három nyugati övezetben 0,13 milliárd), s a leszerelt ütemek értéke

2,6 milliárd dollárt tett ki (nyugaton 0,6 milliárdot). A Szovjetunióba irányuló jóvátételi szállításokat az 1953. júniusi berlini felkelés után szüntették meg. 1946. március 31. – 1947. augusztus között pedig Németország nyugati megszállási övezeteiből is – élelmiszerért cserében – 11 100 tonna ipari berendezést szállítottak a Szovjetunióba.¹⁰

Menekültek és hazájukból elüldözöttek¹¹

■ A kisebbségi probléma megoldására – az etnikai homogenitás elvét vallva – az első komolyabb kitelepítési javaslatot 1941 szeptemberében Eduard Beneš, a londoni csehszlovák emigráns kormány elnöke juttatta el a brit kormányhoz, amely 1942 nyarán értesítette, hogy nincs kifogása a szudétanémetek kitelepítése ellen. A szovjet és amerikai egyetértés 1943 júniusában érkezett meg. A terv eredetileg csak a „hűtlen” németekre és az „ötödik hadoszlop” tagjaira vonatkozott. Rövidesen azonban a lengyel és jugoszláv „élettér”-telepésekre is kiterjesztették, jöllehet legtöbbször a visszavonuló német csapatokkal eltávozott. Felvetődött az erdélyi német kisebbség kitelepítése is. 1943 júliusában Beneš értesítette kormányát, hogy Roosevelttel „egyetértett a kelet-poroszországi, erdélyi és csehszlovákiai kisebbségi lakosság áttelepítésével”.¹²

Az érintett országok „veszélyeztetettségük” csökkentése érdekében mind nagyobb tömegeket vontak a kitelepítendőkhöz. Végül pedig kiterjesztették az egész kisebbségre, azzal az indokkal, hogy a német kisebbség potenciális veszélyt jelent államukra. A szövetségesek a németek kitelepítését a Szudéta-vidékről és más csehszlovák területekről a „hűtlenség” kollektív büntetéseként támogatták, az Odera-Neissétől keletre élő németek kitelepítése pedig egyértelműen az új lengyel határok kialakításának mellékterméke lett. Sztálin már a teheráni konferencián nem hagyott kétséget afelől, hogy a Szovjetunió megtartja a Molotov- Ribbentrop-paktum után 1939 szeptemberében elfoglalt lengyel területek felét. Mivel az Egyesült Államok és Nagy-Britannia vezetői erkölcsi kötelességüknek tekintették Lengyelország kártérítését, Németország rovására területi bővítést kínáltak fel számára északon (Kelet-Poroszország és Danzig) és nyugaton (Felső-Szilézia).¹³

A menekülés, az evakuáció, majd az 1940-es évek végéig tartó „szervezett” és „humánus” kényszeráttelepítés és évszázados lakóhelyükről való elűzés során 14-15 millió német indult útnak. Útközben több mint 2 millió polgári lakos elpusztult, így Németország nyugati megszállási övezeteiben (a későbbi NSZK-ban) 8 millió, Németország szovjet megszállási övezetében (a későbbi NDK-ban) pedig hozzávetőlegesen 4,5 millió kezdte újra életét.

A sajtó

■ A szövetséges csapatok megszállási területeiken újságokat adtak ki, hogy a lakosságot ellássák a fontos információkkal. A nyugati övezetekben ezek az 1940-es évek végéig licenckiadásban jelentek meg, hogy elejét vegyék a nácik és a demokrácia ellenfelei publicisztikai tevékenységének. A szovjet katonai igazgatás pedig a nyomdapa-pír juttatásával biztosította a publikációk kommunista színezetét.

Az *Aachener Nachrichten* 1945. január 24-én jelent meg, s lett az NSZK legrégebben megjelenő újsága. Az amerikai katonai igazgatás az első licenctet 1945. augusztus 1-jén adta ki a *Frankfurter Rundschau*-nak; a *Süddeutsche Zeitung* 1945. október 6-án jelent meg Münchenben. Az Axel-Springer kiadó a *Hörzu* műsorfüzettel kezdte meg felemelkedését. A *Neues Deutschland* Berlin szovjet szektorában 1946 áprilisban jelent meg. A *Die Welt* és a *Die Zeit* 1946-tól, a *Der Spiegel* 1947-től jelent meg a nyugati szektorokban.

■ Mivel a náci pártnak 8,5 millió tagja volt, a szövetségesek megállapodása értelmében Németország politikai tisztogatását a „nácitlanítás” formájában kellett végrehajtani. Az Ellenőrző Tanács csak 1946 októberében adta ki irányelveit az aktív nácik, illetve a náci rendszer segítőinek és haszonélvezőinek kezeléséről, akiket öt csoportra osztott: 1. főbűnösök, 2. terheltek (aktivisták, militaristák és haszonélvezők), 3. kevésbé terheltek (próbára bocsájtott csoport), 4. szimpatizánsok, 5. felmentettek (a fenti csoportok azon tagjai, akik az esküdtszék előtt bizonyították ártatlanságukat).

A nácitlanítás az egységes rendelkezés ellenére az egyes övezetekben eltérően folyt. A nyugati övezetekben erkölcsi és bürokratikus szigorukkal az amerikaiak álltak az élen; a brit övezetben a tisztogatást kevésbé szigorúan kezelték, a franciában pedig területi eltérések és éles irányváltások jelentkeztek. A politikai tisztogatást legnagyobb lendülettel az amerikaiak kezdték meg, hogy az övezetükben élő egykori nácikat eltávolítsák a közéletből és a gazdaságból. A politikai tisztogatás lendülete 1948 tavaszától eltűnt, s a hatóságok az eljárások gyors lezárására törekedtek.

A nácitlanítást legkövetkezetesebben és leggyorsabban a szovjet megszállási övezetben hajtották végre, rövidesen azonban figyelemmel voltak az újjáépítésben nélkülözhetetlen szakemberekre. Az egykori nácik számára internálótáborokat rendeztek be, ahova rajtuk kívül az új társadalmi átalakulás ellenfeleit (szociáldemokraták, liberálisok és konzervatívok) is zárták. Teljesen megtisztították az igazságügyi apparátust; a kieső bírósági személyzet pótlására 6-9 hónapos népbírósági kurzusokat indítottak. Azonban mindinkább tért hódított a rehabilitáció gondolata. 1948 márciusában a szovjet katonai adminisztráció lezárta a politikai tisztogatást; addig 520 734 személyt távolítottak el állásából és funkciójából.

Demokratikus politikai pártok és szabad szakszervezetek

■ A potsdami egyezmény a német politikai berendezkedés decentralizálására törekedve engedélyezte a demokratikus politikai pártok és a szabad szakszervezetek megalakítását. Mivel a szövetségesek fenntartották maguknak a közéleti személyek kiválasztásának jogát, részben maguk formálták a párt- és szakszervezeti vezetés arculatát, s az első hónapokban eltérő gyakorlatot folytattak: önkényesen megtűrték vagy tiltották a pártalakításokat. A kezdeményezést 1945 júniusában a szovjetek vették kézbe, amikor – az akkor még teljesen általuk ellenőrzött – Berlinben négy párt alakítását kezdeményezték az alábbi sorrendben: Németország Kommunista Pártja (KPD), Németország Szociáldemokrata Pártja (SPD), Kereszténydemokrata Unió (CDU), Németország Liberális–Demokrata Pártja (LDPD). Lépésükkel így a szovjet megszállók a német pártstruktúrát is előrevetítették, s a négy blokkpárt – saját övezeten túlmutató – szoros kooperációját szorgalmazták. A szovjet pártalakítási döntés azonban gyorsan véget vetett a német polgári politikusok Labour-típusú pártalakítási terveinek és a két munkáspárt jogosultságának. A szovjet nyomásra 1946 tavaszán váratlanul végrehajtott pártegyesítés (Németország Szocialista Egységpártja – NSZEP) pedig diszkreditálta a nyugati övezet minden hasonló kísérletét.

Az 1945–1946-ban újjáalakított szakszervezeti mozgalom a weimari köztársaság négy irányzatát képviselte, s megfelelt a pártok blokk-konceptiójának. A szakszervezetek együttműködését a nyugati övezetekben is támogatták. Az egységes szakszervezet alakítása megfelelt az általános nemzetközi fejlődési tendenciának, ugyanakkor az amerikai és brit konzervatív katonai erők a nagyobb, lehetőleg apolitikus szakszervezeti szervezetek alakítását támogatták. Szervezeti engedélyezésük lassan haladt, mert a szövetségesek a weimari köztársaság egykori befolyásos, a szociális part-

nerséget szorgalmazó szakszervezeti funkcionáriusok hazatérésére vártak. Az új szakszervezeti szövetség 1947 áprilisában alakult meg, egyelőre csak a brit övezetben. A Német Szakszervezeti Szövetség (DGB) 1949. októberi országos megalakulásaig szakmai szövetségeket csak tartományi szinten engedélyeztek.¹⁴

A potsdami konferencián kilátásba helyezett békeszabályozás a hidegháborús politika kialakulása miatt elmaradt. Németország négyhatalmi felelősségének egyedüli jogi alapját fél évszázadon keresztül az 1944–1945. évi, több vonatkozásban pontatlan és homályos megállapodások alkották.

A nürnbergi per (1945–1946)

■ A szövetségesek már 1942 elején kijelentették, hogy egyik legfőbb céljuk a háborús bűnökért felelősök bírói úton való elítélése. 1943 őszén a Németországgal hadban álló 17 ország létrehozta az Egyesült Nemzetek háborús bűnökét vizsgáló bizottságát. A győztes hatalmak közös bírói testületének felállítását az Egyesült Államok kezdeményezte. A négy nagyhatalom képviselőiből álló Nemzetközi Katonai Törvényszék 1945. november 20-án Nürnbergben kezdte meg munkáját. A bíróság illetékessége kiterjedt: a béke elleni bűntettekre; a háborús bűncselekményekre; az emberiség elleni bűntettekre; és az összeesküvés bűntettére. A per 403 nyilvános ülés után 1946. szeptember 30-án fejeződött be, s az ítélethirdetésre október 1-jén került sor. Tizenkét vádlottat halálra, hetet börtönbüntetésre ítélték, hármat pedig felmentettek. Az ítélet bünszervezetnek minősítette az SS-t, az SD-t, a Gestapót és az NSDAP politikai szervezetét, de nem minősítette annak a birodalmi kormányt, az SA-t, a vezérkart és a hadsereg-főparancsnokságot. Göring az ítélethirdetés után öngyilkosságot követett el, Bormannt pedig távollétében ítélték halálra. Gustav Kruppot súlyos betegsége miatt megkímélték a pertől. Az ítéleteket október 16-án végrehajtották.

A nürnbergi per és ítélet kapcsán már akkor, de később is számos jogi aggály merült fel.¹⁵ A perek lefolytatása és a nemzetközi jog mellőzésével az 1945. augusztus 8-ai londoni négyhatalmi egyezményhez csatolt statútumra épülő eljárás egyértelművé tette, hogy győztesek bíraskodnak vesztesek felett. A statútum tételesen megjelölte a bíróság számára azt a törvényanyagot, amellyel megítélheti a bűntetteket. A bíróság *sui generis*, egyedi célú, többek megállapodásával kívülállók ellen létrehozott szerv, a megszálló szövetségesek közös bírósága volt, hiszen Németország nem járult hozzá egy államhatalmak feletti szerv felállításához.

A német védők a béke elleni bűntettek kapcsán sikertelenül érveltek azzal, hogy az eljárás alapja egy *ex post facto*, tett után alkotott visszaható erejű törvény, hiszen a második világháború kitörésekor még nem volt érvényben ilyen kötelező nemzetközi normatíva. Ennek híján pedig nincs bűncselekmény és büntethetőség. Vitatták a parancsra elkövetett cselekmény megítélését is, hiszen a korábban érvényes nemzetközi jog szerint a harci erők beosztottjai nem büntethetők, ha cselekményüket parancsra követték el. A szövetségesek azonban 1944-ben eltörölték a parancsra cselekvők jogi védelmét.

További jogi problémát jelentett az ún. *tu quoque* (te is) elve, amely szerint azonos cselekményeket azonosan kell megítélni. A védelemnek mindössze a tengeri hadviselés ügyében sikerült ezt az elvet érvényesíteni Raeder és Dönitz tengernagy javára. Nimitz tengernagy, az Egyesült Államok csendes-óceáni flottájának parancsnoka ugyanis kijelentette, hogy az Egyesült Államok a Csendes-óceánon hadba lépése kezdetétől korlátlan tengeralattjáró-háborút folytatott. A te is elv közvetve érvényesült akkor, amikor a V1- és V2-hadműveleteket, valamint Rotterdam, Coventry és London légi bombázását nem vették be a vádiratba a német városok (főleg Hamburg

és Drezda) angol–amerikai, hadműveletileg céltalan szőnyegbombázására tekintettel. A perben a németeket vádolták a lengyel hadifoglyok és értelmiség Katynban történt lemészárlásával. A per folyamán a vád tarthatatlannak bizonyult, s végül az ítélet egyetlen szóval sem említette Katynét. A vádiratban nem szerepelt, hogy Lengyelország megtámadására nem kerülhetett volna sor az 1939. augusztus 23-i német–szovjet megnevezési szerződés és annak titkos záradéka nélkül. Továbbá, hogy a Szovjetunió 1939-ben provokátlanul támadást indított Lengyelország és Finnország ellen, 1944-ben Bulgária, majd 1945-ben Japán ellen.

A statútum 6. cikke a polgári lakosság ellen a háború előtt vagy annak folyamán elkövetett bűncselekményekre vonatkozott, azzal a céllal, hogy nemzetközi jogi bűncselekménynek minősüljenek a zsidóüldözések és népirtások. A visszaható hatályú büntetendőség itt legfeljebb formailag merülhetett fel, hiszen e megtorló bűnököt minden korban minden nép jogrendje büntette. Nyilvánvaló volt, hogy a nácik tömeges zsidó, cigány és egyéb kisebbségek irtását meg kellett torolni. De Nürnbergben sohasem tárgyalták a több mint 14 millió német egy időben zajló elűzését korábbi hazájából: Kelet-Poroszországból, Pomerániából, Sziléziából, a Szudéta-vidékről és máshonnan. Éppenséggel anakronizmusként is hathatott, hogy két nappal a londoni statútum aláírása előtt – amelyben meghatározták az emberiség elleni bűntett fogalmát – dobták le Hirosimára az első atombombát.

A későbbiekben – a hatalmi politikát figyelmen kívül hagyva – az is felmerült, hogy erkölcsileg egyáltalán ki volt jogosult ítéletet mondani. Hiszen a Szovjetunió megtámadta Lengyelországot és Bulgáriát, s két évig Németország szövetségese volt, Katynban lengyel tisztakat mészárolt le, hét nemzetiséget deportált hazájából, s katonái civilek ezreit ölték meg. Vichy-Franciaország gyakorlatilag a náci Németország szövetségese volt. Az Egyesült Államok 1939. szeptemberi semlegességi nyilatkozata megszegte az 1928-ban aláírt Kellogg–Briand-paktumot, s nem tett különbséget az agresszor Németország és az áldozat Lengyelország között. Voltaképpen csak Nagy-Britannia és Lengyelország volt maradéktalanul jogosult a nácik elítélésére, hiszen egyedül ők harcoltak kezdettől fogva Hitler ellen.

A nürnbergi ítéletet az ENSZ 1946. decemberi közgyűlése nemzetközi jogi érvényűnek nyilvánította, bizottsága pedig 1950-ben megfogalmazta az általánosan érvényesítendő hét „nürnbergi elvet”: a személyes felelősség elvét; azt, hogy a nemzetközi jog erősebb a nemzeti jognál; a felségjog elve nem biztosít mentelmet; felsőbb parancs nem mentesít; mindenkit törvényes eljárás illet meg; meghatározta a béke, a háború és az emberiség elleni bűncselekményeket; megállapította, hogy e cselekmények támogatója nemzetközi jogsértésben vétke.¹⁶

■ JEGYZETEK

1. Az Európai Tanácsadó Bizottság tevékenységét lásd Fülöp Mihály: *Az Európai Tanácsadó Bizottság (1943–1945). A genesis és az olaszországi precedens.* Múltunk 2005. 2. sz. 4–35, illetve Uó: *Az Európai Tanácsadó Bizottság (1943–1945).* II. *A németországi megszállási övezetek.* Múltunk 2005. 2. sz. 4–40.
2. Németh István: *Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990).* Aula Kiadó, Bp., 2004. 317.
3. Uo. 317–318.
4. Lutz Niethammer: „http://de.wikipedia.org/w/index.php?title=Deutschland_1945_bis_1949&oldid=136492508”
5. Németh István –Tollas Gábor (szerk.): *Berlin, a megosztott város.* ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2008. 51–52.
6. A potsdami konferencia dokumentációjához lásd Gisela Biewer (bearbeitet): *Dokumente zur Deutschlandpolitik. II. Reihe.* Band I. *Die Konferenz von Potsdam.* Erster Drittelband. Hrsg. vom Bundesminister des Innern. Alfred Metzner Verlag, Kriftel, 1992. A három hatalom közleményét a berlini konferenciáról (1945. augusztus 2.) lásd Németh István (válogatta): *A német kérdés 1945–1990.* Dokumentumgyűjtemény. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2003. 23–36, illetve Németh István – Tollas Gábor (szerk.): *Berlin, a megosztott város...* i. m. 53–58.
7. Németh István – Tollas Gábor (szerk.): *Berlin, a megosztott város...* i. m. 58.
8. Németh István: *Németország története...* i. m. 322–323.
9. Uo. 333–334.
10. Uo. 335.

11. A német lakosság meneküléséről és elűzetéséről lásd *Dokumentation der Vertreibung der deutschen aus Ost-Mitteleuropa*. Band I–V. Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, München, 1984; Eckart Thurich: *Schwierige Nachbarschaften. Deutsche und Polen – Deutsche und Tschechen im 20. Jahrhundert*. Eine Darstellung in Dokumenten. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart–Berlin–Köln, 1990; Wolfgang Benz (Hrsg.): *Die Vertreibung des Deutschen aus dem Osten. Ursachen, Ereignisse, Folgen*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1996; Alfred M. de Zayas: *Die Anglo-Amerikaner und die Vertreibung der Deutschen. Vorgeschichte, Verlauf, Folgen*. dtv, München, 1980; Zielbauer György: *A magyarországi németek elhurcolása és elűzése. Válogatott szemelvények a korabeli magyar sajtóból 1944–1948*. Országos Német Önkormányzat, Bp., 1996; Guido Knopp: *A nagy menekülés. Az elűzöttek sorsa*. Mérték Kiadó, Bp., 2004; *Földönfutók Európában*. In: Németh István: *Németország története...* i. m. 356–365.
12. Alfred M. de Zayas: i. m. 31.
13. Németh István: *Németország története...* i. m. 357.
14. Németh István: *A német konzervativizmus és a német nemzeti újjáépítés, 1940–1946*. In: Feitl István – Földes György (szerk.): *1945 a világtörténelemben. Milyen jövőt képzelt magának a világ?* Tanulmányok. Napvilág Kiadó, Bp., 2005. 95.
15. Heinrich August Winkler: *Németország története a modern korban*. II. Osiris Kiadó, Bp., 2005. 114–115.
16. Németh István: *Németország története...* i. m. 329–333.

GYARMATI GYÖRGY

IMPÉRIUMVÁLTÁS 1945 – AVAGY CSÖBÖRBŐL VÖDÖRBE

*Mindig pesszimista voltam, de mindig csalatkoztam:
a valóság még annál is szörnyűbb volt, mint amit vártam.*
NAGY LAJOS: PINCENAPLÓ, 1945.

Tájkép csata után: a virtuális magyar államiság

■ Márai Sándor naplójegyzete 1944 őszén: „A németek varázslók. Sikerült megvalósítaniuk a csodát, hogy minden tisztességes ember őszintén és forró reménykedéssel várja az oroszokat, a bolsevistákat, akik mint felszabadítók érkeznek.”¹ Ez így is volt, meg nem is. Nagypám, Miskolc kültelki portáján – másokhoz hasonlóan – az angolokat várta. Ebbéli – csalfa – reményét² látta megerősítve, midőn elkobozták világvevő rádióját. Nem, nem a bejövő oroszok, hanem – őket megelőzve – a retiráló németek. Az antiszemitaiból zsidómentővé lett kultuszminisztériumi államtitkár, Mester Miklós édesanyja meg az amerikaiakat várta kicsit keletebbre, a Székelykeresztúrral szomszédos Rugonfalván. Ugyanerről ábrándoztak egy vízválasztóval odébb, a Homoród mentén is.³

Igencsak odalett az „ezeréves magyar szupremácia” tudata, ha a Kárpát-medencében honosak vezetett fejsze nyeleként keresgéltek azt közeli és távolabbi védhatalmak oltalmában. E „szabadíts meg a gonosztól!” fohászban megjelenő pátria-kiajánlások alapján Szent István egykori országa akkoriban uratlan jószág. Ám „a senki földjén jeges a szél!” –

Az írás jócskán rövidített változata referátumként hangzott el 2014. december 11-én, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága által Budapesten rendezett *Remény és realitás – Magyarország 1945* című konferencián.

– Szerencsésen
megoldottam
a problémádat, tanácsos
uram. Felvettem egy
parasztpárti sírásót, így
a te osztályod felvehet
egy szociáldemokrata
fűtőt.

süvölté Theodore Dreiser az Óperencián túlról, már itthon is ismerhető tragédiájában.⁴ Legelőbb mintha Márainak lett volna füle a hallásra. Említett bon mot-ja után nem sokkal már arról ír, hogy „az oroszok nem hozhattak szabadságot, merthogy az nekik maguknak sem volt”.⁵ Kortársra, földije, majd emigrációbeli sorstársa, az éppen száztíz éve született Kertész István valamivel később, számos keserves diplomáciai és politikai tapasztalattal a tarsolyában kényszerült számot vetni azzal, hogy e térségben akkoriban *illúzió* volt – vagy gyorsan azzá lett – a demokrácia reménye.⁶

Magyarország 1944/45 fordulójának téli hónapjaiban inkább volt történelmi-földrajzi fogalom, mint társadalmi-politikai entitás. A revíziós peremvidékekről kiverték, kiharancsolták. A Trianonnal körülméletelt szállásterület – szó szerint – hadilábon állt az államisággal, mert elhordták annak attribútumait. Az ezredéves kalandozások mentén kelt útra a Szent Korona, a törvényhozás, a minisztériumok és a „büszkeségünknek” propagált honvédség szétzilált maradéka: vitték magukkal a Nemzeti Bank trezorját, börtönöket foglyaikkal, egyetemeket hallgatóikkal.⁷ Juhász Gyula tömörségében is találó fordulatát idézve: „az állam kivonult az országból”.⁸ Szálasi Ferenc híveinek „végsőkéig kitartása” leginkább abban merült ki, hogy kitartóan síbolták át a nyugati végeken mindazt, amit végsőkéig túlpakolt járműveik elbírtak. Napkeleten, a debreceni „másik Magyarország” kormányának még járművei sem voltak. A meglehetősen esetlegességgel toborzott új honatyákat – a Vörös Hadsereg 1944. december közepéig elért frontvonala mögötti térségekből – sietve fuvarozták össze szovjet katonai dzsipeken, teherautókon a „kálvinista Rómába”. Az Ideiglenes Nemzeti Kormánynak kezdetben addig terjedt az akciórádiusza, ameddig első kinyomtatott rendeleteit a hadműveletek mögötti szovjet futárposta patruklok vitték.

A debreceni új államiság másképp volt virtuális, mint napnyugatnak iszkoló soproni ellenlábasa. Attól nem támadt neokonstituáló respektusa a kelet-magyarországi csonka diétának, hogy *Szózatban* – mert törvényalkotási legitimitása nem volt – „a magyar állami szuverenitás kizárólagos képviselőjének nyilvánította magát”. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés attól lett a Hungaria Renovanda reménybeli letéteményese, hogy a háborúban nyeresre álló nagyhatalmak elfogadták a magyar államiság fórumának. Alig egy hónappal a fegyverszüneti megállapodás aláírását követően a potenciális győztesek legátusai már Debrecenből datálták első jelentéseiket.⁹

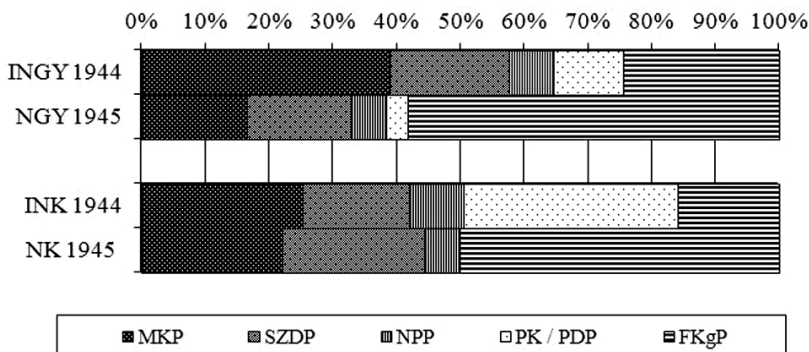
A magyar szállásterület szélső gyepűi között meg – nyugat felé lassan araszolva – nyolc hónapon át dúlt a gépesített háború. A hadak járta után hátrahagyott üszkös terepen egy testileg-lelkileg lerongyolódott társadalom azon része próbálkozott az újrakezdéssel, amelyik nem látta okát a menekülésnek, és – a nem mozdult volna, de vitték sokaságától eltérően – maradhatott is. Hozzájuk képest azok szedték a sátorfájukat, akik úgy ítélték meg: van okuk tartani a várható rendszer- és impériumváltástól. Ám a kéretlenül tevőleges vitézkedés közreműködőihez képest a fordulattal járó keservek elszenvedése a társadalom egészére átháramlott. Ennyiben „a dicső múltat” reprezentálók futása közbeni honmaradás – nem nélkülözve persze szorongást és aggodalmat – állásfoglalást is hordozott. Holott a túlélés akkoriban nem elhatározás kérdése volt: elég itt Nagy Lajos, Szép Ernő, Fenyő Miksa, Polcz Alaine vagy Gyarmati Fanni tanúságtételére – és százezernyi alteregójára – utalni.¹⁰

Hetven év elteltével számos forrás tudósít sorsok millióinak alig számba vehető egyedi sokféleségéről.¹¹ Kinek-kinek eltérő okból, változatos módokon és különböző csillagállások alatt lett bizonyossággá, hogy a rendszercseréhez társított amorf képzelet, szabadulást álmodó várakozása nem volt több, mint balga hit, csalfa remény. A közmondásos – s ennyiben leegyszerűsítő – csöbörből vödörbe pária-léthelyzetek páratlan sokféleségét tapasztalhatták saját bőrükön a megmaradók. Előbb vagy utóbb a „magyarnak [- és embernek -] számkivetve” sokaságba soroltattak azok is, akik magukat eleinte a fordulat kedvezményezettjének gondolták, vagy annak hirdették őket.¹²

■ A „térfogalásnak” sokféle olvasata van. Az orvoslásban a tbc, illetve a daganatos betegségek diagnosztizálásakor kerül elő. Historikusok a modern kor xenofób közbeszédében rögzült toposzként emelték a múltidézés szótárába.¹³ A posztmodern történetírás a tényleges és szimbolikus „térhasználat” leírásaival bővítette értelmezési tartományát. A mindinkább részdiszciplínának konglomerátuma történettudományban ilyennek tekinthető újabban a gender history térfogalása. A *kommunista térfogalás* szóösszetétel a kortárs politikai diagnoszta, Bibó István egyik 1947-es írásában bukkan fel: az akkori kisgazdapárti „térvesztés” reciprokát jelölte a fogalom-párosítással.¹⁴

A jelenség, az új kormányzó pártok helyosztó iszapbirkózása már a háború végi impériumváltással kezdetét vette. Ezúttal csak azt idéztem fel, hogy hol tartott a térfogalás a formálódó új államiság törvényhozó és végrehajtó alrendszerében 1945–1946 fordulóján. Az ideiglenesség szűk egy éve után, 1945 őszére a nemzetközi elváráson túl hazai igény is volt társadalmi akaratnyilvánítással legitimálni az új magyar államiságot. Az őszutón tartott nemzetgyűlési választások eredményei közismert iskolai penzumok. A lexikaként elsorolt megoszláshoz képest ritkábban szokták összehasonlítóan bemutatni, hogy a november 4-ei választói szavazatok miként rendezték át a törvényhozás erőviszonyait, pártpolitikai arculatát.

**Pártok százalékos képviselete a parlamentben és a kormányban
1944, illetve 1945 decemberében**

Rövidítések: INGY = Ideiglenes Nemzetgyűlés; NGY = (választott) Nemzetgyűlés; INK = Ideiglenes Nemzeti Kormány; NK = Nemzeti Kormány; pk = pártonkívüli

A Független Kisgazdapárt (FKgP) az 1944 végi debreceni „ideiglenesség” hendi-kepjéhez képest – ahol mindössze 25%-os részesedése volt – a választott nemzetgyűlésben *formálisan* erőnyerő lett: a képviselők 58 százalékát tudhatta saját soraiban. A háború végnapjaiban a Magyar Kommunista Párt (MKP) erős keleti hátszéllel startolt. Tony Judt fordulatát kölcsönözve, „a kommunisták a Vörös Hadsereg poggyászában érkeztek”.¹⁵ A velük szembeni kortársi tartózkodást tükrözi, hogy a front mögött sebtében „organizált” 39%-os relatív többségük az Ideiglenes Nemzetgyűlésben a szabadnak mondható voksolás nyomán – kevesebb, mint felére – 16,6%-ra zsugorodott. A Szociáldemokrata Pártot (SZDP) és a Nemzeti Parasztpártot (NPP) is csak az

vigasztalhatta, hogy a kommunistákhoz képest – arányait tekintve – kisebb volt a veszteségük (SZDP: INGY = 18,7%, NGY = 16,4%; NPP: INGY = 7%, NGY = 5,5%). Utóbbi három reprezentáltsága most együttesen is alig volt annyi, mint amennyit a debreceni induláskor az MKP egyedül mondhatott magáénak. A nemzetközi kötelezettségből is adódó *koalíciókényszer* egyúttal páratlan választás- és politikatörténeti káprázatot idézett elő, merthogy a kormányt alkotó pártok közel 97 százalékban töltötték ki a parlamenti patkót. A póre számszerűség azt a benyomást kelthette az önelgitimáló politika – gyakorta délibábos – horizontján, hogy az ország szavazópolgárainak szinte egésze kormánypárti volt.

A nemzetgyűlési választások után megalakuló Nemzeti Kormányban (NK) ugyancsak a Független Kisgazdapárt javára módosult a tárcák újraosztása. Itt azonban már szó sem volt a választói támogatottság többségi elvének maradéktalan érvényesítéséről. A kisgazdák „önkorlátozásába” hathatósan besegített a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot (SZEK) domináló szovjet misszió – élén K. Vorosilov marsallal. Így az abszolút győztes párt összesen annyi minisztert delegálhatott a kormányba – beleértve a miniszterelnököt is –, mint a szavazók által kevésbé preferált három koalíciós társsa együttesen (FKgP 9 személy, MKP–SZDP–NPP együtt 9 személy). Másként közelítve – amint az a diagramon nyomon követhető – a kisgazdák ezt is csak úgy érték el, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány (INK) párton kívüli „csoportját” immár mellőzhetőnek ítélve, tisztán pártdelegáltakból álló kormány alakult. Az MKP–SZDP–NPP triász viszont szinte meg sem érintette a parlamentben elszenvetett 26 százalékos térvetése: a választás után felálló új kormányban nem csökkent képvisellete az ideiglenes kabinetben birtokolt részesedéséhez képest.¹⁶

Az „egyensúly” jelszavával agyonpártosított lokális–regionális igazgatás

■ Más arculatot mutat a politikai tájkép, ha az állami főhatalom magaslataihoz képest a helyhatósági, önkormányzati igazgatás társadalom-közeli horizontján tekintünk szét. Észak-Erdélytől – és a később négyhatalmi megszállás alá került „Harmadik Birodalom” területeitől – eltérően a trianoni határokon belül nem vezettek be a megszállók katonai közigazgatást. A korábbi igazgatási szervek számára előírt evakuálási kötelezettség miatt viszont azokat nem lehetett reaktiválni. A vezető tisztviselők többsége szedte a sátorfáját, s legfeljebb olyanok maradtak helyben, akiknek – addig – nem társult beosztásához intézkedésre jogosító felhatalmazás. A „frontátvonulással” amortizált települések ezrein csonka családok, dezorganizált közösségek kezdték újra az egyéni életet éppúgy, mint a kommunális működést. Aktuális ultima rációként társult ehhez a tovainduló seregtettek és a hátszág-biztosító kommandatúrák megszálló jogán érvényesített igényeinek kielégítése, úgy, hogy nélkülözték „a legények elejét”. A katonaköteles korú férfiak zöme és a leventék egy része alakulatánál volt: retirálva, szétszórva vagy éppen már fogságban – többnyire nem tudhatni, hogy éppen hol.

Nemzeti bizottságok. Az interregnum legkorábban fogant intézményeit nem „magasabb szinten” tervezték: a szükségből erényt kisközösségi kreativitás szülöttei. A helyi lakosság – leginkább a Tiszától keletre eső alföldi tájakon – hozta létre az első *nemzeti bizottságokat* (kezdetben különböző elnevezések alatt). E „mindenes helyi előjáróságok” eleinte nem pártdelegáltakból álltak – mert pártok alig működtek –, hanem közbizalmat élvező tanultabb közrendűekből: respektussal bíró gazdálkodó, híveivel maradéktalanul lelképásztor, tanító, orvos és a községébe egyik-másik maradéktalanul kerülő a közösség ügyében eljáró falubizalmi testületbe. Ők kezdték szervezni a járónap körben fellelt halottak eltemetését, lótetemek elföldelését, a

beszállásolt ármádia utáni tetvetlenítést, a duhajkodásoknak áldozatul esett nők abortuszát és a „cserébe” hátrahagyott sebesült, lestrapált gebék esmeg paripává táplálását. A szovjet „nacsalnyikok” sürgette – út-, vasút- vagy hídreparálásra rendelt – közmunkások kiállítására fejében ugyanezen kommandatúrákon tudtak idővel „bumáskát” szervezni, hogy gyufát, sót, petróleumot beszerző expedíciót indítsanak néhány épen maradt fogattal, abban bízva, hogy a két nyelven kiállított pecsétes menetlevél birtokában a hiányzó közszükségleti cikkekért járókat a hátszágban cirkáló őrzőjáratok nem zsuppolták – kiszámíthatatlan idejű és messzeségű – „malenkij robot” transzportokba.¹⁷

A politikai átállás következő fázisában – illetve a későbbi frontvonal mögé került régiókban – vált gyakorlattá, hogy az éledni kezdő pártok lokális újdonszajai részvételi igényükkel jelentkeztek a nemzeti bizottságoknál. Ez 1945 első hónapjaitól lett általános, amikor a hagyományos közigazgatási szervek – friss kormányrendeletben előírt – újjászervezése is megkezdődött. A közösségi önszerveződés fórumai akaratlan konkurensei lettek az ideiglenes kormány által reparálni kezdett – és személycserékkel „demokratizálni” próbált – igazgatási intézményrendszernek. A Moszkvából visszatért kommunista vezetők egyike, Gerő Ernő helyi szintű „kettős hatalom” létrejöttétől tartva aggodalmaskodott, ám vele érkezett társa, Révai József – orwelli „újbeszédre” emlékeztető retorikával – elkerülhetőnek vélte azt. Az átalakulás multiplikátoraként – verbálisan az egekig magasztalva – továbbra is fontosnak hirdette a nemzeti bizottságok működését, ám illetéktelennek nyilvánította azokat a helyi igazgatási szervekre testált régi és új feladatkörökben.¹⁸ A nemzeti bizottságok évekig „kukorékolhattak” még a háború utáni helyreállítás újrakerített baromfiudvarában, de már csak kappanként...

A legális működését éppen elkezdő Magyar Kommunista Párt a továbbiakban nem is a nemzeti bizottságokban való szerepvállalást, hanem az új igazgatási szervekben való pozíciószerezést ambicionálta. Ebben pedig „természetes szövetségesei” voltak a Vörös Hadsereg hátrahagyott kommandatúrái, amelyek a SZEB származtatott jogosítványával bábáskodtak a helyi hatalmi szervek életre hívásánál. A községi, városi szovjet katonai parancsnokok leginkább a baloldali múltat felmutatni tudó személyeket – szociáldemokratákat, 1919-es „veteránokat”, illegális kommunistákat – részesítették előnyben a közigazgatási státusok újbóli betöltésekor.

Igazoló eljárás. Némi gondot az jelentett, hogy az állami-önkormányzati intézményhálózat tisztségei többre rúgtak, mint az „új Magyarország” politikai életét reprezentáló pártok induláskori tagjainak együttes száma. E kitétel azt sugallja, hogy a háború után szóba se jöhetett pártháttér nélkül pozícióba jutni. Fehér holló gyakoriságú elvi lehetőségként volt rá esély, ám nem volt köznapi realitás fogalmazáskari vagy éppen vezető állást „pártatlanul” elnyerni. A pozícióba helyezések során inkább az lett általános, hogy – a szakképesítési kritériumok firtatását jórészt felfüggesztve – „előnyt jelentett” valamelyik új kormányzó párt támogatása. Lényegében ezt intézményesítette az ún. igazoló eljárás.

A vonatkozó rendelet alapján az igazoló eljárás volt hivatva megállapítani, hogy a közszolgálatra jelentkező – vagy ilyen korábbi tevékenységét folytatni kívánó – személy „1939. szeptember 1-jét követő *magatartása* [sic!] sértette-e a magyar nép érdekeit”. A háború végi helyzethez fazonírozott paragrafus kodifikációs pongyolaságát segítette érvényre jutni egy jogszabályon kívüli aktuálpolitikai megfontolás. Az, hogy a pártok – égető káderhiányuk miatt – rendre szemet hunytak a támogatásért hozzájuk forduló alkalmazásra jelentkezők nem mindig makulátlan múltbéli szerepvállalását illetően, különben hátrányba kerülhettek a posztok birtoklásáért folyó egyváltás közötti versengésben. Ez okból vált napi gyakorlattá az „én támogatom a te imrédystádat, te támogatsz az én kisnyilasomat” káderbarter-viszonyosság. E sub

rosa alkuk szövevényében zajlott az igazolás az újjászerveződő pártok delegáltjai között, merthogy belőlük kerültek ki az igazolóbizottságok. Végeredményként a közszolgaaspiráns elnyerte az állást, az egyes pártok gyarapították tagságukat, ráadásul a hatalmi intézményrendszerben ambicionált térfoglalásuk is haladt előre. A procedúra lényegét átlátva emelte fel szavát – szenteltvíz hatásfokkal – a kortárs publicisták egyike: „minél inkább baloldalt áll egy párt, annál inkább vigyázzon, mert a jobbszélről menekülők [korábbi] ballépésük nagyságát az átlépés nagyságával próbálják sokszor kompenzálni.”¹⁹

A hivatali pozícióvásár nem csupán a vezető stallumokat illetően volt jellemző. „Bővített újratermelése” úzus lett a közszolgálat alsóbb grádicsain is. Adomává szelídült – ám korántsem egyedüli – példaként szóljon erről a pártegyensúlyozást is ki-tanuló kortárs literátor, a „százkönyves” Hegedűs Géza.

„Telefonon sürgősen behívtak a [kommunista] pártközpontba, és egy illetékes vezető elvtárs közli velem, hogy másnapról kezdve a [budapesti] Városházán én vagyok az irodalmi osztály vezetője.

– Ne bolondozzatok, mondtam én, hiszen nem értek a közigazgatáshoz, és nem is érek rá: tanár vagyok több helyen, újságíró is vagyok, éppen egy regény írásába kezdtem.

Az illetékes, egyébként jó barátom, nem hagyott kibeszélni, és mint parancsot közölte:

– Hátra arc, indulj, irány a Városháza, itt nincs vitatkoznivaló. Tegnap kineveztek egy kigazda párti osztályvezetőt a Vízműveknél, ennek megfelelően a Városháza irodalmi osztálya a kommunista párté. [...] A polgármester már vár. [...]

Alighogy elfoglaltam hivatali szobámat, közlik velem, hogy szükség lenne egy fűtőre. Van is megfelelő ember, itt áll az ajtó előtt.

– Hát akkor jöjjön be. Felveszem, ha ez a teendőm.

Erre elmagyarázták, hogy ehhez a személyzeti osztály hozzájárulása kell. Én el sem tudtam képzelni, mit problémázhat a személyzeti osztály a fűtő felvételén, ha arra szükség van, és akad, aki elvállalja. De hát a hivatali szabál', az hivatali szabál'. A házitelefonon felhívtam a személyzeti osztályt és bemutatkoztam. [...] Megmondtam, miről van szó, mire a következő meglepő kérdést teszi fel a személyzeti osztály:

– Mond csak, tanácsos uram, milyen párt tagja a felvételre kijelölt személy?

Belenevettem a telefonkagylóba.

– Nem mindegy nektek?

Nagyon aggodalmas magyarázkodás következett.

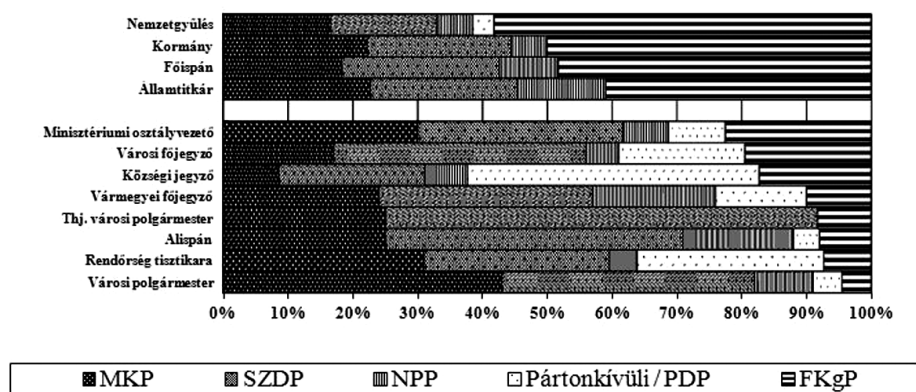
– Ez nem olyan egyszerű, kérlek, mert vigyázni kell az egyensúlyra. Megkérhetnélek, hogy kérdezd meg tőle, melyik demokratikus pártnak a tagja? Mit tehettem. Behívtam a felettebb nyomorúságosan öltözött, borostás atyafit, és megkérdeztem tőle, tagja-e valamelyik pártnak. Aztán közöltem a telefonba: szociáldemokrata. A személyzeti osztálybeli erre megkért, hogy szíveskedjem várni egy kicsit. Addig várakozzék a szóban forgó szociáldemokrata odakint. Várt is szegény vagy egy fél óráig, mígnem csöng a telefon, és boldogan közli velem a pártegyensúlyozó személyzeti osztálybeli:

– Szerencsésen megoldottam a problémádat, tanácsos uram. Felvettem egy parasztpárti sírásót, így a te osztályod felvehet egy szociáldemokrata fűtőt.”²⁰

Az 1945-ös ideiglenesség időszakában jórészt a megidézett algoritmus szerint zajlott az újjászerveződő magyar igazgatás szinte teljes körű pártosodása a minisztériumok „kiadmányozási jogú” fogalmazáskari tisztségviselőitől kezdve el egészen a megyeházi portásokig és a városi-járási bábaasszonyokig.

■ A körülményeket figyelembe véve semmi rendkívüli nem volt abban, hogy az újonnan igazolt garnitúrával rekrutálódó önkormányzati-végrehajtó hatalmi szféra *hasonult* a – fentebb már vázolt – debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlés pártpolitikai színképéhez. Lássuk, milyen megoszlás mutatkozik, ha országos metszetben vesszük számba néhány reprezentáns poszt pártmegoszlását.

**A pártok részesedése a hatalmi hierarchia kulcspozícióiból
1946 tavaszán**

1946. márciusi datálásához képest a fentebbi diagram adattartalma azért kompatibilis mondandónkkal, mert a központi kormányzat alatti végrehajtó alrendszerben a parlamenti választás nem jelentett státus-újraosztó módosulást. Az ideiglenesség időszakának térfoglalása itt töretlen maradt. Leginkább a kommunisták aprehendáltak az ellen, hogy a helyhatósági-önkormányzati választásokra is sort kerítsenek. Az országos választások tapasztalatából okulva jutottak arra, hogy az állampolgári vokások számukra hátrányos módon szabhatják újra a pártnak az új államiság fogantatása közepette helyi-regionális szinten addig megszerzett pozícióit.

Ennek kivédéséről, illetve offenzívába fordításáról szolt a Baloldali Blokk 1946. márciusi életre hívása. A végrehajtó hatalom hierarchiájának különböző posztjain a kiscgazdák részesedése mindenütt alatta maradt az egynegyednyi részesedésnek: 4-22% között mozgott. A blokkpártok viszont szinte mindenütt magukénak mondhatták a stallumok kétharmadát vagy éppen háromnegyed részét. A kormányzó koalíciónak a nemzetgyűlési választások nyomán bekövetkezett polarizálódása aligha függetleníthető attól a kirohanástól, amit Rákosi Mátyás engedett meg magának az MKP Központi Vezetőségének plenumán, alig három héttel a nemzetgyűlési választások után: „Korrigálni kell a választások eredményeit. Megengedhetetlen, hogy az ilyen [mármint a kiscgazdákra adott] szavazatokat egyenrangúnak vegyük a demokrácia híveinek szavazatával.”²¹ Ez számottevő mértékben közrejátszott abban, hogy elutasították az önkormányzati választások kitérését, ami tartósította a legislativa és az executiva eltérő politikai arculatát, előidézve egyúttal a rendszer *hatalmi dualizmusát*. Az új államiság létrejöttét folyamatában nézve, az 1945. évi parlamenti választások révén – időlegesen – megbicsaklott ugyan a kommunisták térfoglalása a törvényhozásban, ám a végrehajtó szféra dirigens tisztségeiben penetrációjuk töretlen volt. A kormányzó koalíció pártjai között az ideiglenesség időszakában is megfigyelhető rivalizálás a parlamenti választások, illetve a köztársasági államforma 1946.

februári megteremtése után egyre inkább elmérgesedő „hideg polgárháborús” hatalmi harcot generált a – magukat baloldalinak deklaráló – „kisebbségi” pártok blokkja és a választói voksok többségét magáénak tudó kiszagdák között.²²

Az igazgatási garnitúrát kormányzati szint alatt pásztázva két jelenség kíván politikai-szociológiai értelmezést: az egyik a szociáldemokraták relatív túlsúlya a – diagramon is nyomon követhető – státuscsoportok többségében, a másik a pártonkivüliek hegemóniája a községi jegyzők körében. A Szociáldemokrata Párt vonzereje szinkronban volt azzal az általános korabeli politikai habitusváltással, amit tömören úgy szoktak leírni, hogy közvetlenül a háború után „egész Európa balra tartott”. (Lásd az akkori brit, olasz és francia parlamenti választásokat.) A hazai sajátosság abban állt, hogy a háború utáni szociáldemokrata „pártelhyók” – a legalitást nyert kommunistákhoz átigazolók – veszteségét pótolták az SZDP-be ekkoriban jelentkezett új tagok.²³ A magyarázat harmadik eleme – elsősorban a közszolgálatra aspirálók esetében – valamivel összetettebb. A maga idején az MKP – 1919-es, proletárdiktatúrák múltjával, továbbá inkább sejtettvélelmezett, mint tudott moszkvai istrángjával kalkulálva – riasztóan radikális, „túl vörös” volt a magyar politikai közvélekedés számára. A kortársak ráadásul a Nemzeti Pártot is a kommunista párt vidéki fiókszervezeteként, „agrártagozataként” tartották számon. Így jóformán csak a kiszagdák és a szociáldemokraták maradtak pártválasztéknak azok számára, akik akár egzisztenciális rátartisággal, akár Max Weber-i „érzületpolitika” szerint mérték fel a kínálatot. Utóbbi mint – magyar viszonylatban – a legrégebbi „modern tömegpárt” ismert szak- és öngazgatási tradíciót is magáénak mondhattott. A felsorolt okok – különböző kombinációja – miatt eshetett sokak választása inkább az SZDP-re. Egyszerűbb megfejteni a falusi jegyzők többségének pártmentességét. A pártoknak nem volt elégséges – szervezeti, infrastrukturális, személyi – kapacitásuk azokra a kisebb településekre lehatolni, ahol a közvetlenebb, „tudjuk, ki fia-borja” egymásismerés tradíciója meghatározóbb volt és maradt a pártkorteskedésnél. Háromnegyed évszázad múltján, még manapság is itt találkoznak nagyobb számban a pártoktól – regisztráció szerint – független tisztségviselőkkel.

De térjünk vissza a vizsgált korba, a háború utáni egy-két évbe. A már említett Baloldali Blokk életre hívásától operált egyfelől célzott és hiszterizált „népitéletekkel”, ami Márai Sándor kortársi olvasatában „a sans-culotte-ok helyett a Moszkvában képzett könyökvédős hivatalnokok forradalma”.²⁴ Másfelől az 1946 késő tavaszi, kora nyári B-lista akcióval, harmadrészt pedig az önkormányzati közszolgálati tisztviselők alkalmazásának (felmentésének, kinevezésének és „behelyettesítő” vezényletésének) közvetlen belügyminiszteri jogkörbe emelésével érték el azt, hogy egyre inkább csak szabadalmazott kommunisták vagy velük lojális blokkpárti káderek nyerhettek újabb kinevezést. A rendőrségi, politikai rendőrségi felügyelet kezükben tartása mellett ezért volt számukra minden más tárcánál fontosabb a belügyminisztérium birtokba vétele. A kortársak által „vaskezűnek” aposztrofált – posztját épp 1946 tavaszán elfoglaló – Rajk László belügyminiszter pedig tudta, hogy mit vár tőle pártja, s a kommunista térfoglalás eltökélt érvényre juttatásával a legmesszebbmenőkig meg is felelt ennek az elvárásnak.

Szó se róla, a pártelvű demokrácia is saját bizalmi embereit állítja mindenütt a hatalmi intézményrendszer kulcspozícióiba. Ám az egzisztenciális indíttatású – netalán az adott poszthoz felkészültséggel is bíró – pártválasztók és a pártkatonaként hivatalba helyezett káderek közül többnyire az utóbbiak vitték többre a politikának egyre nyersebben alávetett bürokrácia taposómalmában. A sajtóból kevésbé ismerhető közszolgálati belvilág pártos kelepccéjéről Bibó István hagyományozott ránk egy jellemző korabeli esetet, ugyancsak 1946 tavaszáról.

„Amikor a Nagy Imrénél sokkal energikusabb Rajk László lett a miniszter, belügyi munkám – a [közigazgatási képesítő] tanfolyamok ügyétől eltekintve – mind céltala-

nabbnak tűnt fel előttem, hiszen területrendezési elképzeléseim mind messzebb kerültek a megvalósulástól. 1946 tavaszától már a B-listázás volt a hivatalokkal kapcsolatos politika fő témája. A hangsúly egy személycserére és számonkérésre irányuló együttes akción volt, s ez nem volt az én stílusom, és nem ebben láttam a magyar közigazgatás megújításának igazi kiindulópontját. Tudtam azt, hogy rengeteg személycsere szükséges, de azt a bizonyos kommunista módszert, amely a személycserét nem felróható dolgok számonkérésének és teljes egzisztenciavesztésnek a formájába öltöztette, én hamis és erőltetett dolognak tartottam. [...] Egy kérdés felróható dolgokat számon kérni és egészen más dolog a magyar közigazgatást egy csomó reakciós ballaszttól megszabadítani. Ha a kettőt összekapcsolják, akkor az ártatlanok mentése óhatatlanul az egész akciót lefékezi, holott ennek a rétegnek az egzisztenciális biztonságérzetét aláásni nem jó.

Közben zajlott a szorosán vett közigazgatásban egy sor akció, amiket én többször nem helyeseltem, mint igen. Mikor Rajk lett a miniszter, akkor az alám beosztott megyei osztály vezetője Rajk pártbéli [minisztériumi párt] titkára, Vida Ferenc lett, aki később mint büntetőbíró lett ismeretes és nevezetes. Ő nékem évfolyamtársam volt, és személy szerint jó viszonyban is voltunk. Azonban Rajk lévén a miniszter, és bizalmi embere, Vida az én beosztottam, az a helyzet alakult ki, amit a bridzsben gáblinak neveznek. A gábli az, amikor egy nem adu színből a királyné és az ász a királyt kézben tartó játékos után ütő játékos kezében van. Ha az előző játékos kiteszi a királyt, üti az ász, ha nem teszi ki, ütést kap a királyné, s a végül magára maradó királyt elviszi az adu. Hát egy ilyen gábliban voltam én: ha Vida valami számomra erőszakosnak és értelmetlennek tűnő propozícióval jött, én azt vidáman és vitézül lefűjtam, és másnap ugyanazt megkaptam Rajktól miniszteri utasításként. Hol az ász ütött, hol a királyné, csak a közbüre szorult király nem. Éreztem hát, hogy nekem a belügyben való létem immár céltalan. Akkor hívtak meg a szegedi egyetemre, és 1946 nyarán hagytam ott a belügyet.”²⁵

Utólagos forrásfeltárással kezd összeállni: 1946 tavaszától, a parlamenti választások eredményeinek kiiktatását célzó – Rákosi Mátyás által forszírozott – *változó kormányzati mechanizmus, a pártközi tárgyalások kompetenciájába átcsúsztatott rendeleti kormányzás* keresztülvitele „tisztán belpolitikai ügyrendként” sikeresen gyarapította a kommunista térfoglalás-potenciált. Abba már a SZEB szovjet missziójának is csak alkalmanként, kiélezett helyzetekben kellett – Moszkva locuta, causa finita est jelleggel – besegítenie. Ennek lényege az volt, hogy a kiszegda többségű parlamentet úgy tegyék – s tették is – „béna kacsává”, hogy közben azt folytatólagosan normális üzemmódban működőnek láttassák.²⁶ Holott az valójában már csak látszatparlamentként funkcionált.

Az éppenhogy létrejött legitim többpárti parlamentarizmusnak az 1945. évi választások nyomán szinte azonnal megindított felszámolása a kommunista térfoglalás – aktuálisan a presztálinizálás – folytatása volt, egyelőre továbbra is lopakodó üzemmódban. A kortársak némelyike Nagy Ferenc kiszegda miniszterelnökkel diskurálva hallhatta azon keseregni a kormányfőt, miszerint „a hatalom kiesik a kezünkéből”.²⁷ Ekkoriban még megeshetett, hogy vitriolba mártott tollal írják egy Rákosi Mátyás képét ábrázoló köztéri plakátra: „ha ez a feje, akkor min ül?”²⁸ Ám hamarosan megmutatta nevezett, hogy egy ország apraja és nagyja sorsa felett ül – gyakorta tort – mint élet és halál ura. Ez azonban Magyarország világháború utáni történetének már egy következő fejezete.

■ JEGYZETEK

1. Márai Sándor: *A teljes napló, 1943–1944*. Helikon, Bp., 2006. 306.

2. Az angolszászoknak eszük ágában sem volt a propagandájukban sugallt ún. balkáni partraszállás, ám ezt – a németeket is megtévesztve – mindvégig sikeresen kommunikálták. Lásd Borhi László: *Akár német megszállás*

- lás árán is: Magyarország szerepe az Egyesült Államok külpolitikájában, 1942–1944. In: Századok füzetek. 2. (Szerk Pál Lajos) Magyar Történelmi Társulat. Bp., 2009. 7–48.
3. Cseke Péter: *Mester Miklós üzenete*. Korunk 2014. 3. sz. 108. Lásd még Mester Miklós: *Két tragikus kor árnyékában*. Tarsoly Kiadó, Bp., 2012.
4. Theodore Dreiser: *Amerikai tragédia*. Népszava-kiadás, Bp., 1930.
5. Márai Sándor: *Föld, föld!...* Helikon, Bp., 2006. Ennek értelmezéseit lásd Pomogáts Béla: *Emigráció előtt és után*. Márai pályafordulása. Európai Utas 2000. 2. sz.; Uő: „Miért nem örülök?” *Szabadulás*. Kortárs 2000. 8. sz.; Révész Sándor: *Az antimindenes*. Beszélő 2008. 6. sz.; Keczán Mariann: *Márai Sándor 1956-os kommentárjai a Szabad Európa Rádióban*. Hítel 2008. 8. sz. 64–77; Kulcsár Szabó Ernő: *A tudás mint a nyelv „befagyaszása”*. In: „Nem súlyed az emberiség!”. Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára. Főszerkesztő Jankovics József. MTA III., Bp., 2007. 1351–1370; Szegedy-Maszák Mihály: *Legyőzhetjük-e valaha a múltunkat?* In: *Történelem és emlékezet*. Összeállította Hunyadi György és Török László. Kossuth Kiadó, Bp., 2014. 89–109.
6. Kertész István: *Magyar békeillúziók, 1945–1947. Oroszország és a Nyugat között*. Európa–História, Bp., 1995. Lásd még *A demokrácia reménye – Magyarország, 1945*. Szerk. Rainer M. János – Ständeisky Éva. 1956-os Intézet, Bp., 2005. Kertész István (Putnok, 1904 – Notre Dame, Indiana, 1986) nemzetközi jogász. 1945 tavaszától a külügyminisztérium békeelőkészítő osztályának vezetője, majd Magyarország római követe. E tisztéről lemondva 1948-ban emigrált az Amerikai Egyesült Államokba.
7. Szakály Sándor: *A magyar királyi honvédség és a magyar katonai felső vezetés, 1944–1945*. Rubicon 2014. 11. sz. 40–49; Kovács Zoltán András: *Nyilas-hungarista hatalomátvitel és közigazgatás*. Rubicon 2014. 11. sz. 58–69; Markos György: *Vándorló fegyház*. Magvető Kiadó, Bp., 1971; Palasik Mária: *Műgyetemisták odüsszeiája, 1944–1946*. Műgyetemi Kiadó, Bp., 2006.
8. Juhász Gyula: *Az uralkodó eszmeik zsákutója*. In: *Magyarország, 1944-ben*. Szerk. Orbán Sándor. Bp., 1984. 31–32.
9. Lásd erről *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány, 1944–1945*. Szerk. Feil István. Politikatörténeti Alapítvány, Bp., 1995 című tanulmánykötetet, benne Gyarmati György: *A parlamentarizmus korlátai és annak következményei az Ideiglenes Nemzetgyűlés tevékenységére* című írást, 152–170.
10. Nagy Lajos: *Pincenapló*. Hungária Könyvkiadó, Bp., 1945; Szép Ernő: *Emberszag*. Keresztes Könyvkiadó, Bp., 1945; Fenyő Miksa: *Elsodort ország*. Révai, Bp., 1946; Polcz Alaine: *Asszony a fronton*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1991; Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: *Napló, 1936–1946*. II. Jaffa Kiadó, Bp., 2014.
11. *Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez. 1944. szeptember – 1945. április*. I–II. Vál. és szerk. Karsai Elek – Somlyai Magda. Bp., 1970; „Törvényes megszállás”. *Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között*. Szerk. L. Balogh Béni. MNL – OL, Bp., 2015. Lásd még a két említett kiadvány közreadása közötti évtizedekben megjelent *megveí* levéltári köteteket az 1944 utáni évek „helytörténeti” forrásaiból.
12. Gyarmati György: *Ellenségek és bűnbakok kavalkádja Magyarországon, 1945–1956*. In: *Bűnbak minden időben*. Szerk. Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József. Kronosz Könyvkiadó – MTT – ÁBTTL, Pécs–Bp., 2013. 405–432.
13. Bihari Péter: *Élet, tér, foglalás*. 2000. 2008. 10. sz. 14–17.
14. Bibó István: *Válság után – választás előtt*. In: *Bibó István: Válogatott tanulmányok. II. 1945–1949*. Magvető Kiadó, Bp., 1986. 533.
15. Tony Judt: *A háború után*. Európa Kiadó, Bp., 2007. 92.
16. *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés almanachja, 1944–1945*. Főszerk. Vida István. Magyar Országgyűlés, Bp., 1994; *A Nemzetgyűlés Almanachja, 1945–1947*. Főszerk. Vida István. Magyar Országgyűlés, Bp., 1999. E két terjedelmes – együttesen 1500 oldalas – kiadvány részletesen informál a parlamentek és a kormányok létrejöttéről, működéséről, a korabeli pártok szociológiai jellemzőiről, s közli minden egyes korabeli parlamenti képviselő teljes életútját is.
17. Voltak, kik sikerrel jártak, mások 3-5-8 év múltán kerültek haza e háború végi kényszerű kalandtúrából.
18. Révai József: *Kellenek-e a nemzeti bizottságok és mire?* Néplap (Debrecen) 1945. január 10.
19. Acsay Tihámér: *Hány Igaz találtak?* Kis Újság 1945. május 17
20. *Hegedűs Géza visszaemlékezése*. In: *A háborúnak vége lett*. Szerk. Kabdebó Lóránt. Kozmosz, Bp., 1983. 296–300.
21. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár. 174. f. KV F 83.
22. Gyarmati György: *Harc a közigazgatás birtoklásáért*. Századok 1996. 3. sz. 497–570.
23. Ez elsősorban ipar- és bányavidékeken, illetve a nagyobb városokban volt jellemző. A falvakban, agrárkörzetekben az SZDP látványosan „alulteljesített” a parlamenti választásokon.
24. Márai Sándor: *Napló, 1945–1947*. Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, Bp., 1990. 32.
25. *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Közreadja Huszár Tibor és Hanák Gábor. Magyar Krónika, Bp., 1989. 97.
26. A hatalomszerzés hasonló mechanizmusát magyarázta Berlinben keletnémet párttársainak a szintén Moszkvából visszatért Walter Ulbricht: „demokratikusnak kell látszani, de mindent az ellenőrzésünk alá kell vonnunk.” Tony Judt: *A háború után*. i. m. 188.
27. Izinger Pál – akkor a mezőhegyesi állami mintagazdaság igazgatója – egy 1946. decemberi vadászatra daltálja Nagy Ferenc rezignált kiszólását, míg Palasik Mária ugyanebből a hónapból talált egy olyan, Nagy Ferenc tollából származó – miniszterelnöki tevékenységének mérlegét megvonó – hosszabb írást, amelynek az idézett konklúzióval egybevágó a gondolatmenete. Vö. *Izinger Pál életútja*. Hanák Gábor interjúja alapján szerkesztette Izinger Anna. Osiris, Bp., 2014. 74; Palasik Mária: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarcra Magyarországon, 1944–1949*. Napvilág Kiadó, Bp., 2000. 155–156.
28. *Izinger Pál életútja*. i. m. 81.

FROJIMOVICS KINGA

A BRICHA KEZDETEI MAGYARORSZÁGON (1945 NYARA – 1946 MÁRCIUSA)

Bevezető

■ Amikor 1945 májusában a második világháború véget ért, Németországban a szövetségesek 9 millió kényszermunkást és 80 ezer koncentrációtábor-túlélőt találtak. Ők lettek azok a hontalanok, akikről az előzetes elképzelések szerint repatriálásukig a szövetséges haderőknek, illetve az UNRRA-nak kellett gondoskodnia civil és különböző egyházi szervezetek segítségével. A hontalanok nagy része ugyan hamarosan visszatért szülőföldjére, 1945 augusztusában még mindig több mint másfél millió hontalan élt Németország-, Ausztria- és Olaszország-szerte DP-táborokban.¹ A hazatérők döntő többsége Kelet-Európából a Harmadik Birodalomba hurcolt kényszermunkás volt, de nagy számban találunk közöttük zsidó koncentrációtábor-túlélőket is: a túlélők leginkább Nyugat-Európába, valamint Csehszlovákiába, Magyarországra és Romániába tértek vissza.² A Lengyelországból és a balti államokból származó zsidó túlélők döntő többsége ezzel szemben a hontalan táborokban maradt, ők alkották a She'erith Hapleitah (a héber kifejezés magyarul leginkább „túlélő maradék”-nak fordítható) magját.³

1945 folyamán aztán a zsidó túlélők száma nemhogy csökkent a hontalantáborokban, ahogyan azt a repatriációt sürgető szövetségesek és az UNRRA egyaránt remélte, hanem jelentős növekedésnek indult. 1945 őszén megérkeztek az első olyan zsidó túlélő csoportok Lengyelországból Németországba, amelyek a túlélők által szervezett Bricha-mozgalom (a héber kifejezés magyar megfelelője „menekülés”) keretében illegális utakon

„Nehéz felidézmem
a dátumokat, mert
az alijánk, ami
[manapság repülővel]
egy mindössze négyórás
út Budapesttől
Tel-Avivig, nekünk két
évet vett igénybe. És ezt
a két évet táborról
táborra menve
»élveztük«. Ki tud erre
pontosan
visszaemlékezni?”

menekültek el a háború utáni Kelet- és Kelet-Közép-Európából. A még 1944 második felében gettóharcosokból és partizánokból szerveződő Brichának a következő években, 1945 és 1948 között nagyjából 250 ezer kelet-európai, főleg lengyelországi, csehszlovákiai, romániai és magyarországi zsidó kivándorlását sikerült megszerveznie Ausztria, Németország és Olaszország hontalan- és tranzitáboriba, hogy aztán onnan a túlélők a tengerentúlra vagy Erec-Jisraelbe (brit Palesztina) jussanak.⁴

A Bricha különböző menekülési útvonalait Csehszlovákián, Magyarországon, Jugoszlávián, Románián, illetve Ausztrián keresztül a németországi hontalantáborokba, illetve az olasz tengerpartra tudományos monográfiában elsőként Yehuda Bauer dolgozta fel.⁵ Jelen írásomban csupán a magyarországi Bricha-mozgalomról és az országon áthaladó útvonalról fogok beszélni.

A Bricha kiépülése Magyarországon

■ A magyarországi deportáltak segítésére 1945 tavaszán, még az ország teljes felszabadulása előtt létrehozott zsidó segítségnyújtó szervezet, a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB)⁶ adatai szerint 1945 áprilisa és decembere között összesen 82 144 deportált és munkaszolgálatos túlélő tért vissza Magyarországra. Voltak olyanok is, akik csak 1946-ban tértek vissza az országba, számuk – szintén a DEGOB nyilvántartása szerint – 1187 fő volt.⁷ A budapesti gettók túlélőivel együtt ők voltak azok az emberek, akiknek más holocaust-túlélőkhöz hasonlóan el kellett dönteniük azt, hogy életüket szülőhazájukban akarják folytatni, vagy máshol akarnak új életet kezdeni. Egyik lehetséges, bár egyáltalán nem kizárólagos megoldásként merült fel már 1945-ben is Erec-Jisrael, az akkori brit Palesztina. A tömeges palesztinai kivándorlás ugyanakkor egészen 1948-ig, tehát Izrael Állam kikiáltásáig csak illegális utakon zajlott.

Ennek az illegális kivándorlásnak a megszervezésére és lebonyolítására Magyarországra, hasonlóan Európa más országaihoz, már 1945 folyamán errec-jisraeli küldöttek érkeztek. Feladatuk a Magyarországon élő zsidó túlélők kivándoroltatása mellett az országon átvonuló túlélők útjának megszervezése is volt. A magyarországi Bricha vezetője, Yehuda Talmi Brassóban született Füredi Pálként, és cionista nevelést kapott. 1938-ban alijázott, ahol a Kfar Glikson kibuc egyik alapítója lett.⁸

Talmi Nápolyon és Grazon keresztül kalandos úton érkezett Magyarországra 1945 augusztusában. Szentgotthárdnál kelt át a határon, és az első település, amit elért, Szombathely volt, ahol akkoriban már működött a Bricha első illegális átkelőhelye, melyet magyarországi cionista ifjúsági szervezetek tagjai, a halucok létesítettek. Ők segítették Talmi Budapestig. Talmi legfőbb feladata minél több magyarországi zsidó, illetve átvonuló kivándoroltatása volt Ausztria és Jugoszlávia felé. Az errec-jisraeli küldöttek reálisan mérték fel, hogy előbb-utóbb a szovjet fennhatóság alatt lévő területekről senki sem fog tudni távozni. 1967-ben a vele készült interjúban többször is felidézte akkori félelmeit: más, a keleti blokk országaiban működő küldöttekhez hasonlóan előre rettegett attól a naptól, amikor a szovjet hatóságok lezárják a határokat.

A Bricha fő útvonala Magyarországról Ausztria (Bécs, illetve Graz), majd onnan a németországi hontalantáborok felé vitt. Az Ausztria felé tartók két illegális határátelőnél lépték át a magyar-osztrák határt: Graz felé Szentgotthárdnál és Bécs felé Szombathely–Rechnitznél. Volt egy jóval kevesebbek által használt útvonal is: Jugoszlávián keresztül az olasz tengerparta. A jugoszláviai átkelő 1945 májusában nyílt, Szabadka és Zágráb felé. 1945 nyara és 1946 márciusa között Talmi becslése szerint 45-50 ezer zsidó vándorolt ki Kelet-Európából Magyarországon keresztül. Többségük Lengyelországból, Csehszlovákiából, Romániából és szovjet Kárpátaljáról érkezett. Ugyanebben az időszakban 5-6 ezer magyarországi zsidó is kivándorolt, többségük gyerek és az őket kísérő halucok.

1946 márciusáig a Bricha nagyobb problémák nélkül működött Magyarországon, hetente többször indultak 500 illegális kivándorlót szállító vonatok Ausztria felé. Akkor azonban a magyarországi politikai rendőrség leállította az akciót. Győr után, de még a határ előtt titkosrendőrök megállítottak egy vonatot, melyen 500, hamis papírokkal rendelkező zsidó kivándorló utazott. Leszállították a zsidó családokat, és volt nyilasokat kerestek köztük azzal az állítással, hogy ezekbe a csoportokba ilyenek is bekeverednek, és így emigrálnak. A Bricha szervezői a zsidó kivándorlást kihasználó nyilasokról semmit sem tudtak, de azok valóban kihasználták a zsidó kivándorlást. A leállított csoportban tényleg volt néhány olyan volt nyilas, akik körülmélteltek, egy rabbinál tanultak a zsidó vallásról, és a Brichánál jelentkeztek kivándorlásra. A rendőrök őket és a csoport Bricha kíséreit elfogták. A vonat leállításával párhuzamosan nyomozók törtek be a Bricha budapesti irodájába is (az iroda az Ezra fedőnevet viselte), ahol dokumentumokat és valutát foglaltak le.

Az incidenst követően 1946 márciusa és év vége között Talmi szerint mintegy 18 ezer zsidó vándorolt ki Magyarországon keresztül. Ebben a számban benne vannak a magyarországiak is.

A DEGOB adatai szerint ugyanakkor a DEGOB Erzsébet-otthonában (XIV. ker. Ajtósi Dürer sor 37.) 1946 januárja és szeptembere között összesen több mint 110 ezer ún. átvonuló töltött legalább egy éjszakát: januárban 9056, februárban 6977, márciusban 10 976, áprilisban 20 444, májusban 15 352, júniusban 16 451, júliusban 14 520, augusztusban 11 115, szeptemberben pedig 5600 ember szállt meg éjszakára az Erzsébet-otthonban. Összesen 110 491 fő.⁹ Az átvonulók között persze nem mindenki a Bricha keretében Kelet-Európából a hontalantáborokba tartó zsidó volt. Szép számban voltak közöttük olyanok, akik munkaszolgálatból vagy deportálásból valamikor 1945 folyamán visszatértek magyarországi lakóhelyükre, de hamarosan a kivándorlás mellett döntöttek. A DEGOB által vezetett statisztikák sajnos nem teszik lehetővé, hogy a Magyarországról, illetve más kelet-európai országból kivándorolni szándékozókát számszerűleg elkülönítsük egymástól. Mindenesetre az Erzsébet-otthonban 1946 januárja és szeptembere között átlagosan napi 400 emberrel gondoskodtak a DEGOB munkatársai.

Annyi bizonyos, hogy míg 1945–1946-ban elsősorban Lengyelországból érkezett zsidók vonultak át Magyarországon a Bricha keretében (számuk 1946 nyarán, majd különösen júliusban, a kielcei pogromot követően megugrott), 1947-ben a Romániából menekülő zsidók közül is egyre többen választották a Magyarország–Ausztria irányt, bár számuk meg sem közelítette a Lengyelországból menekülők számát. 1947 áprilisa és októbere között havonta 3-4 ezer romániai zsidó érkezett Magyarországra. A Bricha történetébe ez a „Menekülés az éhség elől” néven vonult be. A Romániából érkezettek részben önállóan, részben a Bricha embereinek segítségével jutottak el Budapestre, majd onnan a magyar–osztrák határra.¹⁰

A kivándorlók többsége Bécsben a helyi hitközség volt kórházába (1942 októberében zárt be), a Rothschild kórházba érkezett, amely 1945 nyaratól – hivatalosan csak 1945 októberétől – Bécs legnagyobb hontalantábora volt.¹¹

Keresztül Magyarországon: életutak

■ Kik voltak azok a zsidók, akik a második világháborút követő néhány évben az elvándorlás mellett döntöttek? A következőkben néhány olyan túlélő tipikus életútját fogom nyomon követni, akik vagy Magyarországon élték túl a holocaustot, és a háborút követően onnan vándoroltak ki, vagy a háborút követően visszatértek szülőföldjükre, de hamarosan a kivándorlás mellett döntöttek, és Magyarországon keresztül jutottak Erec-Jisraelbe. Tanúvallomásaikat az izraeli Jad Vashem őrzi.

Bursteinék, egy magyarországi vallásos cionista család¹²

■ Burnstein Mordehaj jómódú földbirtokos családban született Brno mellett. Kassán tanult gimnáziumban, de otthagyta az iskolát, jesivába kezdett járni, és haszid, valamint cionista lett. Mivel nem akart bevonulni a hadseregbe, rabbija tanácsára átszökött Magyarországra, így került Sátoraljaújhelyre. Ott kötött házasságot 1933-ban az akkor már árva Hana Rahel (Regina) Schönfelddel, aki Sátoraljaújhelyen született. 1935-ben született első fiuk, Mihael (Miklós) Sátoraljaújhelyen, majd a második fiú, Vilmos (Jakov) már Budapesten 1937-ben. Harmadik gyerekük az 1938-as születésű Judit. A családot Hana Rahel tartotta el libakereskedőként, mivel Mordehaj tanult.

1941-ben az apát, nem lévén magyar állampolgársága, letartóztatták, és egy budapesti fogházban tartották fogva. 1942-ben vagy 1943-ban aztán Mordehaj munkaszolgálatra vitték a keleti frontra. Míg a háború után haza nem tért, a család semmi hírt nem kapott róla.

1943-ban Szlovákiából Budapestre érkezett Mordehaj idősebb bátyja és szülei, akiket sikerült elhelyezni egy öregotthonban. A nagyapa azonban hamarosan, három héttel Budapestre érkezése után meghalt. Ezután a nagymama visszament Szlovákiába, hiszen a család nagy része ott élt. 1944-ben velük deportálták.

1944 nyarán a Burstein családnak (Hana Rahelnek, a három gyereknek és egy nagynénjüknek) át kellett költöznie egy csillagos házba, a Teleki tér 5-be, ahol Mordehaj legjobb barátja élt.

Magyarország német megszállását követően Hana Rahel testvéreit és családjaikat a sátoraljaújhelyi gettóból Auschwitzba deportálták. Hana Rahelék összesen nyolcan voltak testvérek. A 7 testvér családostul élt Sátoraljaújhelyen. Az egész családból Judit 7 unokatestvére maradt életben, őket Judit szülei vitték ki a háború után Erec-Jisraelbe.

A nyilas hatalomátvétel után a három Burstein gyereket anyjuk a Columbus utcai gyerekházba adta be, ő pedig egy svéd védett házba került. A gyerekházból Judit az emeletes ágyakra emlékszik, melyektől a mai napig retteg. Egy nap ugyanis összeomlottak. Judit élénken emlékszik, hogy kiszedtek mindent a romok alól, valaki felállt a halom tetejére, és egyesével felmutatta a dolgokat, hogy tulajdonosaik ráleljenek. Ugyanaznap váratlanul megjelent anyjuk is, aki azért jött, mert elhatározta, hogy inkább átviszi a gyerekeket a védett házba, hogy együtt legyenek. Anyja érkezése után azonban nem sokkal a gyerekotthont támadás érte, a nyilasok a budapesti nagygettó felé vitték a sorokba állított gyerekeket. Útközben az anyjuk egyre hátrébb sorakoztatta a gyerekeket, akik nagyon gyengék voltak a sok éhezéstől, és már hasmenésük is volt. Mikor már csak néhány méterre voltak a gettó kapujától, Jakov közölte, hogy ha megölik sem megy be. Mihael viszont közölte, hogy ő mindenképpen bemegy, mert olyan gyenge, hogy már menni sem bír. Mire anyjuk úgy döntött, hogy egyszerűen kilépnek a sorból, és szép lassan elindulnak másfelé. Elértek egy villamosmegállóba. És a villamossal megérkeztek a Szent István parknál lévő védett házba.

A védett házban Bursteinék nagyon szenvedtek a bombázásoktól és a belövésektől, valamint az éhségtől. Anyjuk csillag nélkül járt ki a házból ételt szerezni számukra. Egyszer kávészemekkel tért vissza, ezt rágcsálták napokig. Egy alkalommal sikerült kenyeret szereznie, de mire visszaért volna vele, maga is éhes lévén, megette az egészset. Ezt még éveikig mondogatta, nem tudott megbocsátani magának.

A védett házból a Dunára láttak, és Judit maga is látott kivégzéseket a Duna-parton. A nyilasok többször is betörték a házba, de őket nem vitték el. A gyerekek már olyan gyengék voltak, hogy csak feküdtek egy ágyban.

A felszabadulásból Judit arra emlékszik, hogy az egyik szovjet katonától kenyeret kért, az adott is neki, és a gyereket a magasba emelte azzal, hogy neki is van egy kislánya otthon.

Még 1945. január-februárban valamikor hírt kaptak apjukról, hogy életben maradt, és próbál hazajutni. Végül Bécsen keresztül érkezett meg pár hónap múlva. A család először a Teleki téri lakásba ment vissza, az a ház állt. Hamarosan kiderült, hogy Szombathelyen egy zsidó ifjúsági tábor van gyerekeknek, ahol fel is táplálják őket. Hana Rahel elhatározta, hogy két fiát odaküldi. A gyerektáborban ráadásul egy Burnstein-rokon, egy 18 éves fiú volt az egyik madrich. Amikor azonban Mordehaj hazatért, személyesen leutazott megnézni a gyerekeket, és kiderült, hogy a helyet a baloldali Hasomer Hacair cionista ifjúsági mozgalom tartja fenn. A vallásos gyerekekről levették a kipát, és tréflit adtak nekik enni. A két Burstein fiúra ugyan a rokon vigyázott, így ők nem ettek tréflit, és megmaradt a kipájuk is, Mordehaj ennek ellenére azonnal hazavitte a gyerekeket.

Mordehaj még 1945 nyarán elkezdte előkészíteni a család kivándorlását, beleértve a Schönfeld család túlélő tagjait is. A Burnstein-testvérek közül csak Mordehaj egy bátyja (Berci, Benjamin) maradt meg, ő beállt a szlovák partizánok közé. A háború után a Brichában vett részt, először Bukarestben, aztán Budapesten. 1945 augusztusában Berci volt az, aki üzent, hogy a család nekiindulhat. Hátizsákokkal indultak neki, hogy úgy tűnjön, csupán vidékre mennek kicsit feltáplálni magukat a háború után. Csupa 14-16 éves gyerek és Judit szülei. Vonattal utaztak Ausztriába, majd onnan Olaszországba. A Schönfeld gyerekeket illegális Alijat Hanoár csoportokba osztották szét, ők 1945–1946 folyamán megérkeztek Erec-Jisraelbe. De a szűk család (szülők és három gyerek) ezt nem akarta, mivel veszélyesnek találták az illegális aliját. Ők két és fél évig ide-oda vándoroltak Olaszországban, és vártak az alijára.

Bursteinék 1947 szeptemberéig maradtak Olaszországban, ahol időközben megszületett a család negyedik gyereke, David is. A kislíú a Budapesten meghalt nagypapa után kapta a nevét. A család 10 napos út után, Erev Szukkotkor érkezett meg Haifára.

Judit, mióta 1947-ben megérkezett az akkori Erec-Jisraelbe, soha nem hagyta el az országot. Még bátyja egyik gyereke amerikai házasságkötésére sem utazott el. Egyetlen alkalommal tett kivételt, a Jad Vashem által készített interjú készítésének évében, tehát 2000-ben öt napra elment Auschwitzba. Ott gyertyát gyújtott meggyilkolt családtagjai emlékére.

A Burstein család története annak a kevés magyarországi zsidó családnak az egyik lehetséges története, ahol a szűk család egésze túlélte a holocaustot. Miközben a nagy családból nagyon sokan, teljes családok a holocaust áldozatai lettek. A vallásos és egyben cionista Bursteinék a háború után Magyarországon egy pillanatra sem találták a helyüket, és az apa hazatérése után kizárólag a család fizikai állapotának feljavításával, majd ezt követően a kivándorlás megszervezésével foglalkoztak.

Más élményekkel rendelkeznek azok a túlélők, akik fiatal felnőttként, egyedül éltek túl a holocaustot.

David Lebovics, egy munkaszolgálatos fiatal¹³

■ David Lebovics az akkor Csehszlovákiához tartozó kárpátaljai Solotvinán (Aknaszlatina) született 1923-ban. Négyen voltak gyerekek, apjuknak egy kis vegyesboltja volt, és földműveléssel is foglalkozott. David hét évet tanult cseh elemi iskolában és hederben (délelőtt az iskolában, délután a hederben), majd jesivába ment.

1939-ben Kárpátalja újra magyar fennhatóság alá került, 1944. április közepén az aknaszlatinai zsidókat gettóba zárták. David a gettóban kapta meg munkaszolgálatos behívóját, mivel akkor lett 21 éves. Nagybányán kellett jelentkeznie, ahol a 110/62-es sz. munkaszolgálatos századba osztották be. Főleg romeltakarításon, valamint útépítéssel dolgoztak Nagybányán és környékén.

Egyik munkájuk az volt, hogy miután Kolozsvárról Auschwitzba deportálták a zsidókat (1944. május 25. és június 9. között) a gettóként működő téglagyárat nekik kellett kitararítaniuk. Ott látták – többek között az elválasztófalaként kifeszített pokrócokból –, hogy a téglaszárítóknak az emberek milyen zsúfoltságban, milyen körülmények között éltek. Ezenkívül a nagybányai zsidók deportálásának is szemtanúi voltak (szintén 1944. május végén, június elején deportálták őket Auschwitzba).

1944 októberében, amikor éppen Szatmárnémetiben voltak, és a Vörös Hadsereg már állandóan hallótávolságban ágyúzta a környéket, egy bombázás alkalmával szétzaladtak. Néhány napig egy környező faluban voltak – mintegy hatvanan David századából az egyik kerettel együtt –, amikor magyar tüzerek érkeztek a faluba, akik összeszedték az ott lévő munkaszolgálatosokat (más századokból is voltak), és újjászervezték a századot. A helyi foci pályán gyűjtötték össze őket, és egy munkaszolgálatos fiút, aki bújkált a faluban, mindenki előtt példát statuálva kivégeztek.

Erdélyből átvitték őket gyalogmenetben Magyarországra egészen a nyugat-magyarországi Szombathelyig. Ott 1944 telén és 1945 tavaszán az erdőben fát vágtak, és bunkert építettek. 1945. március legvégén a már oda is közeledő Vörös Hadsereg elől kiűrtették a táborát és gyalogmenetben (néha szekereken) átvitték őket Ausztriába, Grazba.

Grazból a századot átirányították Jugoszláviába, ahol német–magyar közös parancsnokság alatt tankcsapdákat ástak. Valamikor április végén, május elején ez a környék is felszabadult. Még nagyjából két hétig ott maradtak, mert semmilyen közlekedési eszköz nem volt, aztán a helyiek adtak szekereket, amikkel eljutottak a magyar határig. A partizánoktól igazolást kaptak, hogy zsidó munkaszolgálatosok, és ők szabadították fel őket.

Magyarországon vonaton folytatták az utat Budapestig. Ott találkoztak a koncentrációs táborokból visszatért első túlélőkkel, akik beszéltek nekik Auschwitzról és a táborokról. Budapesten mindenki várt egy darabig, hátha valaki hazatér a családjából. A visszatérőktől David úgy hallotta, hogy négy évvel fiatalabb öccse életben maradt. Egy ideig várt, de miután senki sem érkezett meg, elhatározta, hogy két másik fiúval visszatér Aknaszlatinára, hátha ott talál valakit.

Aknaszlatinán senkit sem talált családjából, és a helyiek által elrabolt értékeikből sem tudott semmit visszaszerezni. Elhatározta, hogy Kolozsváron élő rokonaihoz megy, majd kivándorol Erec-Jisraelbe, mert nem akart azok között maradni, akik, mint mondta, „látták a nyomorúságunkat, és örültek neki”.¹⁴

Kolozsváron megtalálta három unokafivérét és az unokanővérét. Mivel közülük senki sem akart vele tartani, és időközben megtudta, hogy egy máramarosszigeti nagybátyja is túlélte két gyerekeivel együtt a holocaustot, elutazott hozzájuk, hátha ott valakit sikerül rábeszélnie a kivándorlásra. Ők sem akartak elmenni, ezért végül 1945 novemberében egyedül visszament Budapestre, kapcsolatot keresett a Brichával, és egy csoportban Ausztriába ment még novemberben.

A magyar–osztrák határon éjszaka mentek át valahol az erdőben. Bécsbe vitték őket, majd onnan a Bricha emberei továbbvitték az amerikai zónában lévő Bad Gasteinbe, egy zsidó DP-táborba.

Ott megtudta, hogy öccse tényleg életben maradt, és egy franciaországi szanatóriumban van. David mintegy fél évet töltött Ausztriában, fél évet pedig Olaszországban, amíg aztán alijázni tudott. 1946 októberében alijázott Torinón keresztül. A hajót Haifa közelében elfogták az angolok, a 650 menekültet Ciprusra internálták. A jesivában tanult David, aki már Olaszországban is tanított csoportokat héberül, ezt folytatta a ciprusi táborban is. Végül 1947 tavaszán a britek átvitték az errec-jisraeli Atlit börtönébe, ahonnan aztán nagyjából egy hónap múlva szabadon engedték. Néhány hónapig alkalmi munkákból élt, majd 1947 novemberében bevonult önkéntes-

ként a Haganába. 1948-ban részt vett a függetlenségi háborúban. 1949-ben megházasodott, egy fia és két lánya született. A fia, aki ejtőernyős volt, 1969-ben elesett Jerichó mellett.

David a holocaustot 21-22 évesen a magyar hadseregben munkaszolgálatosként, munkatáborról munkatáborra vándorolva élte túl. 1944 tavaszától 1945 tavaszáig századával bejárta szinte egész Erdélyt, átment Magyarországon és Ausztrián, hogy aztán Jugoszláviában szabadítsák fel Tito partizánjai. Erdélyben látta a kiűrt gettókat (Kolozsváron), és a zsidók deportálását (Nagybányán). Ebből megértette, milyen sors várt saját, Aknaszlatinán gettóba zárt családjára. A háború után, miután közvetlen hozzátartozói közül sem Magyarországon, sem az akkor már a Szovjetunióhoz tartozó szülőhelyén, sem erdélyi rokonainál senkit sem talált életben, elhatározta, hogy alijázik. Másfél éves út után, hontalantáborokat, az angolok ciprusi internálótáborát és atliti börtönét megjárva végül elérte célját, alijázott.

A túlélőknek van egy harmadik, a többitől világosan elkülönülő csoportja is. Olyan zsidók, akiknek nincsenek személyes, „testközeli” tapasztalataik sem a koncentrációs, sem a munkatáborokról, de a holocaust éveit során – „természetesen” – valamilyen módon állandóan tudatában voltak létezésüknek.

Tova Weisz, egy bújkáló zsidó¹⁵

■ Tova Ben-Yehuda (sz. Weisz) az Esztergom melletti Pizskén született 1926-ban. A környéken apja oldaláról sok rokon élt, nagybácsik és nagynénik. 1932-ben a kétyerekes család átköltözött Mosonmagyaróvárra, ahol az apa ruhaszalont nyitott. Tova bátyja, György (később Izraelben Yisrael) Győrben tanult kereskedelmi iskolában, majd visszatért a családhoz Mosonmagyaróvárra. Győrben cionista lett, és még a háború kitörése előtt bejelentette otthon, hogy alijázik. Ezt meg is tette, és innentől kezdve csak ritka levélváltás volt közte és családja között.

1939-ben, amikor az első menekültek érkeztek Lengyelországból, az apa elhatározta, hogy nem érdemes kisvárosban maradniuk, ahol mindenki ismeri őket, biztonságosabb, ha a fővárosba, Budapestre költöznek. Ott, mivel a zsidótörvények értelmében már nem lehetett saját üzlete, egy örmény csendestársa lett (tehát az örmény volt a stróman), és vettek egy cipőgyárat.

1942-ben többé nem tudtak kapcsolatba lépni a Szlovákiában, Pozsonyban élő rokonaikkal, amiből megértették, hogy valami történt velük. 1944 márciusában, miután a németek megszállták Magyarországot, az apa elhatározta, hogy megpróbálnak „eltűnni”. Még a mosonmagyaróvári üzletében volt egy segédje, akit ekkor újra megkeresett, és megkérte, hogy segítsen nekik. A segéd odaadta a Weisz szülőknek saját szülei iratait. Ezek segítségével egy szobát béreltek Budapesten, a háziaknak azt mondván, hogy Mosonmagyaróvárról érkezett magyarok, akik orvosi kezelésre érkeztek Budapestre, és néhány hónapot kell előreláthatóan a városban tartózkodniuk. Tovának szintén vett iratokat egy szerelőtől, aki budapesti házukban dolgozott (a férfi testvére, Füzi Magda iratait hozta el Tovának). Tova máshol bérelt szobát, és egy gépészmérnök nagybátyja segítségével a budapesti Siemens gyárban kezdett dolgozni mint munkáslány.

1944 tavaszán, az Esztergom környéki zsidók gettósításának megkezdése előtt apja leküldte Továt vonaton Pizskére és környékére, hogy meggyőzze ott élő rokonait, semmiképpen ne menjenek be a gettóba, és lehetőleg utazzanak fel Budapestre. Ők azonban úgy döntöttek, hogy ott maradnak. Mindannyian Auschwitzba kerültek, senki sem tért vissza közülük. Iratai segítségével Tova gond nélkül be tudott menni 1944/45 telén a még nem lezárt pesti gettóba is, ahová rokonainak vitt élelmet.

A nyilas időket is így, külön-külön bújkálva élték túl, és a felszabadulást, 1945 februárját követően az egész család visszaköltözött a Francia úti otthonába. A házukhoz közel a Makkabi Hacairnak még 1945-ben egy otthona nyílt, ahová Tova elkezdett járni. A háború után újra kaptak leveleket Erec-Jisraelben élő fivéréitől, aki folyton sürgette a családot, hogy alijázzanak. A szülők nem voltak biztosak benne, de Továt el akarták küldeni. A Makkabi Hacair otthonban valamikor még 1945-ben 70-80 árva gyereket gyűjtöttek egybe, és kis csoportokban nevelőkre bízta őket. Ilyen nevelő lett Tova is: hat gyerek tartozott hozzá. A teljes csoport, 4-16 éves gyerekek, 1946 februárban hagyta el Magyarországot, és a Bécs–Leipheim–Bayerish Gmain útvonalon érkezett a németországi Bad Reichenhall hontalantáborába 1947-ben. A csoport végül az Exodusra került. Visszavitték őket Németországba, de még Izrael Állam kikiáltása előtt megérkeztek az országba.

Tova története egy „igazi”, lengyel típusú „Aryen-side story” Budapesten. Ő soha nem volt koncentrációs táborokban, de vidéki rokonai „eltűnése” révén, majd a háborút követően a visszatérő túlélőktől állandóan hallott róluk valamit. Ő abban a két évben élt táborokban, hontalantáborokban, amikor már mint fiatal nő egy gyerekcsoport felelőseként alijázott. Amikor 1989-ben az interjúkészítő megkérdezte tőle, pontosan mikor hagyta el ő és csoportja Magyarországot, a következőt válaszolta: „Nehéz felidézni a dátumokat, mert az alijánk, ami [manapság repülővel] egy mindössze négyórás út Budapesttől Tel-Avivig, nekünk két évet vett igénybe. És ezt a két évet táborról táborra menve »élveztük«. Ki tud erre pontosan visszaemlékezni?”¹⁶

Összegzés

■ 1945–1946 folyamán tehát elsősorban olyan zsidók vándoroltak ki Magyarországról, akik vagy vallásosságuk miatt, vagy ideológiai megfontolásokból nem találták helyüket a szovjet fennhatóság alatt berendezkedő baloldali Magyarországon, továbbá akik vagy teljes családjukat elveszítették a holocaust éveiben, vagy csak nagyon kevesen maradtak a szűk családból életben. Olyanok is akadtak szép számmal a kivándorlók között, akik kölcsönvéve Yehuda Talmi szavait, egyszerűen nem tudták elképzelni életük folytatását a számukra egyetlen „óriási temetővé” változott Európában, és ezért Erec-Jisraelbe vagy a tengerentúlra akartak kivándorolni.

A magyarországi zsidók jelentősebb számban azonban 1945 után Magyarországon maradtak, és csak az 1956-os forradalmat követően hagyták el újra sok ezren az országot. Akkor, amikor egy rövid időre felnyílt az a vasfüggöny, melynek bezáródásától olyannyira tartottak a Bricha szervezői már 1945-ben is.

■ JEGYZETEK

1. Zeev W. Mankowitz: *Life Between Memory and Hope: The Survivors of the Holocaust in Occupied Germany*. Cambridge UP, Cambridge, 2002. 11–12. (A továbbiakban Mankowitz: *Life Between Memory and Hope*.)
2. Yehuda Bauer: *The History of the Holocaust*. Franklin Watts, New York, 1982. 237–238; valamint Yehuda Bauer: *The Death Marches: January-May, 1945*. Modern Judaism February 1983. 1–21
3. 1945 júliusában Yehuda Bauer számításai szerint 14-15 ezer zsidó DP élt Bajorországban, 7 ezer Bécsben, 13 ezer Bergen-Belsenben és 8 ezer Berlinben. Lásd Yehuda Bauer: *Out of the Ashes: The Impact of American Jews on Post-Holocaust European Jewry*. Pergamon Press, Oxford & New York, 1989. 48
4. Mankowitz: *Life Between Memory and Hope*. 17; valamint Yehuda Bauer: *Flight and Rescue: Bricha, the organized escape of the Jewish survivors of Eastern Europe, 1944-1948*. Random House, New York, 1970. 75–112. (A továbbiakban Bauer: *Flight and Rescue*.)
5. Bauer: *Flight and Rescue*. A téma egy korábbi, tudományosan kevésbé alapos feldolgozása Ephraim Dekeltől származik, aki 1947–1948 során errec-jisraeli küldöttként a Bricha európai parancsnoka volt. Az eseményeket testközelből meg tapasztaló szerző könyve eredetileg héberül jelent meg két kötetben 1958-ban Tel-Avivban *Banetive HaBríha* címen. Angol változatát lásd Ephraim Dekel: *B'riha: Flight To The Homeland*. Herzl Press, New York, 1972. (A továbbiakban Dekel: *B'riha*.)
6. A DEGOB történetére lásd Horváth Rita: *A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) története*. MAKOR 1, Magyar Zsidó Levéltár, Bp., 1997. (A továbbiakban Horváth: *DEGOB*), vala-

mint Rita Horváth: *Jews in Hungary after the Holocaust: The National Relief Committee for Deportees, 1945-1950*. The Journal of Israeli History 1998. 2. sz. 69–91.

7. Az 1945-re vonatkozó adatok forrása: Magyar Zsidó Levéltár, DEGOB iratai: *Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság statisztikája 1945. december 3-ig.*; az 1946-ra vonatkozó adatok forrása pedig Magyar Zsidó Levéltár, L.4./6. Pásztor József hagyatéka / P. J. iratai: *Pásztor-jelentés*. 8.

8. Yehuda Talmi tanúvallomása. Jelzete: Interview No. (4)94 of the Institute of Contemporary Jewry, Division of Oral History, The Hebrew University of Jerusalem. A tanúvallomás rögzítésének időpontja: 1967. december

6. Az interjú digitális változatát lásd <https://www.youtube.com/watch?v=pburydhl0zg> (utolsó letöltés: 2015. március 2.) A Magyarországon 1945 augusztusa és 1946 novembere között működő Talmi egy héber nyelvű cikkben is beszámolt küldetéséről: *HaBricha BaHungaria*. Massuah. 5. (1977. április) 229–254.

9. Magyar Zsidó Levéltár (Budapest) L.4./6. Pásztor József hagyatéka / P. J. iratai: *Pásztor-jelentés*.17. Idézi Horváth, *DEGOB*. 39.

10. Dekel: *B'riha*. 227–231; Bauer: *Flight and Rescue*. 297–300; valamint Christine Oertel: *Juden auf der Flucht durch Austria: jüdische Displaced Persons in der US-Besatzungszone Österreichs*. Werner Eichbauer Verlag, Wien, 1999. 96–97.

11. A Rothschild kórházban működő DP-táborról lásd Christine Oertel: *Vienna: Gateway to Freedom? The Bricha and the Rothschild Hospital*. In: Thomas Albrich – Ronald W. Zweig (eds.): *Escape through Austria: Jewish Refugees and the Austrian Route to Palestine*. OR: Frank Cass, London & Portland, 2002. 1–13, kk. 8–10.

12. Judit Katzenelnbogen (sz. Piri [Perl] Burnstein) tanúvallomása, YVA, O.3/11755. A tanúvallomás rögzítésének időpontja: 2000. július 30.

13. David Lebovics tanúvallomása, YVA, O.3/9043. A tanúvallomás rögzítésének időpontja: 1996. március 11.

14. YVA, O.3/9043. 22.

15. Tova Ben-Yehuda tanúvallomása (YVA, O.3/5297). A tanúvallomás rögzítésének időpontja: 1989. augusztus 7.

16. YVA, O.3/5297. 18.

L. BALOGH BÉNI

IMPÉRIUMVÁLTÁSOK ERDÉLYBEN ÉS AZ 1944–1945-ÖS FORDULAT

Erdély huszadik századi történelmének alakulása [...] klasszikusan a románok és magyarok közötti „nulla (vagy fix) összegű játék” dinamikáját követte, ahol a megbékélés, a kompromisszum csaknem lehetetlen volt. A szemben álló felek teljes győzelemre törekedtek, és a győztes „mindent vitt”.

„Fel kell számolnunk a múltat!”

■ 1945. március 13-án, Kolozsváron nagyszabású ünnepségre került sor. A román királyi különvonton Kolozsvárra érkezett I. Mihály király, Petru Groza miniszterelnök a kormány tagjaival, Andrej Visinszkij szovjet külügyi népbiztoshelyettes, valamint a bukaresti politikai, egyházi és kulturális élet számos vezetője. A küldöttség előbb a görögkeleti katedrálisban hálaadó istentiszteleten vett részt, majd a főterre vonult, ahol már több tízezres tömeg várakozott. Az emelvény előtt katonai díszőrség köszöntötte az uralkodót, aki délceg termetével kitűnt a körülötte állók közül. A téren megjelent románok őt éljenezték, ám a tömeg többségét kitevő, a Magyar Népi Szövetség által mozgósított és megszervezett, népviseletbe öltözött magyarok túlharsogták őket, és Grozát éltették.

Groza nagyhatású, lelkesítő beszédet tartott románul, amit magyarul is megismételt. A miniszterelnök többször is kihangsúlyozta: mindent meg fog tenni azért, hogy béke legyen Erdély földjén. Arra törekszik, hogy nemzetiségre és vallásra való tekintet nélkül mindenki egyenlő jogokat élvezzen. El fogja tüntetni a gyűlöletet és az ellenségeskedést, amely annyi szenvedést, bajt okozott a történelem során. Nem akarja, hogy a románok és a magyarok, akiket a sors összehozott, továbbra is viszályban éljenek egymással. Békességet szeretne teremteni közöttük. „Fel kell számolnunk a múltat, csak így érkezhetünk a derengő új világhoz” - jelentette ki. A demokratikus és szabad Románia hazája lesz minden együtt élő népnek. Beszéde vé-

gén a Szovjetuniót, Sztálint, a felszabadító Vörös Hadsereget és Mihály királyt éltette.¹

A teatrális külsőségek között lezajlott ünnepség előzménye az volt, hogy megvalósulni látszott minden román álma, a nagy cél, amelyért a második bécsi döntés kihirdetése óta oly szívósan és kitartóan küzdöttek: az 1940. augusztus 30-án elszakított erdélyi rész Romániához való visszacsatolása. Hiszen a baloldali Groza-kormány 1945. március 6-ai beiktatását követő harmadik napon Sztálin hozzájárult a román közigazgatás újbóli bevezetéséhez Észak-Erdélyben. A „reakciós” román közigazgatást ugyanis még 1944. november 12-én, alig néhány héttel azután, hogy az a visszavonuló magyar helyébe lépett, a szovjetek egy „őszintén demokratikus” román kormány megalakulásáig kitiltották onnan. Sztálin 1945. március 9-ei döntésével gyakorlatilag helyreállt a trianoni magyar–román határ, és ezt az 1947. február 10-én, Párizsban aláírt békeszerződés is szentesítette.

Előzmények: Trianon és a második bécsi döntés

■ Erdély huszadik századi történelmének alakulása – a társadalomtudományok egyik elterjedt mai szakkifejezésével élve – klasszikusan a románok és magyarok közötti „nulla (vagy fix) összegű játék” dinamikáját követte, ahol a megbékélés, a kompromisszum csaknem lehetetlen volt. A szemben álló felek teljes győzelemre törekedtek, és a győztes „mindent vitt”. Ami az egyik népnek diadal és örömnem volt, az a másiknak sok esetben tragédiát és gyászt jelentett. Nem vitás, hogy a magyar–román viszony alapkérdése a 19. század első felétől a 20. század közepéig éppen a soknemzetiségű Erdély *kizárólagos* birtoklásáért folytatott küzdelem volt. E küzdelem főbb állomásai, vagyis az impériumváltások – az 1918/1919-es, majd az 1940. augusztus 30-án kihirdetett második bécsi döntés, végül az 1944/1945-ös – a 20. század első felére estek.

Erdély bonyolult nemzetiségi viszonyai, a néprajzi tarkaság, a román, a magyar és a német lakosság területi elhelyezkedésének kevertsége szinte lehetetlenné teszi egy etnikailag minden szempontból kielégítő, igazságosnak mondható határvonal meghúzását e területen. Részben ezzel magyarázható, hogy míg Erdély Romániával való 1918-as „egyesülésében” a román közvélemény saját nemzeti törekvéseinek beteljesülését látta (és látja ma is), addig az Erdély elcsatolását szentesítő trianoni békeszerződést magyar oldalon osztársadalmi méretű elutasítás övezi. Abban, hogy Trianon a magyar történelmi tudat egyik traumatikus élményévé vált, meghatározó szerepet játszott azonban a békeszerződés területi előírásainak durvasága és elvszerültlensége is: 3 millió magyar – köztük 1,6 millióan a Romániának ítélt területen – került kisebbségi helyzetbe, az elcsatolt területek egy része pedig, mint például a Székelyföld, ma is túlnyomó többségében magyar lakosságú vidék. A döntéshozó nagyhatalmak ráadásul következtelenül és képmutatató módon alkalmazták a népek fennhangon hirdetett önrendelkezési jogát, és megtagadták azt a magyaroktól. A határok megállapításánál így elsősorban stratégiai szempontok, az új államok, így Románia gazdasági érdekei és a *vae victis* (jaj a legyőzötteknek) elve érvényesült.²

A második bécsi döntés a trianoni békeszerződés részleges revízióját jelentette. Bibó István szerint a döntés a „települési helyzet összevisszasága” miatt nem követhette az etnikai határt, de az etnikai arányok bizonyos kiegyenlítését próbálta meg. Jobb volt a történelmi magyar igényérvényesítésénél, de a trianoni román határnál is.³ Az észak-erdélyi magyarok túlnyomó többsége euforikusan, kitérő lelkesedéssel fogadta a döntést, és azt a 22 éves román uralom alóli felszabadulásként élte meg. A román társadalom viszont – akárcsak a magyar közvélemény Trianont – egyöntetűen nemzeti tragédiaként fogta fel a Besszarábia és Észak-Bukovina Szovjetunióinak

történt kényszerű átadása után bekövetkezett újabb jelentős területvesztést. Hosszú távon a „román nemzet bölcsőjének” tartott Erdély egy részéről való kényszerű, de harc nélküli lemondás valósággal traumatizálta a nemzettudatot. Még jobban felkorbácsolta a régi magyarelles indulatokat és elfogultságokat, újabb hisztériákat gerjesztett. Utólag mintegy igazolta a magyarokkal szembeni félelmeket és előítéleteket, s táptalajt adott a „magyar veszélyt” hirdető mítosznak, a szinte napjainkig ható félelemnek, hogy a magyar irredentizmus el akarja szakítani Erdélyt „az ország testétől”.⁴

De nemcsak rajtuk, hanem a továbbra is Romániához tartozó dél-erdélyi magyarokon is mélységes csalódás és elkeseredettség vett erőt a bécsi döntés hírére. A legtöbben a trianoni katasztrófához hasonló sorscsapásként élték meg az újabb kisebbségi létforma beköszöntét, az elkövetkező négy évet pedig – mint a bebörtönzöttek – egyfajta fogságként. Eddig még nem született összehasonlító szociológiai tanulmány arról, hogy milyen „szétfejlődést” idéztek elő az 1940–1944 közötti évek az erdélyi magyar társadalom *kollektív mentalitásában*. A dél-erdélyi és észak-erdélyi magyarok (feltételezett) mentalitásbeli különbségei véleményünk szerint éppen a második bécsi döntést követő, egymástól teljesen eltérő szocializációban és történelmi tapasztalatban gyökereznek. Nem véletlen, hogy a nemzeti öntudatában megerősödött észak-erdélyi magyarság nagyobb önbizalommal és optimizmussal tekintett a jövőbe a román uralom visszatérte után is, mint az óvatosabb magatartást tanúsító dél-erdélyi magyar társadalom, amely a négyéves elnyomatást követően az általános reményvesztettség állapotában volt.⁵

„Restitutio in integrum”

■ A 20. század harmadik és egyben utolsó, az 1947-es párizsi békeszerződés által szentesített erdélyi impériumváltásra 1944–1945-ben került sor, amikor is Észak-Erdélybe visszatért a román közigazgatás és karhatalom. 1944. augusztus 23-án I. Mihály király a hadsereg és az ellenzék támogatásával politikai fordulatot hajtott végre Romániában: letartóztatta Ion Antonescu marsallt és kormányának kulcsembereit, hadat üzent Németországnak, és átállt a szövetségesek oldalára. Népéhez intézett kiáltványában még aznap leszögezte: „A szövetséges hadseregekkel együtt és ezek segítségével, a nemzet összes erejét mozgósítva át fogjuk lépni az igazságtalan bécsi döntés által ránk erőszakolt határokat, hogy felszabadítsuk Erdélyünk földjét az idegen megszállás alól.”⁶

1944. augusztus 30-án az 1. és 4. román hadsereg parancsot kapott a Nagyvezérkartól Észak-Erdély visszafoglalására. Másnap a Vörös Hadsereg katonái elfoglalták Bukarestet, szeptember 7-én pedig a 2. Ukrán Front parancsnoka, R. J. Malinovszkij marsall szovjet katonai egységek alá rendelte az Észak-Erdély „felszabadítására” induló két román hadsereget. Szeptember 8-án bevonultak Sepsiszentgyörgyre, 11-én Csíkszeredába, 28-án pedig Marosvásárhelyre. Október 11-én Kolozsvárra és 12-én Nagyváradra a szovjet csapatok vonultak be. 1944. október 25-én Szatmárnémeti és Nagykároly elfoglalásával befejeződött Észak-Erdély visszafoglalása.⁷ Közben az átállás után megalakult új román kormány képviselői 1944. szeptember 12-én Moszkvában aláírták a fegyverszüneti egyezményt. Ennek 19. pontja semmisnek nyilvánította a második bécsi döntést, és Erdélyt „vagy annak legnagyobb részét” Romániának ítélte, a békeszerződés jóváhagyásától függően. A terület hovatartozásának kérdése ezzel nagyjából eldőlt, de az új határvonalak kijelölése még nem.

A szovjet és román csapatok nyomában visszatérő román közigazgatás és karhatalom a *restitutio in integrum* szellemében ott akarta folytatni a tevékenységét, ahol négy évvel azelőtt, 1940 szeptemberében abbahagyta, és ennek megfelelően lépett

fel a magyar nemzetiségű lakossággal szemben. Általában azokat küldték vissza a „felszabadított” területekre, akik a második bécsi döntés előtt is ott szolgáltak, de sok esetben Besszarábiából és Észak-Bukovinából evakuált csendőrségi vagy rendőri egységeket is oda irányítottak.⁸ Október 10-én felállították a Felszabadított Erdélyi Területek Közigazgatását Irányító Kormánybiztosságot (*Comisariatul pentru administrarea regiunilor eliberate din Transilvania*). A grémium a közigazgatás újjászervezését felügyelte, és jogában állt határozatokat, rendeleteket hozni. Az intézmény székhelyéül Kolozsvárt jelölték meg, de ténylegesen Bukarestben ülésezett. Vezetője Ionel Pop, a legnépszerűbb erdélyi román politikus: Iuliu Maniu unokaöccse volt. A polgári közigazgatás visszaállítása során felmerült nehézségek miatt azonban 1944. október 25-én Észak-Erdély területén minisztertanácsi rendelettel ideiglenes katonai közigazgatást vezettek be, ami azt jelentette, hogy a kormánybiztosság hatalmi jogkörét átmeneti időre felfüggesztették.

Az 1944. augusztus 23-át követő magyarellenes intézkedések meghozatalában a bukaresti központi kormányzat járt az élen. Szeptember 12-én Aurel Aldea tábornok, a Sănătescu-kormány belügyminisztere távirati úton elrendelte az összes német és magyar nemzetiségű tisztviselő rendelkezési állományba helyezését, azaz a tényleges szolgálatból való felmentését.⁹ Szeptember 19-én a csendőrség főfelügyelője parancsba adta, hogy a német és a magyar állampolgárokon kívül a német és magyar etnikumú személyektől is el kell kobozni a fegyvert és a rádiókészülékeket.¹⁰ A román hadsereg Nagyvezérkarának egy hónappal későbbi, október 19-i rendelete a magyar hadseregből megszökött és erdélyi otthonaikba visszatért magyarokat hadifoglyokká nyilvánította, és elrendelte lágerekbe való internálásukat.¹¹ Az általános törekvés tehát az volt, hogy a „minden magyar fasiszta” jelszóval szigorúan megbüntessék, a németekkel együtt háborús bűnösként kezeljék a magyarságot is, politikai hovatartozásra való tekintet nélkül. Az amúgy is magyarellenesnek mondható korabeli román közvéleményt még inkább ebbe az irányba terelte a több mint 200 ezer észak-erdélyi román menekült nyílt agitációja, a „történelmi pártok” (elsősorban a Iuliu Maniu vezette Nemzeti Parasztpárt) propagandája és a sajtó egy részének uszító hangneme.¹²

Ugyanakkor azt is meg kell említenünk, hogy a magyar kormány, államvédelmi okokra hivatkozva, a bukaresti átállás után románellenes kényszerintézkedéseket hozott, és elrendelte az észak-erdélyi román értelmiségiek, valamint a módosabb románok egy részének összegyűjtését. A székelyföldi hadművelleti területen olyan esetről is tudunk, hogy a visszavonuló német és magyar csapatok – például Nagykászonban – erőszakkal elhurcolták a román nemzetiségű lakosokat.¹³ Súlyos hibát követett el a magyar vezetés, személy szerint Horthy Miklós kormányzó azzal is, hogy az 1944. augusztus végén Kolozsváron megalakult Erdélyi Tanács tagjainak (Teleki Béla, Vita Sándor, Mikó Imre és mások) határozott figyelmeztetése ellenére nem követte a román példát, és nem állt át a szövetségesek oldalára. Éppen ellenkezőleg, hozzájárult ahhoz, hogy 1944. szeptember 5-én és 13-án a honvédség a Wehrmachttal közös dél-erdélyi katonai offenzívát indítson Torda, illetve Arad környékén. A két támadás komoly veszteségek árán is csak átmeneti sikerrel járt a szovjet és a román túlerő miatt,¹⁴ viszont még súlyosabb helyzetbe hozta az erdélyi magyarságot azzal, hogy hozzájárult a magyarellenes érzelmek felkorbácsolásához.

Magyarellenes atrocitások

■ 1944. szeptember 1-jén az *Ardealul* c. lap bukaresti szerkesztőségi szobájában döntés született arról, hogy Észak-Erdély „felszabadítása” céljából önkéntes hadtestet („corp de voluntari”) alakítanak. A jegyzőkönyv¹⁵ tanúsága szerint a három kezdemé-

nyező: Ion Grosanu, Gabriel Țepelea és Leon Bochiș olyan önkéntes zászlóalj azonnali létrehozásáról határozott, amelyek nagyjából a „Regátban”, tehát az „Ókirályságban” élő észak-erdélyi menekültekből szerveződnek. Abban is megállapodtak, hogy a bukaresti önkéntes ezred Iuliu Maniu, a zászlóalj pedig a magyar hadsereg Észak-Erdélyben 1940–1944 között elkövetett atrocitásainak színhelyei, illetve az ekkor elhunyt román mártírok nevét fogja viselni. Mindez a román hadsereg Nagyvezérkarának tudtával és aktív közreműködésével valósult meg.¹⁶ Bukarestben 1944. szeptember–októberében összesen 7 zászlóaljat szerveztek; az iratok tanúsága szerint ezek létszáma zászlóaljanként 300-tól 500 önkéntesig terjedt. A korabeli román sajtó tudósításai alapján viszonylag könnyen felidézhetőek a zászlóalj kialakulásának körülményei.¹⁷

Az önkéntesek felvételénél szinte semmiféle előzetes ellenőrzés nem érvényesült, többségük így egykori vasgárdista, köztörvényes bűnöző vagy egyszerű kalandor volt.¹⁸ A zászlóalj jó része el sem jutott rendeltetési helyére, mivel tagjai útközben szétszéledtek, és bandákba tömörülve fosztogatták, rabolták, gyilkolták a békés magyar lakosságot.¹⁹ A lépten-nyomon megnyilvánuló káosz és fejetlenség, valamint a vezetők egymás közti rivalizálása 1944. október 18-án csúcsondott ki, amikor dr. Anton Ionel Mureșeanu, az *Ardealul* c. lap igazgatója, vasgárdista-szimpatizáns, átszervezte a szeptember 1-jén megalakult hadtestet, és létrehozta az *Önkéntesek Erdélyért Iuliu Maniu Légiját*.²⁰ Ennek elnöke és parancsnoka ő maga lett, tovább erősítve a vasgárdista befolyást. Az önkéntesek javára már szeptember elején elkezdődött széles körű gyűjtési akció két-három hónap alatt 120 millió lejt eredményezett, a vád szerint az összeget elsikkasztották.²¹

Habár a fenti alakulatok is számos atrocitást követtek el, az erdélyi magyarság kollektív emlékezete a gyilkosságokat elsősorban mégsem ezek tevékenységéhez, hanem a Gavril Olteanu által a brassói helyőrségen szintén 1944. szeptember első felében, de a bukaresti hadtesttől teljesen függetlenül megalakított *Iuliu Maniu Erdélyi Önkéntes Ezred* (Regimentul de Voluntari Ardeleni „Iuliu Maniu”) nevéhez köti. A mintegy hatszáz önkéntessel létrejött ezred a „csend biztosítása” és a „partizánok kiirtása” ürügyén szeptember közepén indult el Brassóból Sepsiszentgyörgy irányába, majd a Csíkszereda–Gyergyószentmiklós–Maroshévíz–Szászrégen útvonalat követve. Innen még tovább vonultak északnyugati irányba. Útjuk során 40 községet raboltak végig, és 40 magyar lakost gyilkoltak le,²² akik közül 13-an Szárazajtán, 11-en Csíkszentdomokoson haltak meg. Gyerekeket és felnőtteket vertek, terhes nőknél követtek el erőszakot.

Magyarelles atrocitásokra a Székelyföldön kívül is sor került, elsősorban Kolozs és Szolnok-Doboka vármegyék vegyes lakosságú falvaiban. Egeresen például 16, Bánffyahunyadon 11 magyart gyilkoltak le csendőrök és helybéli románok.²³ Dél-Erdélyben – a Fekete-Körös völgyében, Gyantán, Magyarremetén, Kishalmágyon – szeptember második felében több mint 80 magyar lakost öltek meg román katonák.²⁴

Összesítve az adatokat, az 1944 őszen meggyilkolt észak- és dél-erdélyi magyarok száma jóval meghaladta a 100-at. Ennek a sokszorosa – egyes számítások szerint 50-60 ezer,²⁵ más adatok szerint 40 ezer²⁶ – volt a különböző internáló- és munkatáborokba (pl. Târgu Jiu, Földvár) elhurcolt magyarok száma. A Csendőrség Főfelügyelőisége 1944. szeptember 11-i utasításának értelmében elkezdték a terület „pacifikálását”, az irredentizmussal vádolt személyek felkutatását és letartóztatását. Közbiztonsági okokra és a fegyverszüneti egyezmény 2. pontjára hivatkozva, amely Románia számára előírta a területén található magyar és német *állampolgárok* internálását, a belügyminisztérium szeptember 20-án elrendelte a magyar útlevéllel rendelkező észak-erdélyi magyar vagy német „etnikai eredetű” személyek internálását.²⁷ Már említettük a Nagyvezérkar október 19-i határozatát, amely hadifoglyoknak nyil-

vánította a magyar katonaszökevényeket. Csak Háromszék vármegyéből több mint 2000 férfit hurcoltak el, akiket először Földvárra kísérték, majd egy részüket továbbvitték a foksányi elosztótáborba, onnan pedig a Szovjetunióba.²⁸

A magyarelleszen atrocitásokat, a gyilkosságokat, a tömeges deportálást a román hatóságok, illetve a félkatonai alakulatok egyrészt az elmúlt négy év miatt érzett bosszúvágyból, másrészt meg valószínűleg azért hajtották végre, hogy elriasszák az elmenekült magyarságot a szülőföldjére való visszatéréstől. Végeredményben mindez visszafelé sült el, ugyanis „az atrocitások kiváló ürügyet kínáltak a szovjet vezetés számára ahhoz, hogy november közepén kiutasítsa Észak-Erdélyből az oda visszatért román államapparátust, és a terület hovatartozásának »lebegtetésével« a belpolitikai erőviszonyokat a maga javára próbálja meg befolyásolni”.²⁹

Szovjet katonai közigazgatás Észak-Erdélyben

■ Az észak-erdélyi magyarság megnyugvással, a román lakosság viszont elkeseredéssel fogadta, hogy a szovjet katonai parancsnokság 1944. november 12-én kiutasította a román közigazgatást az országrész azon megyéiből – Háromszék, Csík, Udvarhely, Maros-Torda, részben Beszterce-Naszód, Szolnok-Doboka, Máramaros –, ahová korábban be tudott vonulni, vagy ahol meg tudta vetni a lábát a bevonulás után.³⁰

Az ezt követő mintegy négy hónapban Észak-Erdélyben elvileg szovjet katonai közigazgatás működött, gyakorlatilag azonban az Országos Demokrata Arcvonal (ODA) és a Magyar Népi Szövetség helyi képviselőiből állt fel az új adminisztráció. A terület ügyeinek intézése céljából Kolozsváron december 1-jén román és magyar baloldali személyekből megalakult az ODA Észak-Erdélyi Központi Tanácsadó Testülete.³¹ Az öngazgatás irányába tett jelentős lépés volt „Észak-Erdélyi Parlament-jének” Kolozsváron, 1945. február közepén megtartott tanácskozása. A tanácskozás eredményeként Észak-Erdélyi Központi Végrehajtó Bizottság néven egy kvázi tartományi kormány alakult. Elnöke ifj. Teofil Vescan, társelnöke Jordáky Lajos lett.³²

Bár az észak-erdélyi lakosság anyagi helyzete a nemrég befejeződött háború miatt igen nehéz volt, a magyar lakosság szempontjából jobb volt a helyzet, mint 1940 előtt. Szabadon lehetett használni a nemzeti színeket, jelképeket, és az anyanyelv használata terén is viszonylagos szabadság uralkodott: kétnyelvűség volt, a román és a magyar egyaránt hivatalos nyelvnek számított Kolozsváron és Marosvásárhelyen.

Összegzésként elmondható, hogy a szovjet katonai adminisztráció védőernyője alatt a kolozsvári román és magyar baloldal kiépítette Észak-Erdély egyfajta közigazgatási önkormányzatát. A korabeli magyar közvélemény által „észak-erdélyi köztársaságként” emlegetett területen önálló magyar oktatási és kulturális intézményrendszer alakult ki, külön magyar tanügyigazgatást szerveztek, és tovább működhetett a kolozsvári magyar egyetem.³³ Az észak-erdélyi magyarság többsége bizonyos mértékig a megmentőjének érezte a Vörös Hadsereget, és ennek tulajdonítható, hogy politikai színképe balra tolódott. A későbbi fejlemények tükrében ez a négy hónap „aranykorszakká” nemesedett, amelyet később nosztalgiával emlegettek.³⁴

Epilógus

■ A Groza-kormány beiktatása utáni napokban, Sztálin táviratának kézbevitelét követően, a bukaresti román közigazgatás másodszorra is bevonult Észak-Erdélybe. 1945 júniusáig végleg berendezkedett, és addigra visszaállították a román törvénykezést is. Petru Groza magyarok iránti személyes jóindulata kétségbevonhatatlan tény. Kormányja számos gesztust tett a magyarok irányába, összességében azonban politikája mégis ellentmondásos volt. Akárcsak elődei, Groza is egységes román

nemzetállamban gondolkodott. A határkérdést gyakorlatilag lezártnak tekintette, miközben fennhangon hirdette a magyar–román határ „légiesítésének” szükségességét. A román kormány már 1945-ben hozott a magyarságra nézve sérelmes intézkedéseket, köztük az ún. CASBI-dekrétum végrehajtási utasítását, amellyel több ezer erdélyi magánvagyonot is zár alá helyeztek. A szovjetizálás előrehaladtával, 1947–1948-ig felszámolták az önálló magyar gazdasági intézményrendszert, és elkezdődött a magyar nyelvű oktatás kereteinek fokozatos szűkítése. Igaz, a legfontosabb kérdésekben ekkor már nem a miniszterelnök, hanem – a térség más országaihoz hasonlóan – a kommunista párt (1948-tól Román Munkáspárt) vezetése döntött Moszkva jóváhagyásával. Petru Grozának végül – paradox módon – igaza lett: a múltat valóban sikerült felszámolni, csak éppen nem az ő elképzeléseinek megfelelően.

■ JEGYZETEK

1. Az ünnepségről szóló korabeli MTI-beszámolót lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, MTI „könyvnyomatos” Hírek, Kül- és belpolitikai kiadás, 1945. március 14. szerda, 9. o. <http://mol.arcanum.hu/mti>
Vö. L. Balogh Béni: *Küzdelem Erdélyért. A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944 között*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2013. 309–310; Katona Szabó István visszaemlékezéseiben is olvashatunk a nevezett ünnepségről. Katona Szabó István: *A nagy remények kora. (Erdélyi demokrácia, 1944–1948.)* I. Magvető Könyvkiadó /Tények és tanúk/, Bp., 1990. 136–140; lásd még Dinu C. Giurescu (coord.): *Istoria Românilor. IX România în anii 1940–1947*. Editura Enciclopedică, Buc., 2008. 553.
2. Romsics Ignác: *Nemzeti traumánk: Trianon*. In: Uő: *Helyünk és sorsunk a Kárpát-medencében*. Osiris Kiadó, Bp., 1996. 327–331; bővebben Uő: *A trianoni békeszerződés*. Osiris, Bp., 2001.
3. Bibó István: *Az európai egyensúlyról és békéről*. In: Uő: *Válogatott tanulmányok. I. 1935–1944*. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1986. 621, 625; vö. Romsics Ignác: *Bibó István és a trianoni magyar határok*. In: Uő: *Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről*. Osiris Kiadó, Bp., 2004. 304.
4. L. Balogh: *Küzdelem Erdélyért...* 30–45.
5. Uő (szerk.): *Kiszolgáltatva. A dél-erdélyi magyar kisebbség 1940–1944 között*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2013. 18–19.
6. Stelian Neagoe: *Istoria politică a României între 1944–1947. Crestomația tranziției dintre două dictaturi*. Editura Noua Alternativă, Buc., 1996. 14.
7. Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor: *Autonómisták és centralisták. Észak-Erdély a két román bevonulás között (1944. szeptember – 1945. március)*. Erdélyi Múzeum-Egyesület - Pro-Print Könyvkiadó, Kvár–Csíkszereda, 2004. 36; Vincze Gábor: *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944–1953*. Bp.–Szeged, 1994. 14–18.
8. Nagy-Vincze: *Autonómisták és centralisták...* 36.
9. Arhivele Naționale Istorice Centrale (Nemzeti Történelmi Központi Levéltár, Bukarest, a továbbiakban: ANIC), fond Ministerul de Interne, Direcția Administrației de Stat (a továbbiakban: MI-DAS), dos. 24/1944. f. 112. 1944. december 22-én a Rădescu-kormány visszavonta az utasítást.
10. ANIC, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei (a továbbiakban: IGJ), dos. 119/1944. f. 9.
11. ANIC, IGJ, 149/1944. f. 9.
12. L. Balogh Béni: *A Maniu-gárdák*. Limes 1997. 2. sz. 157.
13. A dél-erdélyi magyarság politikai vezetőinek 1944. őszi letartóztatását és internálását a román kormányzat részben represszáliaként is alkalmazta az észak-erdélyi románok internálásának megtorlására. Nagy Mihály Zoltán: *A dél-erdélyi magyar közösség politikai vezető rétegének internálása 1944 őszén*. In: Pál-Antal Sándor et al.: *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2003. 401–402.
14. A 2. magyar hadsereg és a német *Gruppe Siebenbürgen* szeptember 5-én indított dél-erdélyi támadásáról és az ezt követő tordai csatáról lásd Ravasz István: *Erdély ismét hadszíntér 1944. Szovjet–német és román–magyar párhuzamos háború Magyarországon*. PETIT REAL Könyvkiadó, Bp., 2002. 97–240.
15. ANIC, MI-DAS, dos. 19/1944–1945. f. 220–222.
16. A zászlóaljakat a IV. román hadsereghez, a 20. hadművelési gyalogoshadosztályhoz irányította a Nagyvezérkar (ANIC, MI-DAS, dos. 19/1944–1945. f. 239.). A IV. hadsereg működési területe a Szeben–Gyulafehérvár–Gyula–Zilah–Székelyhíd képzeletbeli vonaltól keletre húzódtott.
17. Vö. L. Balogh: *A Maniu-gárdák...* 161.
18. Egyik vezetőjük – Corneliu Bobancu – később kijelentette: az önkéntesek 10%-a tisztességes, 80%-a ganús elem, a maradék 10% pedig szélhámos és büntetett előéletű volt. (ANIC, MI-DAS, dos. 19/1944–1945. f. 230.).
19. Mindezt gyakran parancsnokaik tudtával, sőt vezetésével tették, mint például a 2. zászlóalj önkéntesei (ANIC, MI-DAS, dos. 19/1944–1945. f. 214.).
20. ANIC, MI-DAS, 19/1944–1945. f. 223.
21. ANIC, MI-DAS, 19/1944–1945. f. 231.
22. ANIC, MI-DAS, dos. 19/1944–1945. f. 212., 226. és 227. Tevékenységükre lásd még Vincze Gábor (szerk.): *Történeti kényszerpályák – kisebbségi realpolitikák II. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2003. 1. és 19. sz. dokumentumok; Gál Mária et al.: *Fehér Könyv az 1944 őszi magyarellenes atrocitásokról*. RMDSZ. Kvár, 1995; Benkő Levente: *Szárzajta*. H-Press Kft, Sepsiszentgyörgy, 1995.

23. Nagy-Vincze: *Autonómisták és centralisták...* 49., valamint a 48. sz. irat.
24. Gál et al.: i. m. 107–117.
25. Vincze Gábor: *Nemzeti kisebbségtől a „magyar nemzetiségű románok”-ig. Negyvenöt év romániai magyarságpolitikájának vázlatja.* Limes 1998. 4. sz. 45.
26. Olti Ágoston: *A kisebbségi magyarok ügye a magyarországi béke-előkészítésben.* In: Bárdi Nándor et al. (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.* Gondolat Kiadó - MTA Kisebbségkutató Intézet, Bp., 2008. 200.
27. Lásd Nagy-Vincze: *Autonómisták és centralisták...* 2. sz. irat.
28. Uo. 44. Nemcsak a román, de a szovjet hadsereg katonái is ezrével fogdosták össze, majd hurcolták el 1944 őszén Erdély magyar lakosait szovjetunióbeli munkatáborokba. Kolozsvárról október 13–15-e között 3-5 ezer magyart vittek el „málenkij robotra”. Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor: *Kolozsvár a román „kiugrástól” Észak-Erdély másodszeri „felszabadulásáig”.* II. Korunk 2000. december. <http://korunk.org/?q=node/6476>
- Lásd még Kiss András: *A „Kolozsvári deportáltak az Uralban” című emlékirás helye a jelenkori erdélyi emlékirodalomban.* Limes 1996. 3. sz. 157-163.
29. Vincze: *Nemzeti kisebbségtől...* i. m. 45.
30. Kolozsvárról a szovjet katonai parancsnokság már a város elfoglalása után néhány nappal, október közepén kitessekelte a bevonult román csendőrséget, a polgári közigazgatás embereit és az egyetemi személyzetet, mivel a hátszág stabilitásának biztosítása végett meg akarta előzni a nemzetiségi konfliktusokat. Nagyváradon is csak mintegy két hétig volt jelen a román közigazgatás, mert október 31-én kiutasították.
31. Nagy-Vincze: *Autonómisták és centralisták...* 79; Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés.* Osiris Kiadó, Bp., 2006. 76.
32. Romsics: *Az 1947-es párizsi békeszerződés...* 77.
33. Fülöp Mihály: *Bevezető.* In: Uő és Vincze Gábor (szerk.): *Revízió vagy autonómia? Iratok a magyar-román kapcsolatok történetéről (1945–1947).* Teleki László Alapítvány, h. n., 1998. 11.
34. Uo.

SIMON ATTILA

ÚJ UTAKON – CSEHSZLOVÁKIA 1945-BEN

Csehszlovákia, amely a két háború közötti időszakban meglehetősen jó képet – talán a megérdemelténél is jobbat – alakított ki magáról a világban, letér a korábbi útvjáról: a parlamentáris demokrácia helyett a totalitárius állam felé, a méltányos nemzetiségi politika helyett pedig az etnikai tisztogatások gyakorlata felé indul el.

Amikor az 1918-ban megalakult Csehszlovákia 1992. december 31-én végképp megszűnt létezni, az addig is sok tekintetben különböző utakon járó cseh és szlovák társadalom egymástól való eltávolodása rohamosan felgyorsult. Mára egyértelmű, hogy a csehek és szlovákok nem csupán jelenüket és jövőjüket látják másként, de a múltat is más-más szemüvegen keresztül szemlélik. Kivéve talán az 1945-ös évet, amelyet a háború szlovák állam viszonylag nem túl népes támogatóin kívül szinte a teljes cseh és szlovák társadalom alapvetően pozitívan ítél meg. 1945 pozitív cseh és szlovák megítélésének azonban nem csupán az az oka – mint hihetnénk –, hogy Csehszlovákia a győztesek között fejezte be a háborút, hanem nagyrészt az, hogy 1945 a csehszlovák nemzetállam (mai szempontból a cseh és szlovák nemzetállam) megteremtésének máig legfontosabb mérföldkövének számít, hiszen az ekkor kezdetét vevő folyamatok eredményeként a németeket szinte teljesen kiüldözték, s jelentősen fellazították a dél-szlovákiai magyar településterületet is.

Az ezt a folyamatot máig pozitívan szemlélő cseh és szlovák társadalom (tisztelet az eltérő egyéni véleményeknek) azonban hajlamos elfeledni az árat, amelyet mindezért fizetett. Pedig az nem volt kicsi, hiszen a Szovjetunió, amely a csehszlovák nemzetállami tervek legfőbb patrónusa volt, nem kevesebbet kívánt cserébe, mint az 1938 előtti csehszlovák parlamentáris demokrácia lebontását és az ország szovjet érdekszférába való betagolását. Amire a korabeli cseh-szlovák (itt a jelző nem csupán állami, de egyben etnikai hova-

tartozást is jelent) politikai elit a németeken (és magyarokon) vett reváns és tisztán cseh és szlovák nemzetállam megteremtésének lehetőségétől elkápráztatva készségesen rá is bólintott.

1945 Csehszlovákia számára tehát nem csupán egyszerűen a háború végét jelentő korszakhatár, de a cseh és szlovák közgondolkodás szempontjából is cezúra. Az intolerancia és a nemzeti türelmetlenség felülkerekedésének éve, ami szorosan összekapcsolódik a demokratikus politikai keretek lebontásának kezdetével is. Csehszlovákia esetében ugyanis a közhiedelemmel ellentétben nem az 1948-as februári kommunista puccs jelentette a fordulatot, hanem már 1945. Ekkor vált ugyanis világossá az, hogy az a Csehszlovákia, amely a két háború közötti időszakban meglehetősen jó képet – talán a megérdemelnél is jobbat – alakított ki magáról a világban,¹ letér a korábbi útvjáról: a parlamentáris demokrácia helyett a totalitárius állam felé, a méltányos nemzetiségi politika helyett pedig az etnikai tisztogatások gyakorlata felé indul el.

A fentebb jelzet fordulat persze nem volt előzmények nélküli, hiszen az a gondolat, miszerint az újjáalakuló Csehszlovákiát más alapokra kell helyezni, mint amilyen az korábban működött, már a második világháború kezdeti szakaszától kimutatható volt, sőt a cseh–szlovák politikai elit gondolkodásában minden bizonnyal a Csehszlovákia számára tragikus 1938/39-es év eseményei hozták meg a törést, s késztették őket addigi politikájuk átértékelésére. Hiszen 1938 őszén először az első Csehszlovák Köztársaság ideája (beleértve területi kiterjedését és politikai felépítésményrendszerét, alkotmányos rendjét) omlott össze, majd 1939 márciusában magát a csehszlovák államot is maguk alá temették az események.² Mindebből pedig Edvard Beneš, aki az első Csehszlovák Köztársaságot saját szülőltjének tekintette, s aki a müncheni döntést követően lemondott köztársasági elnöki tisztjéről, és külföldre távozott, két fontos következtetést vont le. Az első az volt, hogy mivel a nemzeti kisebbségekkel szemben 1938 előtt tanúsított méltányos politika hiábavaló volt, hiszen azok „elárulták” a köztársaságot, a jövőbeli Csehszlovákia biztonsága csak akkor szavatolható, ha abban minimális lesz a nemzetiségek, elsősorban a németek, de a magyarok száma is. A másik konklúzió pedig az, hogy mivel – mint Benešék felfogásában ezt a müncheni egyezmény bizonyította – a Nyugat is elárulta Csehszlovákiát, ezért annak új patrónust kell keresnie magának. Ez pedig más, mint a Szovjetunió nem lehetett.

Mint közismert, Beneš 1938. október 5-én bejelentett lemondását majd emigrációba vonulását követően egy ideig magánemberként élt (többek között a chicagói egyetem közkedvelt vendégprofesszora volt),³ a cseh országrészek 1939. március 14–15-én bekövetkezett német megszállását, majd a világháború kitörését követően azonban felismerte a lehetőséget, és ismét aktív politikai tevékenységbe kezdett. Londonban emigráns kormányt hozott létre, amit 1940 nyarától a britek, majd a franciák és az amerikaiak is szövetségesként kezdtek kezelni, 1941 nyarán pedig hivatalosan is elismertek.⁴ A magát ismételten köztársasági elnökként kezelő s ezt a szövetségesekkel is elfogadtató Beneš politikai programja Csehszlovákia jogi kontinuitásának az elméletére épült, amely konstrukcióról első ízben még chicagói tartózkodása idején beszélt.⁵ Beneš kontinuitáselméletének a lényegét az jelentette, hogy a csehek szerint a müncheni szerződés erőszakos és ezáltal érvénytelen aktus volt, amiből az következtetett számukra, hogy minden, ami München után történt, szintén érvénytelen. Meg nem történtként kell tekinteni az első bécsi döntésre, a köztársasági elnöki tisztségről való saját lemondására és Szlovákia önállósulására is. Felfogásában így a Csehszlovák Köztársaság továbbra is létező állam volt, élén az általa létrehozott emigráns kormánnyal, s mindazon államokkal háborús konfliktusban állt, amelyekkel a szövetségesek is.

A kontinuitáselmélet sarokpontja a müncheni egyezmény semissé nyilvánításának a kérdése volt, amely viszonylag hosszadalmas folyamatnak bizonyult. Miközben ugyanis a Szovjetunió már 1941 nyarán jelezte, hogy nem ismeri el Münchent, a nyugati hatalmak, különösen az angolok esetében ez korántsem ment ilyen egyszerűen. Ők ugyanis a müncheni egyezmény aláíróiként sokáig elutasították annak érvénytelenítését, s végül csak a prágai német helytartó, Reinhard Heydrich ellen 1942 júniusában elkövetett merénylet utáni német terror volt az, ami rábírta őket álláspontjuk megváltoztatására. Ám ekkor sem a Benešék által elvárt formulát használták, s nem a priori, az aláírás napjától nyilvánították érvénytelenné a müncheni egyezményt, hanem 1939. március 15-től, vagyis a cseh országrészek német megszállásának napjától.

A nyugati államok és a szovjetek magatartása között azonban nem a leendő csehszlovák államhatárok, hanem sokkal inkább az azon belül élő népességet illetően mutatkoztak lényegi – s a londoni emigráns csehszlovák kormány szempontjából döntő jelentőségű – eltérések. Benešék egy újabb München elkerülése érdekében minimalizálni szerették volna a potenciális veszélyforrásként érzékelt nemzeti kisebbségek, elsősorban a németek számát. Ennek megvalósítása érdekében számos különböző, nemegyszer egymásnak is ellentmondó elképzelést dolgoztak ki, amelyekben keveredtek a lakosságcsere, az egyoldalú kitelepítés és a területátadás elvei. Ez utóbbi megoldás azonban az idő múlásával egyre inkább hátérbe szorult, s a hangsúly a németek kollektív bűnösségére alapozott kitelepítése felé mozdult el. London és Washington óvatos és inkább a németek részleges kitelepítését támogató magatartásával szemben a szovjet vezetés szinte a kezdetektől fogva a homogén csehszlovák nemzetállam megeremtésének terve mellé állt. Molotov már a Benešsel 1942 nyarán folytatott tárgyalásai során jelezte, hogy Moszkva megítélése szerint „az egész német nemzetnek bűnhődnie kell”,⁶ ami az adott beszélgetés kontextusában az összes német kitelepítésének támogatásával volt egyenlő. Vagyis az emigráns csehszlovák kormány politikusai számára legkésőbb 1943 elejére világossá vált, hogy a tisztán szláv nemzetállam megeremtéséhez elsősorban attól a Szovjetuniótól várhatnak segítséget, amelynek az angolszász szövetségesekkel ellentétben azzal sem volt gondja, hogy már ekkor ígéretet tegyen Csehszlovákia 1937-es határainak a visszaállítására.

A térség más országainak vezető politikusaival szemben – hogy csak Magyarországot említsem – Beneš számára már a világháború kitörésétől evidencia volt, hogy a háború után a Szovjetunió meghatározó szerepet fog játszani a közép-európai térségben. Ez a hit nála összekapcsolódott azzal a – mi már tudjuk, hogy hiábavaló – várakozással, hogy a szovjet rendszer valamiképpen európaizálódik, s eltűnik annak despotikus jellege. Ez persze felveti a kérdést, hogy a cseh–szlovák elit nem látta vagy nem akarta látni a valóságot. A valószínű az utóbbi, hiszen bár a csehszlovák vezetésnek nem volt olyan tapasztalata arról, mit is jelent a Szovjetunió szomszédjának lenni, mint amilyennel mondjuk a lengyelek rendelkeztek, de látnia kellett a lengyelek példáját. Tudnia kellett arról, mit tett a Szovjetunió 1939–40-ben a balti térségben, mint ahogy ismernie kellett azt is, mi is történt Katyában. Ám mégis úgy tettek, mintha minderről nem tudnának, s a lengyel–szovjet konfliktusban egyértelműen a Szovjetunió pártjára álltak.⁷

Csehszlovákia 1945-ös irányváltása szempontjából a meghatározó időszak mindenképpen 1943 ősze. Az ugyanis, hogy ekkorra már mindenki számára világossá vált a háború végső kimenetele, sőt Teherán után már az is, hogy térségünket nem az angolszász hatalmak, hanem a Szovjetunió fogja felszabadítani, felgyorsította a Csehszlovák államrekonstrukció lépéseit is. Beneš, aki a fentiek által megerősítve érezte magát a szovjetek háború utáni szerepét illető hitében, 1943 decemberében Moszkvába utazott, ahol 20 évre szóló barátsági, segélynyújtási és együttműködési

szerződésben állapodott meg Sztálinnal.⁸ A szovjet külügyminiszter, Vjacseszlav Molotov és a moszkvai csehszlovák követ, Zdenek Fierlinger (nem mellékesen a kommunisták által a Csehszlovák Szociáldemokrata Pártba beépített ügynök) által aláírt egyezmény megkötésétől azonban sokan óvták Benešét, közte természetesen az angol, de az amerikai diplomácia is. A szovjet irányba történő elmozdulás egyik legkövetkezetesebb bírálója pedig Csehszlovákia első szlovák miniszterelnöke, Milan Hodža volt, aki volt politikustársával ellentétben úgy vélte, hogy Közép-Európa szabadságát az ott élő nemzetek függetlensége és együttműködése (egyfajta közép-európai federáció) révén lehet megteremteni.⁹

Beneš azonban az egyezményben a németekkel szembeni reváns legbiztosabb garanciáját látta, miközben úgy vélte, hogy az egyezmény lesz a biztosíték arra, hogy a Szovjetunió nem fog beavatkozni Csehszlovákia belügyeibe. Csakhogy Sztálin ezt épp fordítva gondolta. Számára a szerződés Csehszlovákia keleti kapuinak megnyitását jelentette, s természetesen ő értékelte helyesen a helyzetet. Az egyezmény lényegében ugyanis azt jelentette, hogy a csehszlovák nemzetállami tervek (értsd ezen a németek és magyarok kitelepítését) Szovjetunió általi támogatásáért cserében a csehszlovák vezetés elkötelezte magát, hogy kül- és katonapolitikáját teljes mértékben a Szovjetunió érdekeihez igazítja. Innentől pedig lényegében még akkor is egyenes út vezetett Csehszlovákia háború utáni szovjetizációjáig, még ha ezt a cseh–szlovák politikai elit, de akár az angol vagy amerikai külügy másként is értékelte. Beneš és a nyugati körök legnagyobb tévedése ezzel kapcsolatban valószínűleg az volt, hogy el tudták azt képzelni, hogy miközben Csehszlovákia a szovjet érdekszféra részévé válik, s külpolitikájában igazodik a Szovjetunióhoz, belső demokratikus berendezkedését megőrizheti, s így egyfajta hidat képezhet majd a Kelet és a Nyugat között. Ez azonban csupán illúzió volt, mint ahogy ma is illuzórikusak és álságosak azok az elképzelések, amelyek különféle érvekre hivatkozva nem vesznek tudomást a putyini Oroszországgal való kacérkodás veszélyeiről.

Persze ha Benešnek voltak is illúziói a Szovjetunió iránt, a háború befejezéséhez közeledve azokról fokozatosan le kellett mondania. 1944 végén talán, de 1945 elején már biztosan minden bizonnyal ő maga is más megvilágításban látta az egy évvel korábbi szerződést, mint ahogy a szovjetek is egyre nyíltabban éltek vissza azzal. Ami nem is csoda, hiszen 1944 végén a szovjet haderő már Közép-Európában tartózkodott, s ekkorra Moszkva már azt is felismerte, hogy lényegében azt tehet, amit akar. Beneš és a csehszlovák vezetés számára 1945 elején két forrása lehetett a megkésített kijózanodásnak. Az első a Vörös Hadsereg viselkedése volt, a második pedig Kárpátalja kérdése. A szovjetek már 1944 nyarán elérték Szlovákia keleti határait, ténylegesen azonban 1944 októberétől jelentek meg annak területén. Mivel az első vonalban harcoló csapatokról volt szó, ezek viselkedése, a civil lakossággal szembeni erőszakoskodásuk, az őket kísérő fosztogatások stb. hírei nagyon gyorsan eljutottak Londonba is, s talán Beneš is elkezdte érteni a lengveleket. A Szovjetunió igazi arcát azonban mégis Kárpátalja révén értették meg, amely területet nem csupán megalázó módon kellett átadniuk a Szovjetunióknak, de még jó képet is kellett vágniuk hozzá.¹⁰

Csehszlovákia számára 1945 és egyben a második világháború utáni újrakezdés szimbolikus pillanata április 5-e volt. Az a nap, amikor Kassán, az ott előző nap bemutatott (de már az előző hetekben Moszkvában összeállított) csehszlovák kormány nyilvánosságra hozta programját – a kassai kormányprogramot.¹¹ Azt a programot, amely logikus következménye volt az előző hónapok és évek fejlődésének, s amely egyfajta új alkotmánya lett a háború utáni Csehszlovákiának.

A kassai kormányprogram, amelynek vázlatát a kommunisták dolgozták ki, kompromisszum volt a Beneš köré csoportosuló londoni és a Klement Gottwald vezette moszkvai kommunista emigráció elképzelései között, mégpedig úgy, hogy

mindkét fél a saját „sötét oldalát” építette abba bele. Benešék készségesen elfogadták a politikai és társadalmi élet Gottwaldék által preferált átépítését, a kommunisták pedig (akik eredetileg még jó és rossz németekben, illetve magyarokban gondolkodtak) idomultak a kollektív bűnösség Benešék által támogatott elvéhez. A kassai kormányprogram 14 pontja három fontos mozzanatra csupaszítható le. Külpolitikai szempontból rögzítette Csehszlovákia függését a Szovjetuniótól, belpolitikai szempontból az 1938 előtti liberális demokráciát a nemzeti front konstrukciójára épülő „népi demokráciával” cserélte fel, nemzeti szempontból pedig megfogalmazta a tisztán szláv nemzetállam igényét és kiépítésének eszközeit. Mindez persze külön-külön nem volt új gondolat, de így együtt mégis határozott minőségbeli változást jelentett az első köztársaság időszakához képest.

Az, hogy 1945-től Csehszlovákia külpolitikája teljesen más lesz, mint 1938 előtt volt, s az ország a háború befejezését követően a szovjet érdekszféra részét fogja képezni, a nyugati államférfiak számára is világos volt. Ám ez esetben nem csupán a külpolitika új irányáról volt szó, hanem Csehszlovákia teljes kiszolgáltatottságáról, amit a hadsereg szovjet mintára való átalakítása mellett olyan részletkérdésnek tűnő, de mégis sokatmondó mozzanatok is jelezték, mint a csehszlovák urán sorsa. Az amerikai atombomba 1945 nyarán történő ledobásakor már mindkét nagyhatalom számára nyilvánvaló volt, hogy az atomfegyver birtoklása kulcskérdéssé vált. A szovjetek – akiknek atomprogramját Igor Vasziljevics Kurcsatov vezette – ekkora már sokkal előbbre voltak, mint azt Nyugaton gondolhatták, ám egy fontos összetevő még hiányzott a sikerükhöz: nem volt uránjuk. Csehszlovákiában azonban volt uránlelőhely, mégpedig az ország nyugati határszéléhez közeli Jáchymovban. Nem csoda tehát, hogy alig három héttel Hiroshima után már egy szovjet delegáció látogatta meg a helyszínt, majd újabb néhány hét elteltével a Vörös Hadsereg egységei szállták meg a bányát, ahová onnantól kedve csak az ő engedélyükkel lehetet belépni.¹² Eközben – teljes titoktartás mellett – tárgyalások indultak a szovjet vezetés és Z. Fierlinger csehszlovák kormányfő között, amelynek eredményét egy a jáchymovi uránércel kapcsolatos (bár az urán szó a szerződésben nem is szerepelt) kétoldalú szerződés jelentette. A húsz évre megkötött szerződés értelmében ugyan a jáchymovi uránbányák csehszlovák tulajdonban maradtak, de azok működésére egy paritásos alapon létrehozott csehszlovák–szovjet bizottság felügyelhetett, miközben a csehszlovák fél csupán a kitermelt uránérc maximum 10%-ra tarthatott igényt. Az egész ügyre Ján Masaryk külügyminiszternek az Egyesült Nemzetek Szervezete 1946 januárjában, Londonban megtartott tanácskozásán elmondott beszéde tette fel a koronát. Az egyébként Nyugat-barátként elkönyvelt miniszter felszólalása során ugyanis többek között azt a kijelentést tette, miszerint a Csehszlovákiában kitermelt urán sohasem fog más, mint békés célokat szolgálni. Ez pedig – ismerve a szovjet szándékokat – még akkor is a valóság szembekezdése volt, ha Masaryk nem is volt a szerződés minden részletéről tájékoztatva.

Jáchymov ügyét követően senkiben (már aki ismerte a hátteret) nem maradhatott semmiféle kétség Csehszlovákia kiszolgáltatottsága iránt. Akikben mégis maradt, azok akár még több mint egy évig, legkésőbb a Marshall-terv körüli vitáig megőrizhették illúzióikat. 1947-ben ugyanis a csehszlovák politika Nyugat-barát szárnya még tett egy kísérletet a szovjet szorításból való kitörésre, s megfontolásra került az USA által felkínált gazdasági segítség elfogadása. A szovjetek azonban rögtön közbeleptek, s a Klement Gottwald vezetésével Moszkvába érkező csehszlovák kormánydelegációnak teljes hátraarcot kellett végrehajtania. A küldöttség tagja, a már említett Ján Masaryk külügyminiszter a megalázó moszkvai Canossa-járással kapcsolatban mondta azt, hogy Moszkvába még egy szuverén ország küldöttségének tagjaként utazott el, de onnan már egy szolgástorba döntött országba tért vissza.¹³ Ami ugyan

jól hangzik, csakhogy Csehszlovákia már a moszkvai út előtt sem volt szuverén állam, s ebben magának Masaryknak is megvolt maga felelőssége.

A külpolitikai irányváltás árnyéka sokszor eltakarja azt, hogy a kassai kormányprogram Csehszlovákiája belpolitikai szempontból is nagyot lépett vissza az első köztársaság demokratikus viszonyaihoz képest. Ennek a változásnak számos aspektusa volt, amelyek közül a legfontosabb a politikai pártok szabad versengésére épülő hagyományos demokrácia felváltása egy új, csupán limitált versengést lehetővé tevő rendszerrel. Beneš már a londoni emigráció éveiben több ízben is kinyilatkozta, hogy vége a liberalizmus idejének, s új alapokra kell helyezni az államot.¹⁴ Ennek egyik elemeként az első köztársaság sokak által pártokráciaként számon tartott¹⁵ többpártrendszerét is egyszerűsíteni kívánta, mégpedig úgy, hogy a sok párt helyett három nagyobb gyűjtőpártot képzelt el: a CSKP-ra épülő baloldali, a nemzeti szocialista párt köré szerveződő centrum és a volt Agrárpárt hagyományait folytató jobboldali tömörülést. Csakhogy a baloldal nyomására az agrárpárti politikusok a kormányprogram Moszkvába folyó tárgyalásaira el sem utazhattak, sőt olyan döntés született, hogy a háború éveiben magát diszkreditáló párt nem is alakulhat újjá.

A kassai kormányprogram által rögzített modell legnagyobb újítását a Nemzeti Front létrehozása jelentette, amelynek keretein kívül nem működhetett semmiféle politikai párt vagy társadalmi szervezet.¹⁶ Mivel a cseh országrészben megengedett négy (a CSKP, a Csehszlovák Szociáldemokrata Munkáspárt, a Csehszlovák Nemzeti Szocialista Párt és a Csehszlovák Néppárt), valamint a Szlovákiában működő két (Szlovákia Kommunista Pártja és a Demokrata Párt) politikai erő mindegyike képviselve volt a Nemzeti Front kormányában, így annak nem volt ellenzéke – ami alapvetően ellentmond a demokratikus többpártrendszer modelljének. Eközben a Nemzeti Fronton és ezáltal a kormányzaton belüli erőviszonyok is egyenlőtlenek voltak. A baloldal ugyanis, részben annak köszönhetően, hogy a cseh és a szlovák kommunista párt külön pártként vett részt a kormányban, noha egyetlen pátról volt szó, másrészt azért, mert a Nemzeti Front társadalmi szervezetei (például a Partizánszövetség) a kommunisták szekerét tolták, jelentős túlsúllyal rendelkezett benne.

Persze hiba lenne a belső rend átalakítását csupán a plurális rendszer ellehetetlenítésének a folyamatára leszűkíteni, hiszen azzal egy időben egy hasonló fajsúlyú folyamat is elindult: a gazdasági élet átalakítása. Azt, hogy az új Csehszlovákiában a magántulajdon korántsem fog olyan szentségnek számítani, mint az a demokráciában szokás, már a kassai kormányprogramból is kiderült. Ennek első áldozatai épp a németek és magyarok voltak, akik vagyonaikat a kollektív bűnösség vádjának leple alatt sajátították ki, s játszották át az állam vagy cseh és szlovák nemzetiségű polgárok kezébe. A cseh és szlovák társadalom azonban nem értette meg, hogy ezzel az eljárással milyen szellemet szabadít ki a palackból. Pedig a folytatás nem váratott sokat magára. 1945. október 24-én Beneš elnök aláírta a stratégiai jelentőségű ipar és a bankszféra államosításáról szóló rendeletét, amelynek következtében több mint 600 pénzintézet és háromezer ipari üzem került állami tulajdonba. Ez utóbbiakban a csehszlovákiai ipari alkalmazottak mintegy 60%-a dolgozott,¹⁷ aminek a jelentőségét talán nem kell külön hangsúlyozni.

Azt, hogy Csehszlovákia mennyire letért az európai értékek útjáról, legjobban a nemzeti kérdés megoldásának gyakorlata jelezte. A tisztán szláv nemzetállam gondolatának a korhangulat is kedvezett, hiszen ezekben az időkben az USA is a meeting pot bővületében élt, s egyik győztes hatalom sem kívánta az első világháború után kialakított nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer újjáélesztését.¹⁸ Sőt mi több abban a tekintetben is egyfajta nagyhatalmi konszenzus alakult ki, hogy a valódi nemzetállamok létrejöttének s ezzel a lehetséges konfliktushelyzetek csökkentésének érdekében a háború után az államhatároknak egybe kell esniük az etnikai határokkal.¹⁹

Ez pedig – mint Stefano Bottoni is megállapítja – a gyakorlatban térségünk sztálini típusú brutális nemzetiesítését jelentette, amelynek következtében 1939-től 1950-ig közel egymillió kelet-európai vált valamilyen etnikai tisztogatás áldozatává a kollektív bűnösség elve alapján.²⁰ Bár a kormányprogram moszkvai előkészítése során a németek és magyarok jogfosztását érintő részekre csupán mintegy ötpercnyi időt vesztegettek a tárgyaló felek,²¹ ezek a passzusok mégis a Kassán kihirdetett program leghangsúlyosabb részei voltak. Az öt perc azonban azt is jelzi, hogy ebben a témában volt meg leginkább a nemzeti egység.

Mindaz, ami a kassai kormányprogram szellemiségétől áthatva a következő hónapokban és években a tisztán szláv nemzetállam megteremtése érdekében Csehszlovákiában a németekkel és magyarokkal történt, meglehetősen jól feldolgozott része a korszak történelmének. A jelen tanulmányban ezért nem kívánok foglalkozni sem Beneš elnök, sem a Szlovák Nemzeti Tanács jogfosztó rendeleteivel és azok következményeivel, sem pedig a csehszlovák diplomácia erőfeszítéseivel, hogy a németek mellett a magyaroktól is megszabaduljanak. Leginkább arra a mozzanatra szeretném felhívni a figyelmet, hogy 1945 nem csupán olyan egyszeri eseményeket hozott magával, mint a németek vad elűzése, a magyarok és németek állampolgárságának elvétele, az ún. anyások (vagyis az első bécsi döntés után az arbitrázsterületre költözött anyaországiak) elűzése, a magyarok vagyonának konfiskálása, a magyar szó betiltása, a magyar iskolák bezárása stb., de egy ennél mélyebb és hosszú távon súlyosabb változást. A cseh és szlovák „többségnek” a német és magyar kisebbséghez való viszonyának a megváltozását. Ez a viszony ugyanis a két háború közötti időszakban alapvetően egyfajta kölcsönös elfogadásra és ebből kifolyólag kölcsönös alkalmazkodásra épült. Mindez 1945 után már a múlté, a többség már nem fogadja el a kisebbség jelenlétét és eltérő szokásait, az alkalmazkodás pedig egyoldalúvá válik – csak a kisebbség gyakorolja. A németeket (persze azt a keveset, aki maradhat) és magyarokat kriminalizálják, egyenlőből megtűrtté és egyenlőtlennek válnak. Abban, ahogy ez az intoleráns szellem felülkerekedett, meghatározó szerepe volt a háború lezárását követően kialakult – és alapvetően felülről – gerjesztett közhangulatnak, ami tragikus események láncolatát indította el. A cseh történetírás szereti a cseh nemzet háború alatti szenvedései által kiváltott spontán haragjának a számlájára írni azokat az eseményeket, amelyek 1945 tavaszán a szudétánémet vidéken lejátszódtak. Csakhogy ez az állítás több sebből is vérzik. A cseh közvélemény ugyanis hajlamos elfeledni, hogy a háború éveiben európai mértékben is milyen magas volt közöttük a német megszállókkal való kollaboráció mértéke, s hogy a cseh hadiipar jelentősége miatt Hitler a viszonylag magas munkabérekkel, magas fejadagokkal eredményesen pacifikálni tudta a lázongásra amúgy sem nagyon hajlamos cseh lakosságot. A vad elűzés (wilde Vertreibung) időszakában lejátszódtott tragikus események – amelyek mintegy 20-30 ezer német áldozatot követeltek – pedig, mint azt az Adrian von Auburg és Tomás Stanek által közzétett dokumentumok²² is igazolják, korántsem spontán népharag, hanem felülről irányított tudatos etnikai tisztogatás részei voltak.

Az közsímet, hogy az ún. brünni halálmenetnek mintegy 1700 áldozata volt, akik egy részét egyszerűen agyonlőtték, más részük a Brünnből való kiűzetésük során a végkimerültségben, betegségben hunyt el. Arról azonban ritkábban hallani, hogy Edvard Beneš köztársasági elnök alig két héttel a fenti tragikus események előtt épp a morva város főterén elmondott beszédében biztatott minden csehet a német kérdés végleges „likvidálására”.²³ Azok a tömeggyilkosságok és kivégzések pedig, amelyek Űsti nad Labemben vagy a szudétánémet fővárosként is számon tartott Liberecben (Reichenberg) történtek, egyértelműen azoknak az ún. forradalmi gárdáknak a számlájára írhatók, amelyek a Szovjetunióban toborzott és a későbbi államelnök, Ludvik Svoboda vezetése alatt álló ún. első csehszlovák hadtest katonáiból

verbuválódtak, s amelyeket a csehszlovák politikai és katonai vezetés küldött a hátszélre. De mindez Szlovákiában is kimutatható, ahol általában „mérsékelt” eszközök igénybevételével zajlott a „megtorlás”, de ahol szintén történtek tömeges kivégzések. Mint a ligetfalui munkatáborban, ahol egyes feltételezések szerint – a téma még jórészt feltáratlan – több mint 500 főt, magyarokat és németeket öltek meg a háború befejezése utáni hetekben. Gyilkosaik pedig ismételten csak az akkor már első csehszlovák hadsereggé átnevezett Ludvik Svoboda-féle hadtestből kerültek ki.

A fentiek alapján nem merészség kijelenteni, hogy bár 1945 vesztesei Csehszlovákiában látszólag csak a németek és a magyarok voltak, valójában a teljes csehszlovákiai társadalom számára tragikus volt ez az év. Csehszlovákia ugyanis olyan útra lépett, amelyről évtizedeken keresztül nem volt letérés: demokrácia helyett a diktatúra, a méltányos nemzetiségi politika helyett az etnikai tisztogatás és a nacionalista türelmetlenség útjára. Persze a kettő szorosan összekapcsolódott, hiszen a cseh és szlovák politikai elit jórészt a szláv nemzetállam ideája miatt mondott le oly könnyedén az első köztársaság demokratikus hagyományairól. Igaz, a kommunista fordulat és az egypárti diktatúra időszaka csupán 1948 februárjától vált valósággá, de Csehszlovákiát már 1945 és 1948 között sem lehet – mint azt a cseh és szlovák szakirodalom jó része teszi – „korlátozott demokráciának” nevezni, hanem sokkal inkább a pretotalitárius állam kategóriája illik rá.²⁴

Mindannak végére, ami 1945-ben kezdődött, 1989 tett pontot. Legalábbis abban az értelemben, hogy a szovjet tömb széthullott, az egypárti diktatúrát pedig demokrácia váltotta fel. Az a nemzeti intolerancia, ahogyan a mai cseh és szlovák társadalom a német-, illetve a magyarkérdésre tekint, azonban tartósan bizonyult, s a cseh és szlovák nemzettudat szerves részévé vált. Ez talán 1945 legsúlyosabb öröksége.

■ JEGYZETEK

1. Az első Csehszlovák Köztársaságról (1918–1938) kialakított pozitív képből az alapvetően demokratikus jogrend mellett nagy szerepe volt az alapító elnök, Tomáš Garrigue Masaryk nagy nemzetközi tekintélyének és a csehszlovák állam jó külföldi sajtójának. A legújabb szakirodalom azonban jelzi a masaryki demokrácia deficitjeit is, különösen a nemzetiségi kérdésben kimutatható kétarcúságát. A csehszlovák állam és a nemzetiségi kérdés tárgykörében többek között lásd Jaroslav Kučera: *Minderheit im Nationalenstaat. Die Sprachenfrage in den tschechisch-deutschen Beziehungen 1918–1938*. R. Oldenbourg Verlag, München, 1999. Ladislav Josef Beran: *Odepřená integrace. Systémová analýza sudetoněmecké politiky v první Československé republice 1918–1938*. Pulchra, Praha, 2009. A szakirodalom alapvetően a szudétanémet kérdésből vezeti le a korabeli csehszlovák állam nemzetiségi politikáját. A szlovákiai magyar kisebbség szemponyjából lásd pl. Simon Attila: *Az elfeledett aktivisták. Kormánypárti magyar politika az első Csehszlovák Köztársaságban*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2013.
2. Az 1938-as év csehszlovákiai eseményeihez és azok magyar vonatkozásaihoz lásd Simon Attila: *Egy rövid esztendő krónikája. A szlovákiai magyarok 1938-ban*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2010.
3. Beneš életével és politikai tevékenységével kapcsolatban gazdag, de egyben egyenletlen színvonalú szakirodalom áll rendelkezésünkre. A legújabbak közül lásd Ota Konrád – René Küpper (Hg.): *Edvard Beneš: Vorbild und Feindbild. Politische, historiographische und mediale Deutungen*. Collegium Carolinum, München, 2013; Zbyněk Zeman: *Edvard Beneš – Politický životopis*. Mladá fronta, Praha, 2009.
4. Az emigráns kormány brit elismerésével kapcsolatban lásd Vít Smetana: *British and U.S. Perceptions of Edvard Beneš and his Foreign Policy in the Last ten Years of His Life*. In: Ota Konrád – René Küpper: i.m. 127–152.
5. Eduard Beneš: *Šest let exilu a druhé světové války*. Orbis, Praha, 1947. 45.
6. Karel Kaplan: *Csehszlovákia igazi arca*. Kalligram, Pozsony, 1993. 19.
7. Dušan Seges: *Medzinárodné súvislosti československo-sovietskej spojeneckej zmluvy z roku 1943 – polské aspekty*. In: Pavol Petruf et. al.: *Slovensko a Československo v XX storočí*. HŮ SAV, Bratislava, 2010. 171.
8. A Szovjetunióknak Beneš nemzetállami terveit illető pozícióival kapcsolatban lásd Zseliczky Béla: *Beneš, a magyar kérdés és a Szovjetunió 1943–1948*. Múltunk 2005. 2. sz. 36–72.
9. Vö. Milan Hodža: *Szövetség Közép-Európában*. Kalligram, Pozsony, 1997.
10. Kártpátalja korabeli sorsával kapcsolatban lásd Oficinszkij Román ide vonatkozó fejezeteit a Fedinec Csilla – Veres Mikola (szerk.): *Kártpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra.* (Argumentum, Bp., 2010.) c. kötetben.
11. A kassai kormányprogram s elsősorban annak magyar vonatkozásainak gazdag magyar szakirodalmából lásd Szarka László: *A kollektív bűnösség elve a szlovákiai magyar kisebbséget sújtó jogszabályokban 1944 és 1949 között*. In: *Jogfosztó jogszabályok Csehszlovákiában 1944–1949. Elnöki dekrétumok, törvények, rendeletek, szerződések*. Szerk. Szarka László. Kecskés László Társaság, Komárom, 2005. 7–32.
12. Zeman: i. m. 272.

13. Idézi Stefano Bottoni: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. MTA BTK TT, Bp., 2014. 65.
14. Zeman: i. m. 270.
15. Lubomír Lipták: *Slovensko v 20. storočí*. Kalligram, Bratislava, 1998. 111.
16. A Nemzeti Front működésével kapcsolatban lásd Michal Barnovský: *Národný front na Slovensku v rokoch 1945–1948*. In: Edita Ivaničková a kol.: *Z dejín demokratických a totalitných režimov na Slovensku a v Československu v 20. storočí. Historik Ivan Kamenec 70-ročný*. HŮ SAV, Bratislava, 2008. 231–244.
17. Zeman: i. m. 268.
18. Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában*. Napvilág Kiadó, Bp., 2004. 268.
19. Vö. Bottoni: i. m. 28.
20. Uo.
21. Zeman: i. m. 259.
22. Adrian von Auburg – Tomáš Staněk: *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945-1951*. Dokumenty z českých archivů. Díl I. a díl II. Středokluky, 2010-2011. Ehhez lásd még Matěj Spurný: *Opravdu jen excesy? Národní očista v českých zemích po kvitnu 1945*. Moderní dějiny.cz <http://www.moderni-dejiny.cz/clanek/opravdu-jen-excesy-narodni-ocista-v-ceskych-zemich-po-kvetnu-1945/>
23. Eduard Beneš: *Odsun Němců z Československa. Výber z pamětí, projevů a dokumentů 1940–1947*. Dita, Praha, 2000. 138–139.
24. A korszaknak pretotalitárius rendszerként való értelmezését illetően lásd Stanislav Balík: *Tri roky svobody? Pretotalitní režim v Československu v letech 1945-1948*. Rexter, Listopad, 2002. roč. 1, č. 2. <http://www.rexter.cz/tri-roky-svobody-pretotalitni-rezim-v-ceskoslovensku-vletech-1945-1948/2002/11/01/>.

HORNYÁK ÁRPÁD

JUGOSZLÁVIA A NULLADIK ÉVBEN

Új berendezkedés – régi ambíciók

Adélszláv népek modern kori történetében az 1918-as, 1941-es és az 1945-ös év sorsdöntő jelentőségű. 1918. december 1-jén alakult meg a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, közkeletűbb nevén Jugoszlávia, amely a történelem során első alkalommal egyesítette egy államban a balkáni délszláv népeket (a bolgárok kivételével), s kínált óriási lehetőségeket a frissen létrejött nagy kiterjedésű, jó lehetőségekkel rendelkező, bár kétségtelenül komoly nehézségekkel, nemzeti és nemzetiségi ellentétekkel, tőkehiánnyal és gazdasági, kulturális, politikai elmaradottsággal is jócskán terhelt ország számára. 1941 áprilisa ennek az államnak a totális felbomlását, szétdarabolását és megszűntét jelenti, míg 1945 az új kezdet lehetőségét, a nulla pontról történő indulás lehetőségét csillantotta fel. Írásom ez utóbbi dátummal, a második Jugoszlávia első évével kíván foglalkozni, vázlatos áttekintését adva az új indulás irányainak, lehetőségeinek és korlátainak, illetve annak a nemzetközi feltételrendszernek, amelyben mindez lejátszódott.

Az új hatalom kiépítése

■ A második világháború során számos szomszédja által megszállt és polgárháború tépte ország meghatározó politikai erejévé a háború végére egyértelműen a Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) vált, amely „a győztes mindent visz” alapon a politikai, a társadalmi és a gazdasági élet gleichschaltolására törekedett, teljes sikerrel. Más kelet-

A háború után egyértelműen Jugoszlávia volt a legerősebb balkáni állam. Jelentős harcedzett és felszerelt hadsereg jugoszláv irányítás alatt, az ország területén a térségben egyedülként nem voltak jelen valamely nagyhatalom csapatai, lényegében saját maga szabadította fel magát a németek alól!

A tanulmány az OTKA K101 629 kutatási projekt keretében készült.

európai országokhoz hasonlóan a II. világháborúban győztes forradalmi erők Jugoszláviában is igyekeztek a szovjet példát követni a szocialista társadalom kiépítésében, amely jelentős részben az ideológián és a pártállami intézményeken keresztül folytatott elnyomáson alapult. Az erőszakot a pártállam gyakorolta politikai szervezetein (AVNOJ – Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanács, NKOK – Jugoszláv Nemzeti Felszabadító Bizottság, OZNA – Népvédelmi Osztály) keresztül a különböző társadalmi-politikai szervezetek (Népfront, Jugoszláv Antifasiszta Nők Frontja, ifjúság, szakszervezetek és szakmai egyesületek) ideológiai propagandatámogatásával. Az alapcél a szovjet társadalmi modell átvétele, a parlamentarizmus megszüntetése és az egypártrendszer diktatúrájának bevezetése, az állami szocializmus létrehozása a gazdaságban (a piaci viszonyok megszüntetésével és a magántulajdon eltörlésével), valamint a szocialista realizmus kulturális modelljének bevezetése, illetve a szellemi élet és szellemi termékek kiadása feletti ellenőrzés megszerzése volt.¹

A totalitárius rendszer kiépítésével értelemszerűen együtt járt az ellenzék teljes megszüntetése, ellenzéki polgári pártok vezetőinek üldözése, az ellenállás megtörése, az egyházak ellehetetlenítése és a papságra gyakorolt nyomás, a régi polgári réteg, a parasztság és más, a rájuk kényszerített változásokkal és a JKP hatalmi monopóliumával szemben ellenállást tanúsító társadalmi rétegek elnyomása, felszámolása vagy csak ellehetetlenítése. A recept tulajdonképpen azonos volt a többi kelet-európai népi demokratikus államban alkalmazotthoz, csak hogy Jugoszlávia megelőzte korát: itt ugyanis már 1945 végére lezajlott a teljes átalakulás, az egypártrendszer kialakulása.

A politikai hatalom megragadása mindenütt a korábbi politikai polgári erők kiiktatását jelentette elsősorban. Ehhez első lépésben a Tito–Šubašić-egyezmény alapján létrejött koalíciós kormányba bevont polgári pártokat kellett „jobb belátásra”, a kormányból való kilépésre bírni, majd jöhetett teljes felszámolásuk, betiltásuk vagy atomizálásuk és a Népfronton keresztül a Jugoszláv Kommunista Párt politikájába való becsatornázásuk. Ezt a folyamatot Horvátországban megkönnyítette az a körülmény, hogy a nagy hagyományú és a két világháború közötti időszakban a horvát nemzet szinte egészét reprezentáló Horvát Parasztpárt tekintélye súlyosan megingott, miután a háború alatt a kivárásos politikára játszott. A párt vezetője, Vlatko Maček 1945 májusában pedig nyugatra emigrált. A vezető nélkül maradt pártot a Josip Broz Tito vezette JKP a kelet-európai kommunista pártok kedvelt módszerével, az úgynevezett „szalámi taktikával” igyekezett bomlasztani, sikerrel. A szerbiai polgári erőket is gyorsan sikerült kiiktatni, amelyek a második világháborús magatartásukkal, passzivitásukkal, vezetőik emigrálásával és a királyi kormányban vállalt szerepvállalásukkal s nem utolsósorban a JKP által követelt és a tömegeknek beigért radikális gazdasági-társadalmi átalakulással szembeni álláspontjukkal komoly támadási felületet nyújtottak. A polgári pártoknak ez a felmorzsolása villámgyorsan, néhány hónap alatt végbement. 1945 augusztusában a második világháborúban megszerveződő és a partizánmozgalmat irányító népfelszabadító bizottság átalakult egy a békeidőszak feltételeihez és elvárásaihoz alkalmazkodó tömegszervezetté, a Jugoszláv Népfronttá, amely keretet biztosított a Jugoszláv Kommunista Párt elvi és gyakorlati vezető szerepének megteremtéséhez.²

A háború utáni Jugoszláviában 1945. november 11-én tartották az első választásokat, amelyek a Népfront elsőprő, 90% közeli győzelmét hozták. Az eredmény csak részben magyarázható a megfélemlítéssel és visszaélésekkel, például azzal, hogy a választópolgárok csak a Népfront listájára szavazhattak, illetve amennyiben ezzel a lehetőséggel nem kívántak élni, akkor egy külön urnába dobhatták elutasító szavazataikat. Tagadhatatlan tény ugyanakkor, hogy az új hatalomnak az egész országban jelentős támogatottsága volt. A második világháború utáni Jugoszlávia egy soknemzetiségű, a gazdasági fejlettség szempontjából jelentősen eltérő területeket egyesítő,

ám alapvetően paraszti, gazdaságilag elmaradottnak számító ország volt, ahol a radikális társadalmi változtatások hangoztatása és ebben az irányban már megtett lépések, például a földreform³ komoly szavazatszerző tényező volt. Az a tény, hogy a felszabadítást kivívó partizánmozgalom vezető ereje, a JKP állt az élén, természetesen szintén hozzájárult a Népfront nagyfokú támogatottságához. Mindez együttesen eredményezte azt, hogy az addig végbement politikai, társadalmi és gazdasági folyamatok megkoronázásaként és azok legitimálásaként felfogható 1945. novemberi választások eredményeként az egész későbbi szocialista blokkon belül Jugoszláviában valósult meg a leggyorsabban a szovjet típusú államszocialista gazdasági és politikai berendezkedés.

A politikai hatalom megragadása mellett megkezdődött a gazdasági élet „megtisztítása” is, amiben a nagyipari üzemek és bankok államosítása mellett a polgárság anyagi létalapjának megsemmisítése is szerepet kapott. Jórészt a megszállókkal való kollaborálás és a Független Horvát Állam (Nezavisna Država Hrvatska – NDH), illetve a szerbiai bábállam kormányzata kiszolgáltatásának vádjára, ami szinte minden esetben a vádlottak teljes vagyoneklobzásának ítéletével járt (egyéb szankciók mellett), a vállalatok fele már 1945 folyamán állami tulajdonba került, az 1946-os és 1948-as államosításokkal a kommunisták rátették a kezüket a külföldi vállalatokra is, ami jelentősen rontotta kapcsolataikat a nyugati országokkal.⁴ Az első világháború utáni helyzethez hasonlóan a központi kormányzat ismét élt a valutaváltás eszközével, aminek révén további pénz- és anyagi forrásokat sikerült elvonni a tehetősebb rétegektől. A kommunista párt más kelet-európai államokhoz hasonlóan igyekezett visszaszorítani az egyházak befolyását a társadalomban. A második Jugoszláviai választási közösségei közül a legnagyobb csapást aligha meglepő módon a horvát katolikus egyházra mérték. Társadalmi befolyása, történelmi szerepe miatt ugyanis ez az intézmény számított a totalitárius rendszer bevezetése legnagyobb akadályának, ráadásul feje kívül volt az ország politikai vezetésének hatáskörén.⁵ Mindenképpen fontos megemlíteni az új rendszer megszilárdításával párhuzamosan zajló megtorlásokat és tisztogatásokat, amelyek különösen súlyosak és kegyetlenek voltak, áldozatainak száma százazres nagyságrendet ért el. E tisztogatások egyfelől általában irányultak a régi rend hívei vagy potenciális támogatói ellen, másfelől célzottan irányultak a kisebbségek, a magyarok, a németek és az albánok ellen, s amelyek eredményeként az egykor félmillió német kisebbséget gyakorlatilag teljesen felszámolták,⁶ és a magyar áldozatok száma is elérte a tízezres nagyságrendet.

A JKP okulva az első Jugoszlávia bukásából, szakított a centralista berendezkedés elvével, és az új Jugoszláviát föderatív berendezkedésű népi demokratikus államként definiálta, amelyben a hat tagköztársaság, legalábbis papíron, nagyfokú belső függetlenséget élvezett.⁷ Az egyes tagköztársaságok belső határait 1945–46 során alakították ki, túlnyomórészt a történelmi hagyományok figyelembevételével. Szlovénia, Horvátország, Bosznia és Hercegovina, Macedónia, Montenegró és Szerbia képezte a hat föderatív egységet, illetve további két autonóm terület, a Vajdaság Autonóm Tartomány és Koszovó Autonóm Körzet kapcsolódott a szerb tagköztársasághoz.

Nemzeti célok és hatalmi ambíciók

■ A régi-új délszláv állam az 1945-ös esztendő végére egy kivételtől eltekintve minden tekintetben – társadalmi-politikai berendezkedése, gazdasági rendszere stb. – szakított az első Jugoszlávia örökségével. Ezt az egy kivételt a külpolitikai célkitűzések és törekvések jelentették.

A világháború után Jugoszlávia sajátos külpolitikai helyzetben volt. Eltérően a többi kelet-európai országtól Belgrád viszonylag jelentős külpolitikai mozgástérrel

rendelkezett. Dacára annak, hogy az 1944. októberi százalékos alku alapján a Nyugat és a Kelet 50-50% arányban megosztozott a felette gyakorolt befolyáson, s a mérleg nyelve egyértelműen a Szovjetunió felé billent, Belgrádnak összehasonlíthatatlanul nagyobb szabadsága volt külpolitikai téren bármelyik más szovjet befolyás alá került országnál, s ezt a jugoszláv vezetés igyekezett maximálisan kihasználni. Akárcsak a Szovjetuniónál, a jugoszláv kommunistáknál is megfigyelhető volt a korábbi korszakok külpolitikai tendenciájának továbbélése. Amint Moszkva, Szentpétervár örökébe lépve, rövid szünetet követően folytatta a cári birodalmi külpolitikát, úgy a jugoszláv kommunisták is előbb felhagytak a Jugoszláv Királyság felbomlasztására irányuló törekvésekkel, majd hatalmi pozícióba kerülve magukévá tették a két világháború közötti belgrádi vezetésnek a balkáni vezető szerep megszerzését célzó politikáját. Ennek a politikának egyik igen fontos szegmense volt a nemzeti egyesítés. A legnyilvánvalóbb cél ebben az értelemben a szlovén nemzet területeinek megszerzése volt, hiszen a szerbek, horvátok már országon belül tudhatták a nemzetrészek által lakott területek döntő többségét, miközben a szlovének nagy számban éltek Jugoszlávián kívül Isztriában a vesztes Olaszország uralma alatt és az ugyancsak a vesztesek közé sorolható Ausztriához tartozó területeken. Egy másik délszláv nemzet, a macedónok egyesítése ugyancsak váratott még magára.

A jugoszláv külpolitikai törekvések ennél fogva két fő szálon futottak. Belgrádnak két fronton kellett érdekeit érvényesítenie: délen a Balkánon, északnyugaton pedig Olaszországgal és Ausztriával szemben – a nyugati szövetségesek szándékai ellenében. A Szovjetunió eleinte támogatta a jugoszlávok északnyugati irányú területi követeléseit, beleértve Trieszt városát is. Utóbb azonban letett arról, hogy Trieszt kérdésében teljes mellszélességgel kiálljon a jugoszlávok mellett. Ebben egyrészt közrejátszott a britek eltökéltsége, hogy Trieszt nem kerülhet Titóék kezére, mert úgy látták, hogy ily módon közvetve a Szovjetunió kezébe kerülne. Másrészt a százalékos alku valóra váltásának lehetőségét ekkor még nem tekintették teljesen elveszettnek, és Trieszten keresztül Anglia a csehszlovák és a magyar tengeri kijáratot kívánta biztosítani. Moszkva azért sem kívánt komoly konfrontációt vállalni a nyugati hatalmakkal, illetve Olaszországgal, mert tekintettel kívánt lenni az Olasz Kommunista Pártra is, amelynek Trieszt elvesztése s így az olasz nemzeti érdekek csorbulása komoly népszerűség-csökkenést okozhatott volna, ami hátrányosan érintette volna a Szovjetunió érdekeit. Moszkva Ausztria irányában sem támogatta teljes eltökéltséggel Jugoszlávia követeléseit, bár kezdetben jogosnak ismerte el a jugoszláv igényeket, nagyon hamar kihátrált mögülük, miután számára a jugoszláv követelések „viszonylag mellékes kérdések voltak globális stratégiájában”.⁸

Miközben északnyugaton komoly hatalmi érdekeket sértettek Jugoszlávia nemzetegyesítés jelszavával alátámasztott közvetlen területszerző törekvései, és a mérsékelt szovjet támogatás miatt csak kevés kilátás nyílt a teljes sikerre, addig délen a balkáni nemzetek összefogásának koncepciója jegyében Jugoszlávia gyakorlatilag szabad kezet kapott céljai megvalósításához, politikai befolyásának kiterjesztéséhez, amihez, úgy tűnt, minden feltétel adott volt.

A háború után egyértelműen Jugoszlávia volt a legerősebb balkáni állam. Jelenlétős harcedzett és felszerelt hadserege jugoszláv irányítás alatt állt, az ország területén a térségben egyedülként nem voltak jelen valamely nagyhatalom csapatai, lényegében saját maga szabadította fel magát a németek alól! Mindez vitathatatlan tekintélyt kölcsönzött a Tito vezette hatalomnak, és jó alapot adott hatalmi ambíciók megvalósításához. A jugoszláv kommunisták déli irányú célkitűzéseinek elérését nagymértékben megkönnyítette, hogy e térség rendezését a balkáni államok, illetve kommunista pártok maguk között oldhatták meg. Makedóniában szerették volna az egész pirini és égei részeket jugoszláv fennhatóság alá vonni. A kommunista hata-

lomra jutás lehetővé tette a makedón kérdés „békés” megoldását, hiszen végül is az érintett államokban a második világháború után Görögország kivételével baráti, hadd ne mondjuk: testvéri kormányok alakultak.⁹

E törekvés megvalósítását szolgálta a Balkán-föderáció, aminek gyakorlati megvalósítását célzó előzményei visszanyúlnak a háború utolsó éveire. A makedón kérdés rendezését és egyúttal a balkáni vezető szerepet is biztosító szélesebb balkáni összefogásra, értve ez alatt a bolgárokkal való megegyezést is, azonban a nemzetközi helyzet nem volt érett egészen 1944 őszéig. Ekkor a jugoszláv–bolgár föderációt ellenző nyugati szövetségesek nem voltak jelen a Balkánon, ellentétben a két balkáni szláv nemzet szoros együttműködését támogató szovjetekkel, akik Görögország és Albánia kivételével az egész félszigeten komoly erővel képviseltették magukat, s így gyakorlatilag szabad kezük volt a térségben. A kedvező légkörnek köszönhetően 1944-től sorra születtek a tervezetek a jugoszláv–bolgár föderációról. Nem kevesebb, mint kilenc tervezet született 1944 októbere és 1944 novembere között.

Első lépés ebben az irányban a két állam kommunista vezetői között Craiován kötött megállapodás volt 1944. október 5-én. Ebben vállalták erőik egyesítését a fasizmus elleni közös harcban, illetve kötelezték magukat, hogy a köztük meglévő ellentéteket baráti szellemben fogják rendezni.¹⁰ A Jugoszláv Kommunista Párt Központi Bizottsága 1944 novemberében kidolgozta tervezetét a jugoszláv–bolgár föderációról. Bejelentésének időpontjául az új esztendő első napját tartották kívánatosnak. Ez az együttműködés/föderáció később kiegészült volna más államok bevonásával is. A feltételek azonban végeredményben nem kedveztek egy ilyen államalakulat létrejöttének. A nyugati nagyhatalmak, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia 1945 elején vétót emeltek ellene – mondván, hogy Bulgária ellenséges és hadban álló állam volt, amely a Jugoszláviával való föderáció révén kibújhatna a felelősségre vonás alól. A tervezetet eredetileg támogató Szovjetunió, figyelembe véve az angol és az amerikai tiltakozást, szintén föladata a terv csendes támogatójának szerepét, s 1945 márciusában arra utasította Belgrádot és Szófiát, hogy álljanak el bármilyen szövetségi szerződés aláírásától.

A nyugati szövetségesek vétója és a moszkvai tiltás következtében szünet állt be a hivatalos Balkán-föderációs törekvésekben. A „hátraarcnak” azonban volt egy másik aspektusa is, nevezetesen az, hogy a két fél között nem volt teljes az egyetértés a föderáció megvalósulásának módjáról, erről tanúskodik a tervezetek nagy száma is. Belgrád egyértelműen vezető szerepet vindikált magának. Elképzelése szerint a hat föderatív egységből álló Jugoszlávia lépett volna szövetségre a hetedik egységgel, Albániával, amelyhez nyolcadikként Bulgária is csatlakozott volna,¹¹ Bulgáriában viszont a két állam dualista egyesülését preferálták.¹²

A nagyhatalmi tiltás és a konkrét megvalósítás tekintetében mutatkozó jugoszláv–bolgár ellentét azonban nem jelentette azt, hogy Belgrád teljesen felhagyott balkáni ambíciói megvalósításával. Tito ugyan kénytelen volt lemondani a Bulgáriával való szorosabb együttműködésről, ám helyette másfelé keresett és talált olyan partnert, amellyel ambiciózus terveit megvalósíthatta: Albániát, amely geopolitikai/stratégiai szempontból volt rendkívül fontos a balkáni vezető szerep megszerzését célzó politikát folytató jugoszláv kommunista vezetés számára.

Az albánokkal való megegyezés egyik alapfeltétele azonban Koszovó kérdésének rendezése volt. Amint az albánok egy emberként érezték jogosnak igényüket, hogy a két tartomány Albánia részét képezze, a szerbek is kivétel nélkül igényt tartottak a nemzetük bölcsőjeként tisztelt területekre. A feloldást egy föderáció kínálta volna. Míg azonban a jugoszláv–bolgár föderációról sorra születtek a különböző elképzelések, az államok közötti föderáció harmadik eleméről, Albániáról mélyen hallgatnak a hivatalos iratok. Informális források mindazonáltal azt bizonyítják, hogy esett szó

erről is, mégpedig úgy, hogy Jugoszlávia lemondott volna Koszovóról és Metóhiáról Albánia javára, majd egyesült volna a két állam.¹³ Ez azonban kényes kérdés volt Szerbia, Crna Gora és Macedónia miatt.

Mindenesetre a jugoszláv kommunista vezetés már a háború alatt fontosnak tartotta kiépitni albániai pozícióit, nem csekély sikereket érve el ebben, s ez irányú törekvését igyekezett tovább erősíteni a háború után is. 1945. február 20-án a jugoszláv vezetés két egyezményt is kötött az albán kormánnyal. Egy katonait és egy gazdasági természetűt. A katonai egyezmény együttműködést irányzott elő a német megszállók elleni harcra, és lehetőséget biztosított a jugoszláv katonai szakértőknek a háború utáni években is az albán hadsereg „képzésében”. A Bulgáriával kötött craiovai megállapodáshoz hasonlóan ez az egyezmény is előirányozta az albánok részvételét Jugoszlávia felszabadításában (két albán hadosztállal), hogy ily módon tegyék őket szalonképesebbé a jugoszláv közvélemény előtt. Egyszersmind arról is szólt, hogy garantálják egymás területi sérthetlenségét és szuverenitását egy harmadik fél támadása esetén.¹⁴

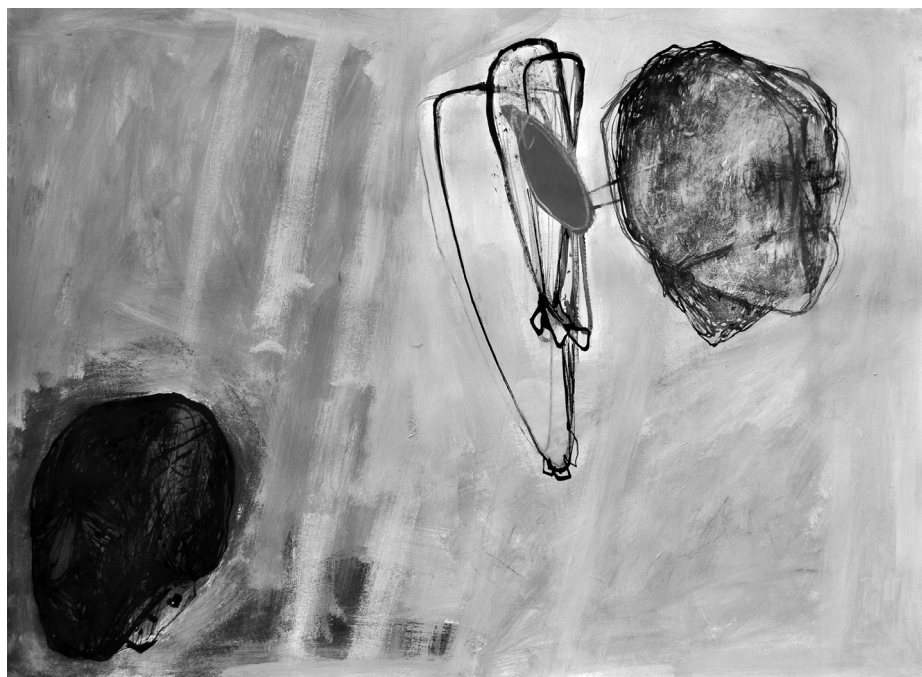
Az egyezményeknek köszönhetően az albán vezetés egyértelműen Jugoszlávia védőszárnyai alá helyezte magát, ami alapul szolgálhatott Albánia majdani betársulásához a jugoszláv föderációba.¹⁵ Míután Albániának nem engedélyezték teljes joggal való részvételét a párizsi békekonferencián, követeléseit politikai, gazdasági és katonai kérdésekben a jugoszláv delegáció terjesztette elő módosító indítványok formájában. Nem csoda hát, ha Enver Hoxha az 1946. július 9-én Belgrádban megkötött barátsági és kölcsönös segítségnyújtási egyezmény méltatásakor Jugoszláviát Albánia legőszintébb szövetségesének és barátjának nevezte.¹⁶

A rendkívül ambiciózus jugoszláv külpolitikai célokból alig valami valósult meg, csak Isztriát és Trieszt környékét sikerült megszerezni. Az Ausztriával szembeni területi követeléseit a nagyhatalmak lesöpörték az asztalról, a déli irányba mutatott aktivitása pedig a kezdeti nehézségek utáni biztató folytatást követően a Nagy Testvérrel való szakítás után 1948-ban végleg megfeneklett. A Szovjetunió berendezkedését addigra már sikeresen lemodellező Jugoszlávia ezt követően a saját útját járva teljesítette ki a szocializmus építését, megtalálva közben a módot arra, hogy a Nyugattal is kielégítő, már-már barátinak nevezhető kapcsolatokat ápoljon. A balkáni vezető szerep feladásáért pedig kárpótolhatta magát az el nem kötelezettek mozgalmában betöltött vezető szerepével és az általa biztosított presztízzsel a világpolitikában.

■ JEGYZETEK

1. Srdan Cvetković: *Između srpa i čekića. Politička represija u Srbiji 1953-1985*. Službeni glasnik, Beograd, 2011. 35.
2. A Népfrontba való belépésnek két feltételét szabták: a JKP vezető szerepének elismerését, illetve azt, hogy tartózkodnak a fronton belüli politikai elkülönüléstől. Ily módon az egyes pártok tagsága egyénileg léphetett be a Népfrontba. Kivételt csak az Antifasiszta Nők Szövetsége és az Ifjúsági Szövetség mint a népfelszabadító háborúból kinőtt szervezetek, valamint a Szakszervezetek Szövetsége mint a munkásosztály és a dolgozó nép szervezete képezett. Jelena Popov: *Narodni front u Vojvodini 1944-1953*. Filozofski fakultet u Novom Sadu. Institut za istoriju, Novi Sad, 1986. 402.
3. A kommunista eszmék megvalósítása Jugoszláviában volt a leghatározottabb, ami a magántulajdon államosításának ütemén is meglátszott, a magánkézben lévő bankok, biztosítók, gyárak, termelővállalatok államosítása a második világháborút követően olyan sebességgel történt, hogy az a vonatkozó 1946. december 5-i törvény elfogadása idején valójában már befejeződött. Lukács B. György: *Kollektivizálás a szocialista Jugoszláviában (1949–1953)*. In: *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Szerk. Horváth Sándor – Ó. Kovács József. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2015. 375.
4. Uo.
5. Míután a szerb ortodox egyház hagyományosan az államnak volt alárendelve, korántsem rendelkezett olyan fokú különállással, mint a katolikus egyház, így nem is jelentett olyan potenciális veszélyt az új berendezkedés számára.
6. Legnagyobb részüket kitelepítették.
7. Ennek előzményei 1943. november 29-ére az AVNOJ (Jugoszláv Antifasiszta Népfelszabadító Tanács) második üléséig nyúlnak vissza, amely az új állam „születésnapjaként” volt számon tartva és ünnepelve annak felbomlásáig az 1990-es évek elején.

8. Branko Petranović: *Istorija Jugoslavije 1918–1978*. Nolit, Beograd, 1980. 458.
9. Sőt még Görögországban is jó eséllyel számíthattak a jelentős politikai tényezőnek számító görög kommunista párt jóindulatú hozzáállására.
10. *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*. II. Tom. Prired. Momir Stojković, Beograd, JP Službeni list SRJ. 1998. 631. A bolgárok vállalták, hogy mindent elkövetnek, hogy jövátégység a megszállás idején elkövetett igazságtalanságokat.
11. Ennek az álláspontnak voltak Bulgáriában is támogatói, azonban nem elegendően ahhoz, hogy uralkodó nézetté váljon. *Balkanski ugovorni odnosi*. II. I. m. 644.
12. Moša Pijade, az AVNOJ alelnöke a nagyhatalmi ellenkezésem túl emiatt is időszerűtlennek nevezte a föderáció kérdését. A dualista alapon megvalósuló egyesülés konföderáció lett volna, amibe Jugoszlávia nem mehetett bele, mert ezzel kiváltotta volna más Jugoszlávián belüli egységek konföderáció iránti igényét, gyakorlatilag felbomlasztotta volna az ország egységét. *Dokumenti o spolnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1941-1945*. II. Priredio Uroš Kostić, Beograd, 1989. 351.
13. *Kosovo i Metohija u velikoalbanskim planovima 1878-2000*. Urednik Nikola B. Popović, ISI, Beograd, 2001. 264.
14. Ez természetesen Görögországnak és közvetve a nyugati hatalmaknak szólt, Athén ugyanis a háború során területi követelésekkel lépett fel Albániával szemben, sőt a kis balkáni ország felosztására is tett javaslatot a jugoszláv emigráns kormánynak. Branko Petranović: *Kosovo u jugoslovensko-albanskim odnosima*. In: *Srbi i albanci u 20. veku*. Beograd, 1991. 335.
15. Kardelj 1944. októberi értékelésében a szomszédos népekkel való viszonyt jellemezve úgy vélekedett, hogy az albánokkal a legjobb, miután egyesülni akarnak Jugoszláviával, s ez a vágyuk határozott formába van öntve. Idézi Đorđe Borozan: *Velika Albanija. Porijeklo-ideje praksa*. Beograd, 1995. 513.
16. Uo. 528.

TÓTH LÁSZLÓ

„...CSAKIS A MAGASSÁG” (II.)

Futamok és rajzok Csiki Lászlóhoz

Elbeszéléseit,
(kis)regényeit tekintve
minden elemében
korszerű próza az övé,
mely azonban fölötte
áll a divatoknak; nem
kéjeleg artisztikus
göggel a nyelvvel, bár
annak tökéletesen ura
árnyalataiban,
rezenéseiben is.

■ Miként mélyen megérintette a következő történet is.

Azt hiszem, még rögtön az első csesztvei esténken, a kastélyparkon át a falu felé haladva, az egyik portánál tehénbögés ütötte meg fülem (s trágyaszag csapta meg az orrom). Ami barátommal rögtön meg is örvendeztetett bennünket, hogy itt végre frissen fejt, testmeleg tehéntejjel is idézgethetjük ifjúságunk s életünk messzi tartományait, és rögvést be is kurjantottunk a kiskapu fölött. Mire kiszáratva közepkorú házaspár került elő valahonnan az udvarmélyből, akik már tessékelték is be a házukba. Csikivel a konyhaasztaluknál ültünk le félszegen, és beszédbe elegyedtünk vendéglátóinkkal: szó esett a faluról, hogy onnan mindenki elmegy, főleg a fiatalok, sok az üres ház, megélni nem lehet. A család? – kérdeztem rá ekkor, hogy elkerüljük a csendet, mire az aszszony váratlanul eltűnt, de perdültében-fordultában már jött is vissza kezében fényképekkel. Én beljebb ültem, barátom közvetlenül az ajtónál, ő kapta – a háziasszony heves magyarázata közben – kézhez azokat először. „Ez a mi kicsinyünk... itt az urammal... itt velem... itt a kutyusunkkal...” – magyarázta lelkesen a nő, s én nem értettem, Csiki miért sápad el, és zavarában miért kezd el értetlenül motyogni. Aztán hozzám kerültek a képek, és egyszerűben világos lett minden. A *családi* képeken egy kisborjú volt. Ekkor megint barátomra néztem, és amilyen gyorsan csak lehetett, elköszöntünk. Ezután már szomorúságunk – frissen fejt tehéntej ide, szíves vendéglátás oda – többet nem is engedett bennünket vissza ahhoz a házhoz.

A tanulmány első része előző lapszámunkban jelent meg.

Emlék tehát, közös történet vele számtalan; tökéletesen átérzem Kántor Lajos készítését, hogy egész könyvet szentelt Csikinek és a barátságuknak. Ő idézi barátunkat, „márkházi levelei” egyikéből, Páskándi Gézával kapcsolatban, akinek halála, úgymond, megtörtént vele. Nos, valami hasonlót sejtettem meg előbb, s tudatosítottam később, először még amikor olvasni kezdtem a *Szombat...-ot*, aztán hogy mind jobban megismerem, egyre határozottabban, hogy Csiki *élete megtörtént velem*. Talán együtt dolgozni is ezért tudtunk kezdetől fogva oly zökkenőmentesen; félszavakból is értettük egymást, és hasonló kínok-gondok gyötörtek írás közben mindkettőnket, ha más utat jártunk is.

Amire megint van néhány történetem.

Az egyik akkori lapomhoz, a tatabányai *Új Forráshoz* kapcsolódik, melyet 1990-ben főszerkesztőmmel, Monostori Imrével sikerült alaposan átszerveznünk. (Az időben, a *Magvető szétprivatizálását* követően barátom rövid ideig a frissen indult, Reményi József Tamás főszerkesztette *Magyar Napló*hoz került, ahol én egy-két versen kívül néhány esszét, illetve naplójegyzeteket közöltem, majd végül a filmes szakmában, a Budapest Filmstúdiónál kötött ki.) Tatabányán elsősorban arra törekedtünk, hogy a folyóiratot – főszerkesztőmet idézve – valóban *folyó irattá* alakítsuk át, azaz ne csak egy-egy lapszámon, hanem egy-egy évfolyamon belül, az egyes lapszámok között is szoros kapcsolatot teremtsünk anyagainkkal, mely törekvésünkben nagy szerepet szántunk például az irodalom, irodalmi élet mindennapi mozgását is rögzítő sorozatoknak. Indításként 1991-ben rögtön három írói naplót is megrendeltünk (Grendel Lajosét, Zalán Tiborét, Pomogáts Béláét), amit aztán a további évfolyamokban újabbak követtek. Magától értetődőnek tartottam, hogy Csiki Lászlót is felkérjük e feladatra, aki emlékezetem szerint a legszívesebben kibújt volna alóla. Már indítani is így indítja az 1992-es évfolyamunkban kezdett feljegyzéssorozat: „Debrecenben [az *Irodalmi Napokon – T. L. megj.*] T. L. megkért, adjak részleteket naplóból a lapjának. Jó vicc: csak részleteim vannak...” Persze, végül sikerült rábírnom a munkára – kéthavonként. *Kihagyásos* naplója mégis sorozatunk páratlan teljesítménye lett: vallomás és társadalomrajz, önarckép és irodalmi-közéleti helyzetkép egyszerre. Miként Grendel Lajos, ő is „rosszkedve naplóját” írta (a pozsonyi író később külön füzetet is kapott sorozatának a címe ez: *Rosszkedvem naplója*), és már az elején leszedte – Debrecen kapcsán – (akkori) irodalmi közállapotainkról a keresztszót, és kiütött belőle a kedvetlenség: „...unom, hogy mindenki ugyanazt mondja, és hogy tökéletes a fogalomzavar, esztétikát és intézményi problémákat kevernek össze vagy helyettesítenek egymással »az irodalom felszabadulása örvén« – ami éppen azt jelenti, hogy válságban van. Ha nem éppen az irodalom, a róla való elképzelésünk”, s megkapják a magukét az írók is, akik – számára szokatlan nárcizmussal – „fontosnak tartják a személyüket”, s azt „Összekeverik vagy -tévesztik a művükkel” (netán miként most én is e sorozatommal? – ítéljen erről más). Naplója, illetve az 1991-es esztendő végére érve már *Adalék* című írásgyűjteményének lezártáról is beszámol, melyhez szóban forgó, felkérésünkre készült naplóját is hozzácsatolta. Folytatásosát a következőképpen zárta: „Meglépvé észlelem, hogy [...] úgy nézem a jelenségeket, mintha kívül állnék, miközben »benne vagyok«, már csak azáltal is, hogy megírom. Mi az irodalom? Az ember ne játssza meg magát. Vége van 1991-nek. Életünk folyt. köv.” S ebbe a folyt.-ba – bár az elkészült részek bőven lehetettek volna jóval hosszabbak is – még egy újabb világ-egyetem is bőven belefért.

Amikor interjúzni mentem hozzá az *Új Forrás*nak a Semseybe az 1990-es évek derekán (ekkorra már dolgozószobává rendezte át magának fia egykori, az előszobai lakás-bejárat melletti birodalmát, melyhez annak halála után még sokáig nem tudott hozzányúlani), első kérdéssel az *Együtt* című régebbi, a *Szombat...-ból* kiemelt verséről faggattam. Opusát azonban akkorra már egyáltalán nem tartotta jó versnek – s ezt nem állotta bevallani –, mert, így ő, az „nagyjából azt mondja, amit nagyon sokan hallani akarnak a verstől”. Ezzel szemben olyasmikről szeretné a versét beszéltetni, „amik nin-

csenek”. Azaz – magyarázta – „olyan hálót kellene létrehozni a képek, hasonlatok, asszociációk segítségével valami nem létező alá”, ami aztán „abba talán felfogható lenne”. Versről és barátom verseiről magam sem tudnék pontosabban fogalmazni. Tökéletes önjellemzése pontos önismeretéről vallott; kevés embert ismertem (ismerek), aki nála őszintébben tudott (mert) szembenézni magával.

Verseskötete egyébként sincs sok (tíz ha lehet); a legelső megjelenésétől számítva költői pályáját, negyven év alatt nagyjából négyévenként egy – ennyit passzióból is lehet írni, vagy – nagy önfegyelem kell hozzá, hogy az ember ne írjon ennél többet. Ráadásul ezek közül is válogatás az egyik: tizennyolc évvel első verseskönyve megjelenése után és huszonkettővel földi pályája befejezte előtt – ez volt 1986-ban az öt Magyarországon költőként honosító *Kísértethajók*. Más az ő helyében öt-tíz évenként rászánta volna magát egyre, neki már haláláig nem került több válogatott kötete. Talán ő is lehetett volna céltudatosabb (erőszakosabb?) e téren; talán nem tartotta fontosnak, talán csak belenyugodott az egészbe. Azaz egyszer mégis belevágott, rábeszélésemre, mert méltatlannak találtam, hogy hatvanéves korára sem kérte tőle senki, hogy rendezze kötetbe a minőséget, melyet összegyűjtött versei képviselnek, és – 2004-ben rá is szánta magát, hogy annak vaskos kéziratával állítson be egy nap törpe kiadómba, az Isterbe (amiben, gyanítom, összegyűjtött verseim, az *Átváltozások...* előző évi megjelenése is befolyásolta, melyről recenziót is írt, amelyet később *Az író árnyéka* című kötetébe is besorolt). Csiki két címen gondolkodott: az egyik a beszédes *Kármentő*, a másik pedig a nem kevésbé beszédes *A szélek és a végek* volt, s az 1968–2003 közti három és fél évtized verstermését ölelte volna föl (21 000–22 000 sor terjedelemben). A pályázaton azonban, melyre a kéziratot benyújtottuk, nem kapott támogatást, a rákövetkező évben meg már csak fél lábbal voltam Budapesten, a másik már inkább Pozsonyban volt, kiadóm anyagi helyzete pedig ezzel a széles terpesszel már nem tette lehetővé a komolyabb munkát, így a következő esztendőben, a szlovák fővárosra cserélve fel a magyart, fel is számoltam azt. Máiig nem tudok azonban róla, hogy barátom gyűjteményes kötete megjelent-e valahol, illetve annak – általa egyberendezett, az elképzeléseit tükröző – kézírata hova került. Halaszthatatlan feladatnak gondolom azonban valahonnan előkaparni és valamely kiadó közreműködésével legalább post mortem megjelentetni Csiki László költészetének e maga készítette színtézisét.

Olvastam azonban már olyan minősítést is, hogy talán nem is a költészet volt poétánk legfőbb műneve. Ha pusztán statisztikai alapon, megjelent könyvei megoszlását nézzük, akkor esetében a számok valóban a (szép)próza javára dőlnek el. Mégsem mondanám, hogy Csiki László fő műneve nem a költészet volt. De azt se, hogy nem a (szép)próza. Sőt azt se, hogy nem az esszé. Vagy hogy nem a dráma. Mert valamennyi területen egyformán otthonosan mozgott; négy, egymástól bár nem független, de egyként önálló alkotó élt benne – élt belőle? – egyszerre. S ha versei méltán képviselik kora magyar költészetének legjobb színvonalát, ugyanez elmondható szépprózai műveiről is. Miként ugyanez állítható róla esszéistaként, illetve drámaíróként nemkülönben. (Mindennek azonban – miért is lenne ez természetes? – sem a Kulcsár Szabó-féle, sem a Szegedy-Maszák Mihály főszerkesztette irodalomtörténetben nincs nyoma; igaz, ez utóbbiban Jeney Éva a „romániaiság”, „erdélyiség”, „transzszilvanizmus”, „határon túliság”, „kisebbségiség” fogalmait és gyakorlatát elemző tanulmányában – a tárgya adta kereteken belül – legalább műfordítóként megemlíti egyszer a nevét.) Ha egy kitűnő költő jó dolgában prózairásra adja magát, a kritika a „költő prózája” elnéző minősítéssel siet a segítségére, mentve ügyetlenkedéseit, a szövegbe ugyan nem illő, bizonyos értelemben mégis megható szépelgéseit. Nos, Csiki Lászlónak a legcsekélyebb mértékben sincs szüksége az efféle kegyeleti gesztusra. Tökéletesen tisztában volt ugyanis azzal, hogy amikor verset ír, akkor verset kell írnia, amikor szépprózát, akkor azt, amikor drámát, publicisztikát, akkor pedig azt, és kellő határozottsággal szét tudta választani magában

a négyet. Ami azért is nagy érdem, és vall kellő bátorságra, mert napjaink írásművészetére egyre inkább a műnemek – sőt a különböző művészeti ágak – közti határok eltűnésének, légiességének, átjárhatóságának kánonja nyomja rá bélyegét. Csiki azonban költőnek költő (még ha bizonyos verseit, miként a vele készített beszélgetésünkben, *kis drámáknak*, „dramoletteknek” nevezi), epikusnak epikus, esszéistának esszéista, drámaírónak drámaíró. Ilyen egyszerű.

Elbeszéléseit, (kis)regényeit tekintve minden elemében korszerű próza az övé, mely azonban fölötte áll a divatoknak; nem kéjeleg artisztikus göggel a nyelvvel, bár annak tökéletesen ura árnyalataiban, rezzenéseiben is. Látványos zsonglörködés, a felszín csillogása-villogása helyett a nyelv pontossága, a szerkezet szilárdsága, a fogalmazás és mondatfűzés céltudatossága, a takarékos, ám mindemellett színes és élvezetes beszéd jellemzi írásait. Tud és mer epikus prózát írni, prózai történetet mondani. Mi sem áll tőle távolabb, mint az olcsó lirizálás hókuszpókusza – ha prózája háttérében ott tudjuk is a költőt, elsősorban annak fegyelmét, arányérzékét, körültekintő és gazdaságos szóhasználatát érzékeljük. Tartózkodik a tetszetősnek ható bölcselkedéstől is – a bölcsélet, a bölcsesség írásai szövetéből: történetei, világérzékelése és szövegalkatása elegyéből sugárzik felénk. Erre példa a négy történetet mondó *A pusztulás gyönyöre* című kötetének utolsó darabja, a *Földút* is, mely már az előző három opus esszéisztikus betétjeinek mankójáról is lemond. E könyvének egyébként a címe is több egyszerű jelképnél: a nem szokványos szókapcsolat írónk egész létszemléletére, annak kettősségére is utal. Csiki rendkívül (cél)tudatos személyiség- és sorselemző; alakjaival – írásaiban, történeteiben – történjen bármi, kiélezett helyzetekben az emberből minden esetben „kijön” a múltja: akkor is, ha – most csak szóban forgó könyvből véve példákat –, mint a *Kínai védelemben*, az embert nemcsak az élete fölötti szabad rendelkezés lehetőségétől, hanem már az egyedül csak általa birtokolható „történetétől” is megfosztják; akkor is, ha a döntés némi lehetősége netán megmarad számára (*A céda nyúl*); akkor is, ha az író az emberi megosztottság és egymásrautaltság, a természetből való kiválás és a természettel való eggyé válás paraboláját írja (a címadó történet); s akkor is, ha fél évszázad minden elentmondásával terhes panoramatikus képet fest (*Földút*). Mert akármi is történik, mondja valamelyikben, „a halál egyszerű dolog, de kivirítanak belőle a részletek”. És éppen ezek a részletek a döntőek. Hiszen ezek teszik ki mindazt, ami életnek, *emberi* életnek nevezhető. Ez a *történet* pedig – miként Csiki László mondatja a *Földút* mottójával – „nem szól egyébről, csak az alkonyról, az estéről és az éjszakáról. Jó reggelt kívánok.” S ezt az utat járja további nehéz történeteiben, mint például a Kántor Lajos által európai rangúnak nevezett *Titkos fegyverek*ben is (melyhez hasonló minőségűnek véli Kántor *A céda nyulat* is).

Csiki írta egyszer Bohumil Hrabalról, hogy „kis végteleneket tud elrejteni az alakjaiban, meséiben”. Ezek a „kis végtelenek” természetesen, természetéből adódóan ott vannak barátom alakjaiban, meséiben is. (Vagy, másképpen fogalmazva, ahogyan ő mondta Szilágyi István kapcsán: „Több ezer könyvoldalnyí esemény történt vele egyetlen kis dolgozószobában.”) Mellesleg, írásaiban: történetmeséléseiben, anekdotázásaiban, abban, ahogyan *járatta a száját*, és fűzte a szót, eredendően volt személyiségében valami hrabali. Vítathatatlanul élvezte a szöveget (s a szövegelést), és a szöveg is – a barthes-i értelemben – bizonyosan élvezte őt; minden története megemelkedett azáltal, hogy ő mondta, s ahogyan ő mondta el. (Mindegy volt neki, az egy-két fleknyi kis tárcákban, karcolatokban ugyanolyan mélységeket és kiterjedéseket tudott végigpásztázni, mint valamely terjedelmes regényében, s hosszúprózáit is ugyanazzal a feszességgel komponálta meg, mint *aprócskáit*. Csak egyetlen példát véve, taláломra, *Magánháborúja* rövidtörténetei közül – maga is ezt a műfaji megjelölést használta könyvéhez: *Történetek* – az *Utazás* bármely íróiskolában tanítandó novellanyitását, mintaszerű indítását: „Bákóba mentem, nősagra, hiába. Szembejött velem egy gyászmenet. Dühöngött a

nyár.” Íme, három rövidke mondat, s máris három világot, három kiterjedést rántott vele egybe írónk.) De ha Hrabalt hoztam szóba vele kapcsolatban, az is elmondandó, hogy barátom talán hidegebb is, szikárabb is, racionálisabb is nála, világa tragikusabb és kegyetlenebb is mesterénél; *Adam Adam*jának terrorelemzésével, skizoid történelmiségével, *irracionalis realizmusával* például elfordul a hrabali mesehagyománytól, és a Mészöly Miklós-i, Danilo Kiš-i vagy kunderai analitikus prózára hajaz inkább.

Annak idején, az 1970–1980-as években volt a Magvető Könyvkiadónak egy külön elnevezéssel nem illetett, de darabjait azonos formátumban és köntösben megjelentető sorozata, mely a kortárs magyar dráma legfrissebb alkotásait mutatta be. E sorozatban jelentek meg, már Magyarországra települése után, 1986-ban Csiki László addigi legismertebb színművei is *Álkulcsok* címmel, mely a címadó opuson kívül további három színpadi munkáját tartalmazta, a legendás Harag György rendezte s 1978-as kolozsvári bemutatójával rögtön nagy visszhangot keltett *Öreg házat*, az ugyancsak több bemutatót megért *Nagypapa látni akar benneteket* címűt, valamint az *Ártatlanokat*, mely cenzurális okból sem akkori, sem későbbi hazájában nem kerülhetett színre az 1980-as években. Annak idején, az 1970-es évek végén, 1980-as évek elején magam is erősen a színház vonzásában éltem, hasonlóan néhány dunaszerdahelyi, pozsonyi, komáromi és kassai barátomhoz, akikkel többé-kevésbé egy nemzedéki alomból kerültünk ki, bár korántsem tartoztunk egyugyanazon *vályúhoz*, aminek valószínűleg annak a viszonylag eleven légkörnek a kialakulásában is szerepe lehetett, mely a mi kis – rózewicz – csehszlovákiai magyar stabilizációnkon belüli színházi életünket jellemezte (beleértve természetesen az amatőr színjátszói mozgalmat is). Ebből az 1990 után, azaz a rendszerváltást követően – a továbbra is meglevő egyéni vonzalmakat nem számítva – közösségi értelemben erősen visszaesett érdeklődésből, eleven színházi tájékozódásból adódóan az erdélyi Csiki László drámáira, színpadi sikereire is azokkal egy időben felfigyeltünk, s *Öreg házá*nak meg *Nagypapá...*-jának színházfelfogása, groteszk világbárázolója nagyon is megfelelt akkori tájékozódásunknak, mi több, a múltthány és jövőnélküliség ugyanazon konfliktusai befolyásolták életérzésünket, melyek nyűgét Csiki színpadi alakjai is szenvedték, s a személyiségvesztés ugyanazon félelmeivel kellett szembenéznünk magunknak is, mint nekik. Később azonban sehogyan sem értettem – s máig sem értem –, hogy ennek az ígéretes színházi kezdetnek, reményteljes drámaírói indulásnak miért nem lett folytatása, és megmagyarázhatatlan a számomra, hogy ennek okai barátomban, színműveiben – bár szétnevezve az utóbbi évtizedekben bemutatott magyar drámák közt, talán bennük a legkevésbé – vagy az adott kor színházi viszonyaiban keresendő. (Illetve halála óta már ő maga sem akadályozhatta volna meg, hogy kellő színházi akarat esetén ne kerülhessen színre valamely – sőt/vagy: valamennyi – drámája. Például az újak, a már az 1970–1980-as évek után írtak is.) Amikor 1997-1998 fordulóján szervezni kezdtem Ister kiadomat, és a megfelelő bemutatkozó köteteken töprengtem, elsőként kérdeztem meg Csikit, hogy nincsenek-e új drámái, mert szívesen megjelentetném őket. A kér(d)és meglepte – megszokta már, hogy színművei felől egy ideje a kutya sem érdeklődik –, de fel is villanyozta a lehetőség, és rövid időn belül már meg is jelent nálam is *A hely szellemeivel*. A kézirat két új színművét (a kötetnek is címet adó opust és *Az erkélyt*) és két filmnovelláját (*Tizenhárom remény*; *Mámá Klára*) tartalmazta. (A kötet induló kiadóm első szépirodalmi kiadványa lett – legelső kötetünk, az 1848-as márciusi események százötvenedik évfordulójára még az év tavaszán megjelentett *A magyar forradalom és szabadságharc cseh tükörben* című, egy nemzeti történelmünk e mítoszképző eseményével szemben elfogult korabeli publicisztikai munkát (Jakub Arbesét), valamint Richard Pražák korszerű szemléletű, tárgyilagos hangú Kosuth-kismonográfiáját tartalmazza (a szerző az időben a Cseh Köztársaság budapesti nagykövete volt) –, s egyúttal Csikivel indítottam a Ister Kortárs Írók című sorozatun-

kat is (ennek második köteteként a Délvidékről Svédországba származott Domonkos István válogatott verseit adtuk ki *Kormányeltörésben* címmel, melynek címadó verse széles közmegegyezés szerint az 1945 utáni magyar költészet egyik alapopusa lett). Csiki László kötetbeli alakjainak életébe (is) erősen beleszóltak a 20. században történtek; sorsuk történelmi hátterek előtt bontakozik ki, személyiségüket annak eseményei alakítják-befolyásolják-torzítják vagy éppen keményítik meg, közben azonban nyilvánvaló, hogy a szerzőt már a rendszerváltás utáni tapasztalatai is befolyásolják. A címadó színjáték Trianon árnyékában zajlik, amiről akár az is eszünkbe juthatna, hogy történelmi sorsfordulónkról, melynek lassan századik esztendejéhez közeledünk, érthetetlenül alig született ez idáig – ha született egyáltalán – ebből merítő színművünk (bár Hunyady Sándor *Feketeszárú cseresznyéje* mindenképpen kivétel itt), s mivel a közelgő centenárium valószínűleg számos alkalmat hoz magával megidézésére, tanulságai szemügyre vételére, Csiki pazar ironikus-szatirikus látletele, lényeglátó történelmi alulnézete, sorsvizsgáló parabolája is szinte kínálja magát a kiválasztásra. Szerzőnktől persze távol áll mindenfajta heroikus történelemszemlélet, nemzeti önsajnálát, a kismembereket nézi, a névtelenek kisszerűségeit, jellembeli torzulásait, hatalom és egyén viszonyát; Demény Péter kegyetlen-pontosan ragadja meg ezeknek a „jelentéktelen” figuráknak a lényegét, akik „mindig magukra gondolnak először, s a másokra csak azért, mert össze vannak zárva vele... Nincs szeretet, csak iszonyú félelem a megsemmisüléstől, nincs élet, csak vágy a túlélésre... Nincsenek különbségek: akinek hatalma van, az ügyesebb volt, hamarabb kapcsolt... ..a hatalom képviselői ugyanolyan bizonytalanságban élnek, mint mindenki más...” (Csak melleleg: Csiki mesteri kémanalíziséhez [-seihez], besúgóelemzéséhez [-seihez] is kevés fogható van kora magyar irodalmában, írói teljesítményei között.) Ötvenhatos történet *Az erkély*, szintén alulnézetből, a forradalom hátulütőivel, kismemberekkel és kisszerű figurákkal (azokból a tulajdonságokból, melyeket alakjai neve mellé illeszt Csiki, a korabeli – mindenkori – társadalom is leképezhető, annak mintegy teljes lelki galériája is megrajzolható: „...aki bírja”; „...aki nem”; „...aki utálja”; „...aki szeretné”; „...aki nem érti”; „...aki nem meri”; „...aki tudja”; „...aki lelkes”; „...aki nem”; „...aki csinálta”; „...aki elviselte”; „...aki fegyvert fog”; „...aki szintén”; „...aki jelkép”; „...aki fegyvert akar”; „...aki alig szól”; s végül: „Fiatalok, akik mindig vannak.”) Lényegében ötvenhatos szüzsé a *Tizenhárom remény* is, erős 1848–1849-es hivatkozásokkal, de már az 1989-as rendszerváltás utáni posztmodern korunkra is vonatkoztatható értelmezésekkel; a második világháború utáni népmesei – az alcíme is ez ennek a filmnovellának: *Népmese – túléléstörténet a Mámá Klára* (egy tanítónővé deklasszálódott exbárónővel vagy exbárónővé avanszált tanítónővel). S nemcsak látószögük és látóterük miatt, hanem dramaturgiai szempontból is figyelemre méltók színpadra, filmvászonra (DVD-re?) szánt történetei, melyek ha nem is teljesen új, de semmi esetre sem szokványos megoldásokra épülnek (ilyen például *Az erkély* zárlatának váratlan perspektívaváltása, mely egyszeriben más dimenzióba emeli át addig kialakult történetértelmezésünket). Igaza van Demény Péternek az általa nagyon találónak, „pontos”-nak, egyszerre „szomorú”-nak és „ironikus”-nak nevezett című *A hely szellemeivel* kapcsolatban is, amikor azt állítja, hogy Csiki „legnagyobb létélménye” az „az emberi kiszolgáltatottság”, amely „kíméletlenül átminősítette az embernek önmagához és másokhoz való viszonyát”, s amely – úgy látom – fokozottan érvényesül írónk magyarországi évtizedei idején született munkáiban. Különben e kötetének két filmnovellája is jelzi írónk erősödő film iránti vonzódását, tehát nem véletlen, hogy élete utolsó egy-másfél évtizedében a televíziós és filmes szakmának is a közelébe került (televíziós beszélgetéseivel, egyéb műsoraival, játékok- és dokumentum-, valamint portréfilm-forgatókönyveivel – ez utóbbiak kapcsán olyan kiváló filmrendezőkkal dolgozott együtt, mint Maár Gyula és Gulyás Gyula, a saját elbeszéléséből készült *Kí-*

nai védelem című filmjét viszont a jeles kolozsvári színházi rendező, Tompa Gábor rendezte).

Utaltam már rá, hogy Csiki László életművének fontos, a többivel egyenértékű fejezetét alkotja publicisztikai munkássága is: tárcái, karcolatai, kiséletképei, írói gyorsfényképei, recenziói, tanulmányai, interjúi, továbbá esszéi vagy az élete vége felé írt Mikés Kelemen-i irodalmi levelei a maguk nemében mind műfajuk legjobb teljesítményei közé tartoznak. Tárcái közül itt most csak az egyik – Kosztolányit megvillantó, írói miniatúrának, villanásnyi lélekrajznak is pazar – remeklésére hivatkoznék, a *Desiré sétál*-ra, mely címeüstül is csak 2623 karakter, szóközökkel együtt, gépiratként alig másfél hagyományos flekk, mely az emberi arcél pontos felrajzolása mellett magába sűríti szinte egész írói világát (felbukkan benne Karinthy, megidéződik József Attila – „Most temettük el szegény Kosztolányit...”, igaz, Csikinél apró tévesztéssel: „*Tegnap* temettük...” stb.), miközben egymástól távoli időket és tereket ránt egybe egyetlen mozdulattal, amittől ez aprókái olyan sűrűségűvé válnak, ami legfeljebb csak a *fekete lyuk* csillagászati fizikai fogalmával írható le. Barátom, barátunk e kisműfajai mutatják, hogy teljességgel bírja anyagát, ismeri a sűrítés, a tömörítés minden csínját-bínját. (Mellesleg ugyanilyen összefogottak és célirányosak a hosszabb írásai is, melyek közül itt most az *Esti Kornél* írójáról készült másik portréját, a már hivatkozottnál ugyan bőbeszédűbb, de véletlenül sem szószátyár *Kosztolányi*, *Kosztolányit* emelném ki.) Szerintem saját magáról is mondta, amit Poszler Györgyről valahol, olyan „civilnek” nevezve őt, aki „bármely műben” egyaránt becsüli „a szellemi mutatványt (a tornát)” és „a mégoly komoly vagy léha tartalmakat” is. A „szellemi mutatvány”, a „torna” ugyanis barátom minden – még a legkisebb vagy bármelyik alkalmi – írásának is az egyik leglényegesebb eleme, jellemzője. Csiki különben is az egyik legszebb és leggazdagabb nyelvű írónk, aki az olvasó képzeletét a legtágabb asszociációs körben tudja mozgatni. Az Isternél a 2000-es évek elején magam is terveztem legújabb, kötetbe besorolatlan publicisztikájának a kiadását: „vélekedéseinek”, vallomásainak, esszéinek – én- és közösségfaggató, illetve küzdelmei dokumentumainak a *Vázlat egy álomról* címet adta. Ennek címadó írása egy „Erdéllyel jellemzett” Közép-Európa-képet ír le, ami már önmagában is jelzi a *szűk* haza általa vallott *tágasságának* két irányban, kifelé és befelé egyaránt mutató dimenzióit. A *Vázlat egy álomról*, ahogy a kiadónak mellékelt szinopszisában is írta, „a gyökerek indázását, a törzs közvetlen környezetét, a lombozat sejtelmes suhogású táncát követi figyelemmel”. Következtetései meggondolkodtatóak, a hangzatos eszmék és ideológiák, a pót- és álcselekvések helyett a húsba vágó lényeg felé mutatnak: „Meséinket és szavainkat csakis a miénkhez hasonló gondokkal küszködő közeli szomszédaink és az »együtt élő népek« érthették volna – már ha nem ellenérdekeltek, következképpen nem ellen-mítoszokkal fogalmazzák meg önmagukat. A tolerancia és a hagyomány szép eszme, de a gyakorlatban, úgy látszik, a kölcsönös toleranciák, a közönsnek nevezett hagyományok éppenséggel kioltják egymást, nemhogy erősítenék.” Megfelelő anyagi támogatás híján azonban ebből az elképzelésünkből sem lett könyv; arról fájó szívvel le kellett mondanunk. Ám az, az eredeti írói elképzelést tükröző s nálam (is) őrzött kézírata alapján – érdeklődés esetén – bármikor kiadható lehetne a jövőben is. Igaz, néhány írását – mintegy harmadát – barátom később besorolta a Kortárs Kiadónál 2007-ben, egy-másfél évvel a halála előtt megjelent *Az író árnyéka* című recenzió-, portré- és vallomásgyűjteményébe, ez azonban nem lehet(ne) akadály a *Vázlat egy álomról* egy majdani kiadásának sem.

Élete utolsó éveiben már nem találkoztunk (akkor már Pozsonyban éltem, tele voltam halállal, temetéssel, s egy súlyos műtéten is keresztülestem, ráadásul nem sokkal előtte lányom is született, költözések terhe nyomta a vállam – Budapestről Pozsonyba, onnan Dunaszerdahelyre –, és az is reménytelennek látszott, hogy súlyos anyagi gondjaimmal sikerül-e valahogyan megbirkóznom); a legtöbbször nem is láttam a gondjaim-

tól. Utoljára Szlovákiába költözésem előtt, 2005 tavaszán-nyarán járhattam valamilyen üggyben náluk a Dohány utcában (akkor, lánya férjhez menetele óta már itt laktak); akkor (már) beteg volt, mondhatnám, az egész lakás tele volt a betegségével, ami, megval-lom, nyomasztott is kicsit. Úgy gondoltam – illetve: hittem abban –, hogy eltúlozza a helyzetét, állapota nem lehet olyan súlyos, ahogy beállítja. Meg aztán, baráti körben, szeretett is panaszkodni, bár sosem lehetett teljesen tudni, hogy panaszaiiban mennyi az igazság; folyton volt valamilyen nyavalyája, állandó pénzzavarral küszködött, bár ehhez nem kis (ön)íroniával is tudott viszonyulni... Ez utóbbi, tudom, tényleg igaz volt; mivel nem kötelezte el magát egyetlen, akkorra már erősen kialakult s egymástól mély szakadékokkal elválasztott érdekszövetség mellett sem, hanem kitartó csökönyösséggel mindvégig értékközösségeket keresett magának; nem élt valami fényes életet: gyöt-rő eg-zisztenciális kényszerek kötötték a mindennapi megélhetés gályapadjához utolsó éveiben is – pillanatra sem lazíthatott, mindennap meg kellett *írnia* a napi penzumot. Per-sze ha tudta volna bárki, hogy *élete utolsó évei* voltak azok, ha lehetne tudni bárkiről, mennyi van még valakinek hátra! Egyszer ugyan még találkozhattam volna vele, 2007 tavaszán, a Könyvfesztiválon (*Az író árnyéka* című publicisztikakötete jelent meg ak-kor), a Kongresszusi Palota nagytermében felállított standok között láttam pillanatra fel-villanni, de nem vett észre, én meg – öthónapos kislányommal voltunk épp elfoglalva a feleségemmel, ezenkívül magam is műtét előtt s csupán gyógyszeres segítséggel moz-gásképes – abban a pillanatban valami miatt nem tudtam odamenni hozzá, s hát – az az igazság – kerültem mindenkit, nem nagyon igyekeztem mutatni magam. Meg aztán messziről nézve is nagyon rossz bőrben volt már, elviselhetetlen lett volna közletről lát-nom az esetségét, romlását – mentségemre sok mindent felhozhatok; mégis, azóta gyö-tör a kétely, nem árultam-e el, nem hagytam-e cserben ott és akkor. (Miként néhány év-vel korábban ugyanígy voltam Kmeczkó Mihállal is.) És nem megy ki a fejemből, amit ő vetett papírra a harmincegy évesen öngyilkosságot elkövetett barátjáról, Szócs Kál-mánról: „Utólag nem avatkozhatunk bele egymás életrajzába, melynek csak a következ-ményeit tapasztaljuk”, ami úgy is igaz, hogy utólag saját életrajzunkba sem avatkozha-tunk be, csak a következményeivel kell halálunkig együtt élnünk.

Barátom, a halála előtti héten, már az Írók Boltja-beli könyvbemutatójára sem tudott elmenni (legfrissebb regénye, az *Ajakír* volt terítéken): három nappal hatvanegyedik születésnapja előtt meghalt.

Péntek volt ekkor; nem szombat.

A bűvár mégis hazament.

Ő is csak bejelentette, miként barátai, akik a *Jelek* szerint „már nem meghalnak”: *nincsen tovább*.

Mondanom sem kell, a hír – s az „Ismétlés nincs” döb-bent felismerése – alaposan mellbe vágott. S bár egyszeriben zsongani kezdett a fejemben minden, ami az életem és értelmem vele kapcsolatos része, és magamban két-három óra alatt készen is voltam az esszémmel, melyben elsrattam őt, ezt azonban képtelen voltam kiírni magamból, ki-emelni a semmi kavargásából.

Mi több, még ma, hat év elteltével is képtelen vagyok rá, és még mindig megbénít a gondolat, hogy – ha mégannyira is szerettem volna – azóta már négy Könyvfeszt-i-válon se mehettem oda hozzá. Sőt, néhány hét múlva már az ötödik múlik majd el enélkül. Ősszel pedig, szeptember 26-án nekem is születésnapom lesz, a hatvanötö-dik, egy évvel már túl is élve őt: talán ki kellene számolnom, hány három napom hi-ányzik még hozzá...

(Dunaszerdahely, 2014. március 11–22.)

TÁRNOK ATTILA

LONDONI LEVÉL

■ Samuel Johnson állítja, hogy aki megunja Londont, a saját életébe fáradt bele. Számomra ezúttal már az utazást megelőző várakozás sem izgalmas: mi történt velem? Belefáradtam az életbe? Szinte több lelkesedéssel jár, a magány izgalma lep meg, amikor egy délutáni erdei sétára indulok egyedül. Indulás előtt mindig átítat valami félelemmel vegyes izgalom, bizsergés. Félelem az erdő csendjétől, a magamra maradás, a kiettség közelgő érzetének izgalma: ki leszek téve a vadak támadásának, védtelen leszek, nem nyújt biztonságot szobám zártsága, a városi házfal. Mindenre figyelnem kell magam körül, lesnem, nem a veszélyt, csupán a történéseket. Ez a fajta izgalom a legegyszerűbb, legrövidebb erdei sétán is sajátom. A városi mindennapos ügyintézés során nem jelentkezik, ám eddig minden londoni utamon elkísért. Ezúttal az izgatottság elmaradt. Mi van velem? Belefáradtam Londonba? Az elindulás élménye, a zsilipezés, a repülőtéren magányos várakozás, ami igazán ad időt a befelé fordulásra, maga a repülőút, aztán ahogy megpillantom a magasból a számonra oly kedves angol tájat, az első angol hangok, Gatwickről a belvárosba tartó út, a külvárosok nagy kertés udvarházai, majd a központi városrész elaprózott sűrűje – korábban mind-mind izgatottsággal töltött el, most mégis szinte hideg közönnyel tekintek mindenre, és a korábban ilyenkor átélt utazási izgalmak halovány emléke dereng fel csupán előttem. Pedig ambiciózus tervvel érkeztem. Elhatároztam, azon az egyetlen kérdésen töprengek majd, mi vonzza mágnesként a kelet-európai embert manapság Londonba. Mitől vált Mekkává vagy a huszadik századelő Párizsává? Mi az a csoda, amit több mint százezer magyar számára rejt? Ekkora magyar ajkú lélekszámmal, állítólag, Budapest után a második legnagyobb magyar város a világon. Miben ragadható meg vonzereje? Divat? Reklám? Örület?

Londonhoz közelítve a pilóta egy kissé ránk ijeszt. 16 fok van, borús az ég, záporok várhatóak. Az otthoni 35 fok után meglehetősen hűvös lesz. A prognózis ellenére nagyszerűen kellemes londoni este fogad; nem *glorious sunshine*, de záporoknak nyoma sincs, nincs hűvös, és a vékony felhőzet már szakadozóban. Kensingtonba érve már dereng a napfény, fél órával később, szállásomon, Kensal Greenben, fénylő alkonyat fogad. Soha kellemetlenebb megérkezést!

A buszról szembetűnik a város fiatalos rendezetlensége. Önmegváltó, ultraliberális fiatalok járják az utcákat dologtalanul, mind egy-egy művész vagy karrierjét vesztett nagy reménység. Ellentétük, a vasalt inges, nyakkendős, huszonéves hivatalnok, csillogóan tiszta, fekete lakkcipőben, éppen, ahogy általában folyamatosan: telefonál. Meglep egy érzés: az angolok között kevés a normális, a mi kelet-európai szemünkben normális, hétköznapi ember. Akivel nem fut a szekér, aki nem bankár vagy egyéb irodista, aki a karriervágyat feladja, mert értelmetlennek találja, majdnem minden esetben elhagyja magát, ápolatlan, lecsúszott. Néha, ritkán, mosdatlanok, de gyakrabban szagtalanok, esetleg enyhe szappanillatúak, bár nem biztos, hogy tiszták.

Az angolok többségének talán azért nincs testszaga, mert nincs náluk kánikula. Húsz fokban nem fenyeget az izzadság. A forróság helyett itt vannak a nyakukon a déli országokból érkezett bevándorlók, akiknek a hazáját az angol gyarmatosító úgy használja felüdülés céljából még ma is, mint mi a horvát tengerpartot. Ám a déliek és immár általunk a keletiek jelenléte okozhatja az apátiát is, ami miatt a lecsúszó rétegek jobban érzik magukat munka nélkül, ápolatlanul: nincs kedvük versenyre kelni az olcsó bérért dolgozó bevándorlóval. Inkább lump.

Szállásadónóm meglepődik: fiatalemberre számított, és jöttem én. Ennyire megöregedtem tavaly óta? Talán őszülő szakállam tavaly visszavágtam. Fiatalemberre számított, ezt többször elismétli. Nem sértődöm meg. A szobai polcon kávé, cukor, tea vár, ez új szolgáltatás, a múltkor még nem járt. A tavalyi kis tévé helyett LCD-monitor, számtalan adóval, de mind nézhetetlen. Jól megy a szobáztatás, ha fejlesztésre is futja.

Másnap a reggeli buszon korai válasz érkezik az előzetesen megfogalmazott kérdésre, csakhogy negatív értelemben. Nem arra ad magyarázatot, mi London vonzereje, épp ellenkezőleg: miért elviselhetetlen. A hátam mögött két erdélyi asszonyból ömlik a magyar szó.

Tíz percen belül mindent tudok róluk. Anya és leánya: a végtelenségig boldogtalanok. János elszivarozza a megtakarított pénzt, panaszkodik. Valaki a nagy dobozba tette az ételt a kis doboz helyett. Micsoda dráma! A gyerekek nem hajlandók pityókát enni, inkább pizzát vesznek tíz fontért. Románban nem tudják eladni a földet, Magyarba nem költözének. Mi lesz így velünk, sopánkodnak. Panaszuk rikácsolás, csúnya szavakkal tűzdelve. Percekig nem jött a sampon (valahonnan). Nagy a baj. Ezt nem bírom tovább, „erősítik” egymást. Mit nem bír? Ezt kérdezte a múlt vasárnapi szentbeszédben is az otthoni papunk, a házastársi veszekedésekre utalva. Ezek az asszonyok azt nem bírják, hogy elhagyták az otthonukat, és szégyen nélkül most már nincs visszatérés. Úgy érzik, ha nem meggazdagodva utaznak haza Erdélybe, a falu kibeszéli őket, és a gazdagsághoz alig kerültek közelebb. Úgy érzik, nincs számukra hely a világban. Elvándoroltak otthonról, de a visszaút sohasem ugyanaz az út, amelyen jöttek. Ezt nem bírják; igazából nem a pizzával, a samponnal, a szivarral van gond.

A busz elején egy sárga-kékbe öltözött fiatalembernél megszólal a telefon. Románul beszél, az erdélyi asszonyok hirtelen elhallgatnak, mint akit rajtakaptak, és néhány megállóan keresztül csendben figyelnek. Csak azután kezdik újra, amikor a román férfi leszáll. Újra belemelegednek a siránkozásba, olyannyira, hogy elvétik a saját megállójukat. Ezen megint el kell keseredni. Hogy mennyit vissza kell gyalogolni! Ezt nem lehet kibírni.

A St-Martin-in-the-Fields péntek déli ingyenes hangversenye ezúttal kórusmuzsika. A kórusműveket általában kerülöm, de ez a koncert nem rossz. Tizenhetedik századi angol szerzők misebetéteit éneklik. Ezek a művek a maguk idejében csak házi szórakozásként csendülhettek fel, ugyanis Erzsébet betiltotta a templomokban a katolikus liturgiát. Érdekes lenne utánaolvasni, kinek komponáltak ezek a szerzők, és hogy maradt fenn, hogy lett művük népszerű. William Byrd *Négyszólamú miséje*, például, állítólag az egyik legnépszerűbb darab a kóristák körében. (Amszterdamban az Amstelkring-ház is a reformáció térhódítása idején szórványban fennmaradt katolikus hit múzeuma. Egy Németországból áttelepült, gazdag kelmekeleskedő három szomszédos ház padlásterét egybenyitva hozott létre egy titkos katolikus templomot, amit a tiltás idején hétről hétre hatszázán látogattak.)

A National Gallery birtokában lévő öt Pieter de Hooch-festményből jelenleg három van kiállítva a családiás 25. teremben, köztük az udvarbelsőn halat pucoló cseléd zsánerképe, amelynek reprodukciója otthon konyhánk falát díszíti. A tüzetes vizsgálódás során feltűnik, hogy az otthoni kép némileg elüt az eredetitől. Az eredeti jobb alsó sarkában tisztán kivehető a P-D-H monogram. Ez azért érdekes, mert az otthoni reprodukciót évekig nem sikerült beazonosítanunk. Az utánnymot, talán szándékosan, levágja a kép széleit, ezért nem láthatuk a szignót.

Futólag felkeresem a Sloane Square-t Pimlicóban. A reptérről a városba jövő buszon egy Kalocsáról érkezett fiú erősen a figyelmembe ajánlotta, de magam semmi különöset nem találok a környékben.

Knightsbridge-nél egy tragédia véletlen szemtanúja leszek. A járdán kitérülve az oldalán fekszik egy vörös hajú, tejfölbőrű fiatal lány. A lábai szétvetve, mintha futott volna; jól öltözött, egészségesnek látszik, de teljesen mozdulatlan. Néhány rendőr hajol fölé, egy magas, öltönyt viselő néger férfi áll mellettük, szemmel látható lelki kínok közt. A járdaszakaszy egy étterem előtere. A jelenet mélyen megdöbönt, a mentőautó hiányából futólag arra következtetek, hogy a lány esetleg meghalt. Az ember halandósága felkavar. Ahogy létünk, úgy halálunk is kiszámíthatatlan. Meglehet, a metróból kilépve még fellépünk a mozgólépcsőre, de mire a lépcső a földfelszínre ér, mi már nem vagyunk. Halandóságunk mindig elszomorít. Otthon egy ilyen baleset helyszínén tömeg verődne össze. Itt az emberek részvéttelenül, közömbösen vagy tisztelettudó figyelmességből szemlesütve tovább sétálnak. A jelenettől száz méterre egy portugál család egy parkoló piros Ferrari mellett pózol, széles mosollyal fényképezik egymást, a közelben lezajlott drámáról mit sem sejtve. Én nem bírom tovább (mit nem bírsz?) a várost járni. Haza kell jönnöm apró szobámba lepihenni, megnyugodni. London intravénásan, túl hirtelen, túl sokat kínál.

Irigylem a fiatalokat, akiknek ma már jogukban áll megválasztani az országot, ahol élni szeretnének. Én már idős vagyok konvertálódni, bár ha jobban belegondolok, a teljes konverzióhoz több nemzedéknyi háttér szükséges. Egyszer egy amerikai arról faggatta angol barátját, hogy lehet a pázsit nála annyira zöld. Az angol így válaszolt: nem nagy dolog, csupán öntözni kell mindennap, amikor nem esik az eső. Ha ezt a gyakorlatot ötszáz éven át betartod, a te pázsitod is éppen ilyen lesz. Az előny behozhatatlan. Ha valakinek az ősei évszázadok óta Angliában élnek, bizonyos igazi angolnak tarthatja magát, de meglehet, hogy ír, német vagy dán származására lesz büszke.

Mivel nem köt feladat Londonhoz, tétlenségre vagyok ítélve. Hoztam ugyan magammal fordítani- és olvasnivalót, de amikor nem esik, a várost járom rendületlenül. Az irdatlan térben már térkép nélkül boldogulok. Csak nem ülhetek homályos szobámban álló nap?! Költéséges multság lenne. Ám az én tétlenségem amerikai lakótársaméhoz képest semmiség. Vaughan ősz hajú örökifjú, szállásadónőmnak szegről-végről rokona. Reggel együtt kávéznak, este bort isznak, engem nem kínálnak. Egy hónapja időzik Londonban, minden különösebb cél nélkül, a jövő héten Görögországba látogat. Ősszel az El Caminót szeretné végigjárni, ám nem vallásos indíttatásból, nincs is megkeresztelve. Nevetve mondja, talán majd gyaloglás közben megtér. A kérdéssel, hogy vajon üdvösségünknek előfeltétele-e az előzetes megtérés, bizonyára nem foglalkozik.

Még csak néhány napja érkeztem, de már unom kiüresedett életmódomat. Unalmas a máskor oly váratlan meglepetésekkel szolgáló városi csellengés. Évtizedekkel ezelőtt sóvárogva vágytam Londonba. Ma, amikor néha évente többször is itt vagyok, kevésbé boldogít. Olyan vagyok, mint egy beteg gyermek, akinek semmilyen játékkal nem lehet a kedvében járni. Félek, hogy a régóta vágyott „örök ősz”, a stresszmentes nyugdíjas évek is csak úgy érnek utol, mint egy kiábrándult öreg gyereket.

Úgy látszik, jelenlegi utam többet tisztáz a magyarságomhoz fűző viszonyomból, mint az angol kultúrához kötő érdeklődésből. Még akár egy éve is ez éppen fordítva történt. Londonban igyekeztem levetkőzni magyarságomat és felölteni az angol alsó-közép polgár hamis álarcát. Persze a személyiségcsere sohasem sikerült. Ma idegennek érzem azt az önelégült, élvhajász, vallástalan, hedonista, multikulturális és internacionalista, uniformizált világot, ami Londont jellemzi.

A vizsgáló tekintetű Mr. Pordesnál megint nem vettem semmit. Viszont jó könyvekre találtam tőle húsz méternyire Quinto & Francis Edwards antikváriumában. Boswell gyönyörű, szinte érintetlen kiadású londoni naplójához még borítókot is járt. Mark Giroud könyve, *Life in the English Country House* (Yale University Press), három korabeli recenzió fénymásolatát is rejtette, az egyik Angus Wilsontól az *Observer*-ben jelent meg. John Russel London-memoárjának sem tudtam ellenállni. Nagyszerű élménybeszámoló a város múltjáról, jelenéről, gyönyörű, művészetkritikushoz méltó illusztrációkkal. S amit még otthagytam! Az amerikai *Harper's Magazine* 1880. évi számainak gyűjteményes kiadása mindössze négy fontért, Fulham és Hammersmith múltja képekben, ezt másnap már megvette valaki, és a 19. századi Londonról szóló, akkurátusnak tűnő történelmi munka szinte érintetlen példánya. Outram *Tristram Moated Houses* című zsánerkönyvét azonban a pénztárcám miatt nem vehettem meg, 45 font lett volna, és nagy alakú könyv. Már így is bajos lesz minden könyvet, ruhát, a Primarkban vett ajándékokat, szuvenírt, egyebet belezsúfolni utazótászkámba.

Súlyos új könyveimtől terhelten hosszan kószálok Mayfairben. Ebben a szűk kis kerületben nem nagyon jártam korábban, talán csak akkor, amikor a Händel-házat kerestem fel tavaly. London megtanulhatatlan, kiismerhetetlen. A mindig állandó útvonalat bejáró itteni lakos is könnyen eltévedhet, ha letér megszokott útvonaláról. Megfigyelésem szerint a helyi lakos nem barangol, azt csak az idegen turista teszi; a helyi lakos célirányosan járja a várost, nincs kedve, ideje csavarogni, és talán én is így mozgok otthon, saját városomban. London zegzugos utcáit csupán a taxisofőrök ismerik behatóan.

A tölcvanas években, Kanadából hazalátogatóban, egyik utamon érintettem Londont. Gondoltam, most, harminc év elteltével felkeresem a *bed and breakfast* „hotelt”, ahol akkoriban vizenyős tekintetű, szegény nyugdíjas bentlakókkal együtt reggeliztem sonkás tojást és valami valószerűtlen piros köpetet, sült paradicsomból. Nagyot fordult azóta a világ. A kisöregekkel minden jó szándékom ellenére sem sikerült szóba elegyednem, a második napon már egy hang nélkül reggeliztem, megvető pillantásaik keresztútjében. Manapság az angolok sokkal nyitottabbak, mint gondoltam. Lépten-nyomon kommentálnak, megszólíthatóak, sőt megszólítanak. A Victoria pályaudvar mögötti környék szinte a felismerhetetlenségig megváltozott. Egy helyen mégis úgy érzem, rátaláltam az egykori kis szállóra valami Collinwood vagy Gillingwood utca sarkán. Szemköt, a kocsma teraszán angol lumpok mulatják az időt. Egyiküket megkérem, fényképezzen le a túloldali épülettel. Magyarázatként elmesélem, hogy régente az egy hotel volt, itt szálltam meg harminc éve. Mivel értetlenkedve néz rám, megkérdezem, régóta lakik-e a környéken. Még nincs harminc éves, feleli. Ez meglep. A szemébe nézve mély alkoholizmust látok, úgy fest, mint aki már negyven is elmúlt.

Ma órákat töltöttem Smithfieldben. A Museum of London semmitmondó labirintus. Sokat vártam, és nagyot csalódtam. Innen függőfolyosókon átmentem a híres Barbican-központ nagy könyvtárába. Újabb csalódás ért: irodalmi lapokat nem tartanak. Gondolom, itt, a napilapfaló britek körében nincs rá kereslet. A könyvek között találtak nekem néhány számot a negyedéves *Granta* magazinból, de 2009 óta ezt se járatták. Egyéb folyóiratokra már rá se kérdezek. Lehet, hogy a széles folyóirat-választék magyar sajtóság? Az államilag támogatott és irányított irodalmi élet az elmúlt kor maradványa, de vajon meddig tartható fenn a kevesek által olvasott lapok némelyike: mindnek lenne olvasótábor? A híres angol napilapok, a *Financial Times* és a *Daily Telegraph* kivételével mára mind *tabloid* formátumra váltottak, a broadsheet gyakorlatilag megszűnt. Szállásadónőmnek minden reggel hozom a *Daily Mailt*; csapnivaló: háromnegyed része hirdetés, a maradék sztárlesés. Komolyabb cikket vagy riportot nem közöl.

A brit valóság is sokat változott, akár az utóbbi nyolc-tíz év viszonylatában is. Hódít az internacionalista tömegkultúra, a hagyomány szubkultúrává lett, szentimentális öregek sportja. A fiatalok annyira sokszínűek, hogy némelyiket nem is lehet hova tenni. Vietnámiak együtt bandáznak a fehér ütőlegény ősangollal és a latin-néger mulattal. Tegnap egy ilyen csoport mögött baktattam. A bandavezér láthatólag a mulatt volt: félig néger, félig latin, de részben valami sémi vagy arab beütést is hordott magán. A csoport minden tagja ugyanazt a divatot követte, ami ma közkeletű: szuper karcsúsított csónadrág volt rajtuk, a fenekük félig kilátszott felül. A párbeszédet nem követtem. Nem az volt a baj, hogy nem értem, hanem hogy nem találok értelmesnek. Nem az angol tudással van baj, mert otthon ugyanígy értelmetlennek találom a sehova nem vezető üres csevegést. Hihetetlen idők és energiák folynak el a kommunikációs csatornák nyitva tartására.

Szállásadónőm meséli, hogy minden fehér bőrű csecsemőre öt színes bőrű születik Angliában. Az adatot újságból veszi, és kanadai, amerikai barátaim hasonló benyomásokról számolnak be. Van, aki nem panaszként, csak mint tényt meséli, de a legtöbben mégiscsak sérelmezik a helyzetet. A panaszkodók persze maguk is mind bevándorlók voltak egykor, húsz, harminc vagy negyven éve éltek a befogadó ország nyitottságát. Ha erre rámutatok, a válasz mindig ugyanaz: próbáljak meg együtt élni „velük”. Nincs mit felelnem, mert természetesen nincs rá mód, hogy együtt éljek „velük” vagy „ezekkel”.

Az angol gyerekek vonaton, boltban, vásárlás közben hihetetlenül neveletlenek. A múltkor a vonaton egy tízéves kislány cipőben feltette a lábát a szemközti ülésre, a családja nem szólt rá. A fiú, felbátorodva, tesztelni kezdte a határokat, és a köztünk levő asztalkára csapta fel a lábát, felém fordítva koszos cipőtalpát. Csúnyán néztem rá, de a szülők az egészből semmit nem észleltek. A gyerekek itt egyszerűen uralkodnak a szüleiken: nem tudom ezt másképp értelmezni, mint a korábban túlzott nevelői szigor antitézisét.

A vonatok gyorsabbak és simábban futnak, mint otthon. De vigyázat: még a végállomáson sem szállhatunk fel korán, a vágány számát mindössze néhány perccel indulás előtt tesszük közzé, és az utasok pillanatok alatt töltik meg a szerelvényt. Viszont még egy félórás úton is van büfé, bár az árait inkább nem firtatom.

Eastbourne-ba menet Croydontól Lewesig az idő borús, esőre áll, de vonatból nézelődni kellemes. Lewes szép fekvésű városka, dombok közt, kanyargó folyók ölelésében húzódik meg. A délelőtti szemerklő eső miatt, s mert alig van itt látnivaló, órákat töltök a közkönyvtárban, de aztán a tenger felől érkező szél kisöpri a felhőket Eastbourne fölé. Több mint egy hete először ülök internethez, de a leveleimen kívül nincs ötletem, minek nézhetnék utána. Eastbourne, amiről korábban úgy képzeltem, akár nyugdíjas éveim színtere is lehet, ezúttal semmit nem közölt magából. Az immár számomra érdektelen tengerparton süvít a szél, a *Pier* ugyanolyan, mint bárhol Dél-Angliában, talán kevesebb a turista. A sirályok visítanak, a Camilla bookshop ugyanolyan színvonalas, mint a brightoni antikvárium. Alig bírom korlátozni magam. A boltos, amikor megtudja, hogy magyar vagyok, agyondicséri Tarr Bélát, különösen a *Sátántangót*. Kár, hogy nem jutott eszembe, Nádas *Párhuzamos történeteinek* viszonylag új angol fordítását a figyelmébe ajánlani. A visszaúton, a lemenő nap fényében újra Lewes fekvése ragad meg. Lágy dombok, fehér sziklák, folyók látványa vonz. Késő este, visszaérkezve Londonba meglepődöm magamon, a hazaérkezés élménye kísért.

A Lincoln's Inn Fields egy eldugott tér London szívében. Nem először járok itt, de most is, mint mindig, alig találok meg. Ezúttal Holborn felől közelíték, számtalan átjárón, sikátoron, kapualjnak tűnő passzázsra, melyek néhol rácsos kapuval zárhatóak. Egy külön világba, mikrokozmoszba csöppenek: Gray's Inn Gardens, Old Square, New Square, London

Silver Vaults, Chancery Lane. A látogatás fénypontja természetesen a Sir John Soane's múzeum, egy 19. századi, mániákus nemesember eklektikus magángyűjteménye. Az ajtónálló őr leckét ad angol fegyvelmezetségből. Hárman-négyen lézengünk a bejárat körül, de ragaszkodik hozzá, hogy sort alkossunk a kerítés mentén. Ezután egyesével mehetünk be, a táskát nejlomba gyömöszöljük, ám amikor kiderül, hogy folyadék nem lehet nálam, akárcsak ha repülőre szállnék, mindenemet át kell adnom a ruhatáros hölgynek. Mindez még az utcán zajlik, a kerítés mentén állunk sorban. Amikor én következem, a civil ruhás, katonás őr megkérdezi, honnan jöttem, de nem fűz hozzá megjegyzést, beenged. Az ajtóban egy újabb őrszem. Itt be kell iratkoznom egy nagy könyvbe, az őrszem felajánl egy útmutatót két fontért, és már mehetek is. Minek nekem útmutató, gondolom, csak körbesétálok. Ám a dolog nem annyira egyszerű. A ház egy valóságos labirintus, tükrökkel, át-, fel- és lejárókkal. Végül komoly fejtörést okoz, hogy vajon minden teremben, szobában, zugban jártam-e. Maga a gyűjtemény nem annyira érdekel, mint a tér elrendezése. Bújócska, rejtvény, fejtörő. Van itt egyiptomi szarkofág, Hogarth és Gainsborough, csodálatos korhű bútorok és ezeryni kőfragmentum. Zegzug, elvarázsolt kastély. Az alagsorban rejtőzik egy gyönyörűen tisztán tartott egyszemélyes véccé, réz villanykapcsolóval és előkelő minőségű folyékony szappannal. A lichthof, a belső udvar, a szintek közötti áttörések és a tetőablakok felől érkező fény játéka kápráztaóan egvedi. A végén annyira megszeretem ezt a közvetlen külső környezetét, a környéket hűen mintázó labirintust, hogy szeretnék venni valami emlékeztetőt. Persze hogy egy könyvnél kötik ki: *Domestic Life in Lincoln's Inn Fields*, a ház mindennapi életét mutatja be.

Ha már itt vagyok, gondoltam, felkeresem Doktor Johnson házat, nincs messze. Légvonalban és térképen ábrázolva lehet, hogy közel van, ám eljutnom oda annál bajosabb. Feladom a rövidítést, és – magam is szégyellem – kimegyek a főútvonalakra: Kingsway, Aldwych, Strand, Fleet Street, majd ismét sikátorok és belső udvarok érintésével jutok el az emlékházig. A Johnson-ház a Soane's múzeum ellentété. Csak kívülről patinás. Belül félig üres, nagy terek, semmitmondó vagy szinte vidékies-szegényes tárlók. A többi turista, aki egyáltalán eltalál ide, már a bejáratnál kudarcot vall: egy táblán felirat hirdeti, hogy bátran csengetessünk, ám a csengetésre senki nem nyit ajtót. A sokadik csengetésre egy szigorú kedvű hölgy tűnik fel a bejáratnál, és megkérdezi, én csengettem-e. Mivel eddigre a többi látogató elszédelt, és egymagamban állok a rácsos kapunál, a kérdés elég fölösleges. A hölgy elkéri a táskámat, a belépődíj árát (a Soane's magángyűjtemény ingyenes volt), felajánl egy audioguide-ot további két fontért, köszönöm, nem kérek, majd belépek a belső terembe, ahonnan három irányba lehet elindulni. Visszamegyek a hölgyhöz megkérdezni, hol érdemes kezdeni a látogatást. Az elég nyilvánvaló (*pretty obvious*), válaszolja, mivel az alagsorban csak a mellékhelyiség található. Ezt honnan kellett volna tudnom, vetődik fel bennem, de nem kötekszem. Ha már egyszer visszaléptem hozzá, gondolom, elkérem a táskámból a fényképezőgépet. A fényképezésért, tudom meg, külön tiszteletdíjat (*donation*) szoktak fizetni. Még azt se tudom, fogok-e fényképezni, hisz még be se léptem a kiállítótermekbe, válaszolom. Mint aki végtelen nagy szívességet tesz, megengedi, hogy magamhoz vegyem a gépet. *No flash*, vaku nélkül, utasít. Valahogy érzem, hogy mindenképp az övé kell legyen az utolsó szó, ezért nem felelek. A kiállítást, gyakorlatilag a félig üres házat tíz perc alatt végigjáróm, nincs mit fényképezni. Kifelé menet újabb látogatókkal találkozom, egy angol hölgy egy spanyol úriember társaságában érkezik. Miközben a pultnál szedelőzködöm, a kasszírón telefonál. A telefonból kiderül, hogy a spanyol látogató gyanús pénzzel fizetett. Egy pillanaton belül ott terem még egy alkalmazott, együtt vizsgálgatják az 50 fontos bankjegyet, de mivel nem tudnak dűlőre jutni, a második hölgy elugrik valahova ellenőriztetni, amíg a két vendég itt van a házban. A vizsgálat kimenetelét nem várom be, köszönök és távozom. A kasszírón nem köszön vissza.

A vonatút Oxfordba nem nagy élmény. Iparterületek mentén, gazos vágánymelléken haladunk, majdnem végig magas töltés szegélyezi mind a két oldalt, így a tájból nem sokat látni. A readingi állomás olyan, akár a szolnoki. Külsőre és vonatból szemlélve maga a város sem különb. A Reading és Oxford közötti húszperces szakaszon is jön utasellátó, és akad olyan utas, aki Readingben szállt fel, de máris kávézik, teázik. Húsz perccel nem bír ki kényeztetés nélkül? Elkényelmesedett népség! A férfiak puhányok vagy bulldogok. Az angolokról általánosságban az sűt, hogy tanárok, csak pályát tévesztettek, vagy félresiklottak, és képtelenek azonosulni fizikai alkalmazotti szerepekkel. A kétkezi szakmákban ügyetlenek. Mentalitásában a munkás is lord vagy őstulok. A középút ritka. Leginkább az adminisztratív vagy igazgatási operatív munka illik hozzájuk. Szervezőkészségük példás, született katonák vagy megbántódott, lefokozott mágnások. Gyűjtögetni, spórolni képtelenek. Amint

pénzhez jutnak, költsékezni kezdenek, étterembe járnak, de a hónap végére nem marad egy vasuk sem. Ám a hónap végi probléma a jelenben nem foglalkoztatja őket. Addig még annyit minden történhet!

Oxfordban nincs közcéce. Még a könyvtárban sincs. A kedves könyvtáros elárulta, hogy a Marks and Spencer áruház női fehérnemű részlegén találok egyet. Kétszer volt pofám felkeresni. A város egyébként sem családbarát, egy gyerek számára itt semmi érdekesség nem akad, felnőttek is kevés. Az egyetem jó néhány kollégiuma ingyenesen látogatható, de csak a kert. Persze szépek, de nekem semmi új, a torontói egyetem is erre a mintára épült. Minden kollégiumnak, amin itt egyetemi alrészleget kell érteni, saját karaktere van, az egész várost behálózzák és urálják. A Szentendrénél alig nagyobb központi részt egy óra alatt be lehet járni. Ékszerdoboz épületek, passzázások, szűk utcák, menekülőutak jellemzik. Torontói egyetemi éveimet idézték fel bennem.

Éjjel, álmomban fiam osztályfőnökével viaskodtam, mert nem engedik meg, hogy átjelentkezzen a párhuzamos gimnáziumi osztályba. Hazagondolni megmégelyez, a vasárnapom teljességgel „eredménytelen”, kidobott idő. De mi az, hogy „eredménytelen”? Hogy nem gyűjtöttem egy újabb kalapra való élményt? Ősélményt? Felkerestem William Morris Kelmscott-házát a Temze-parton, de zárva találtam. A Waitrose-ban sikerült vennem kedvenc sheffieldi sörből, és túraboltokban kovakövet kerestem cserkésztabori tűzgyújtáshoz. Álló nap Fulhamben és Hammersmith-ben buszoztam. Hazafelé tartva, Ladbroke Grove-nál kellemetlen incidensben volt részem: alig bírtam lerázni magamról egy félőrlött fiatalemberrel a nőt. A nő utóbb másokkal is kellemetlenkedett, voltak, akik futva menekültek előle, és a kéregető artikulálatlan üvöltése messziről is felém szűrődött. A buszon egy részeg, bedrogozott verőlegény méregetett fenyegetően, amiért nem ültem mellé az üres helyre. Néhány megálló után azon kaptam magam, hogy úgy nézek körül, mintha azt kutatnám, ki lesz majd itt az utasok közül segítségemre, ha rászorulok. Egy viszonylag jobban öltözött fiatalemberen akadt meg a szemem. Talán ő; ő talán segítene. Újabb néhány megállóval később kiderült, a drogos barátja, egymás mellé telepedtek, és immár ketten bámultak ázottan, önmagukból kifordult tekintettel maguk elé. A buszon egyszerre mindenkit lecsúszottnak, szerencsétlennek látok. A magatehetlenség határán botladozó öregek, dadogó angolságú bevándorlók, hat-nyolc szatyor élelmiszerral birkózó vásárlók, akikkel „fut a szekér”, boldogok, hogy a betevő falatjuk megvan, segélyen élők, a közönségességig alpári, fehér angolok, akik vagy részeg drogosok, vagy a gyerekeik által ráncigált egyedülálló szülők. A kiöregedett rockzenész típusai, akiknek soha nem volt közük a zenéhez, csupán az öltözködésben megmaradtak „örök” fiatalnak: hatvanéves, hosszú hajú férfiak, bőrmellényben, talizmánszerű, hatalmas bizsu nyakláncokkal. Pipaszár nadrágok vagy éppen ellenkezőleg: térdig buggyos gatyák. Csálé baseballsapkák, pörge kalapok, felhajtott gallérú, csupa ránc lenvászon zakók. Így sportos, így divatos. Az éjszakai szórakozáson túl már nem marad idő normálisnak lenni. Anglia buli-mániás. Lehet, hogy épp csak ezen a buszon ilyen kiábrándító a kép? A busz mikrovilága egy újabb negatív válasz az előzetesen feltett kérdésre: mit találhat manapság annyira vonzónak Londonban minden ember, fiatal és öreg egyaránt? Negatív válasz, mert arra felel inkább, mi benne a taszító.

Keresem önmagam. Nem olyan értelemben, hogy szeretném megismerni magam, hanem az alteregómat keresem. Egy ekkora színes városban csak kell hogy legyenek néhányan az én alaptípusomból is. Nem arcmást vagy hasonmást keresek, inkább lelki alkatot, öltözködést, stílust, hajviseletet, testalkatot, mentalitást, életfelfogást, temperamentumot: ezeket fürkészem a tekintetek mögött. Ám valami fontos részletben minden férfi más, mint én. Ennyire egyéni lennék? Jóllehet otthoni barátaim sem az alteregóim, mindegyikük nagyban különbözik tőlem, még csak egy kicsit sem hasonlítunk. Ha úgy tekintek körbe, hogy azt próbálom felfedezni, kivel lennék képes összebarátkozni, már rengeteg rokonszenves személyt találok, még ha személyiségük mélyen rejtve is marad a külső szemlélő számára.

Canterbury szép élmény, a tavalyi exeteri kiránduláshoz fogható. A katedrális éppen zárva volt, mert az egyetemisták diplomaünnepségének adott helyet. Miért hétköznap, kérdeztem egy helyi házaspárt, akikkel a ferences, itt szürke csuhások ósrégi kápolnájában ismerkedtem össze. Emlékeik szerint a rokonság tagjai közül itt diplomázottak felavatása szintén hétköznap történt, de hogy miért nem hétvégén, annak nem ismerték az okát.

A keskeny csatorna fölé épült kedves kis kápolna egy gyöngyszem. Az egyik szoba fogda volt egykor, a falra a hét napjait véste fel valaki. Itt meg azon tanakodunk az imént megismert házaspárral, akik 1969 óta élnek a városban, ráadásul katolikusok, de csak most fedezték fel az eldugott apró kápolnát, hogy miképpen számolhatták a napokat az elítéltek,

hiszen nincsenek a napok mellett rovátkák. Talán letakarták a felsorolás bizonyos részét? Egy Talbot nevű ember azt véste a fába, hogy két hét fogdát kapott „futásért”, *for running*. Az írást elég nehéz kibetűzni, de közösen erre a megoldásra jutunk. Talán tanuló kisdíák lehetett a szerencsétlen.

A város két gyönyörű, arborétumszerű közparkjában a szokásos vegyes népek: turisták a Föld minden sarkából, közönségeskedő tinik, változatos bőrszínűek, de egyként uniformizált lelkülettel, és fehér angolok szétszórt csoportjai: munkanélküli alkoholisták; délutánra sikerült egy kis whiskyre szert tenni.

A normann várromnál felajánlom egy ügyetlenkedő, szabályos, kerekcs bevásárlókocsival utazó turistának, hogy lefényképezem, tehát, hogy ne csak az üres romot rögzítse digitális fényképezőgéppel, hanem legyen ő is rajta a képen. Szemüveges, esetlen mozgású, rasztafrizurás, negyvenes férfi; gyengén beszél angolul. Pár percig cseverészünk. Lengyelnek született, de 1990-ben megszökött a katonaság elől. Azóta, egy negyedszázada, vándorol. Élt már Svájcban, Franciaországban, most pedig Belgiumban, de nem úgy néz ki, mint aki bárhol is boldog lett volna. Új hazájában nemrég a holland nyelvű országgrészebe költözött át, mondja, és mivel nem tud hollandul, most egy éve nyelvtanfolyamra jár. Megmagyarázza, hogy a tanfolyam megillette őt, hisz még lengyel állampolgár, és Lengyelország EU-tag. Érdekes okfejtés, nekem egy kicsit sántít. Visszaadom a gépet, elköszönünk. Elolvasom még az egyik tájékoztató feliratot, ő mögöttem a bevásárlókocsival matat, majd odalép hozzám, hogy adjak neki egy-két fontot, mert a szabadban alszik. Ezért? És most az esti szállásra gyűjt? A nyakában, a csuklóján tucatnyi fétis-ékszer. Elhárítom, mondván, hogy magam valódi turista vagyok, és kelet-európai fizetésből spóroltam össze az útra szükséges pénzt. Azt már nem teszem hozzá, hogy nem belga segélyből, ami valószínűleg magasabb, mint az én fizetésem, vagy hogy esetleg eladhatna néhány ékszer, csak annyit mondok, ne haragudjon, nem adok pénzt. Szendvics meg éppenséggel nincs is nálam, ha véletlenül ételre pályázik. Amúgy én is fillérekből élek. De ezt már nem kötöm az órára.

Keveset olvasok, és nem érzem tragédiának. Ha otthon nem haladok előre legalább néhány órát mindennap az olvasmányokban, már hiányként élem meg. A mennyiség, ilyen módon, a minőség rovására megy. Canterburyben, az Oxfam bookshopban, hirtelenében három-négy érdekes könyvet is találtam, de mivel nem sikerült választanom, egyiket sem vettem meg. Leginkább talán az Everyman Library háromkötetes Montaigne-esszéit sajnálom, bőven megérte a hat fontot, hisz évek óta keresem otthon antikváriumokban a harmadik kötetet magyarul, de valahogy Rousseau-t sem élvezem úgy angolul, mint magyar fordításban, ezért hagytam ott Montaigne-t Canterburyben. Peter Ackroyd London-biográfiája is megtetszett őt fontért, de keménykötésű, vastag, nehéz könyv: nem tudhattam még, mi mindent szedek össze majd, és terhemre lehetett volna hazautazáskor. Nem szabatos történelem, inkább anekdotázó, de ahogy beleolvastam, személytelen hangvételű írásnak tűnt. Michael Wood könyve, *In Search of England*, azt kutatja, miben áll az angol identitás. Artúr királytól Robin Hoodig töpreng a mítoszok és legendák valóság tartalmán. Henry Morton azonos című, a hatvanas években megjelent könyvéhez nem fogható. Míg amaz egy Angliát behálózó autótúr személyes hangvételű krónikája, ez száraz okoskodás csupán, de a könyvpiacot annyira telíti, hogy az Amazon egy pennyért kínálja. Volt végül egy ígéretes Roy Porter tanulmány, *Enlightenment: Britain and the Creation of the Modern World* címmel, néhány illusztrációval, mindössze két fontért, de évekkal ezelőtt Lisa Picard hasonló könyvében mélységesen csalódtam, alig bírtam végigolvasni, így ezt is otthagytam Canterburyben. A 14. fejezet címe: *Did the Mind Have a Sex?* Nem kedvelem az ilyesfajta hatásvadász hozzáállást.

Életidőm egyre fogy. Egyre kevésbé kéne tucatkönyveket olvasnom, mert a végén nem marad időm alapvető klasszikusokra. Ez az időhiány már elég régóta foglalkoztat, mégis egyre-másra olvasok nehézkes, közepszerű irodalmat. Szakítanom kell ezzel: a kevesebb – több.

Ma lebuszoztam délre. Putney, Richmond, Kingston szép külvárosok, míg a nyugati Brentford, Ealing, Hounslow nem tetszett. Putney Heat egy valószínű vadon, óriási terület. Teddingham pedig szinte önálló lelkületű város a városban. Leginkább Chiswickhez hasonlít. Hol lakott Rousseau Chiswickben? Ezt minden évben fel akarom kutatni, de idén is halasztok: majd legközelebb, ha eljövök még jövőre is.

A Westminster katedrálisban véletlenül becsöppenek egy latin nyelvű misére. A pap a hívekkel szemben áll, nem háttal, mikrofonba beszél, de így is alig tudom követni. Az Evangélium olvasása alatt ülve maradok, aztán bosszankodom, hogy mögöttem mindenki áll. Úgy aggodalmaskodom, mintha az átváltoztatáshoz szükség lenne a hívek közreműködé-

sére. Teljesen fölöslegesen, minden nélkülüm is érvényes. A szertartás többi részét már figyelmesebben követem. Az angol nyelvű szentbeszéd egy vicc. A kihangosítás minősége miatt nem értek minden szót, de a pap túlzott gesztusai zavaróak. Minden második szót túlhangsúlyoz és kézmozdulatokkal kíséri. Egy kicsit olyan az egész, mint egy evangelizáció vagy a *Vidám vasárnap* a tévében. Állítólag egész Anglia-szerte ez az egy katedrális maradt meg katolikusnak, és talán központi elhelyezkedése miatt, néhány lépésre van a Victoria pályaudvartól, elég sokan áldoznak, talán ötvenen is. Nem tudhatom, hányan turisták közülük, de szerda délelőtt, latin nyelvű csendes misén a résztvevők száma nem kevés.

Persze sokkal többen hódolnak világi szórakozásoknak. A belvárosban hömpölyög a tétlen tömeg. A sodródók jelentős része, mint magam is, dologtalan turista. Mindegy számunkra, hol kötünk ki; még ha van is egy előzetes terv, úti cél, a forgalom, a buszok érkezése, a közlekedés esetlegessége, az útközben hirtelen és váratlanul felmerülő újabb célpont-lehetőségek miatti módosítások következményeképp az előzetes terv gyakran csúszik, néha teljesen megdől. Mindez a hömpölygő tömeg karakteréből érezhető. Látható az is, ki az, aki ebédidejét tölti, ki az, aki célirányosan tart valahova, és kik azok, akiknek teljességgel mindegy, hova lyukadnak ki egy óra múlva. A tömeg nagy része csak sodródik, lődörög. Látnivalókra vadászik, ráér. Ez a ráérőség valahogy átragad mindenkire.

Ebben a hűvös északi fővárosban az emberek mediterrán módon élnek. Ha van egy kis idejük, akár öltönyben letelepednek a fűre. Ha kisüt a nap, jól öltözött nők, valószínűleg irodisták, a legkisebb zsebkendőnyi zöld gypet is képesek szardella módjára benépesíteni. A turista ezen az általános pikniken nem vesz részt; ha elfárad, padon vagy kőparkányon pihen meg, aztán koslat tovább, mert a látnivalók sora kimeríthetetlen.

A Szent Pál-katedrálístól a legegyszerűbb átmenni a Globe színházhoz. A kiállítás, mint általában az összes hasonló, követhetetlenül kusza. A tárlók nem logikai sorrendben követik egymást, inkább egymásba érnek. Talán a mögöttes szándék az, hogy minél gyorsabban átszilipeljék a hömpölygő tömeget. Minden egyes tárló előtt állva a szemléltető figyelmét magával ragadja a mellette lévő „rovarcsapda”, sokszor videóinstallációval vagy hangosan reklámozva önmagát. De onnan is dolgavezetetlenül sodródunk tovább a következő kis bemutatóhoz, mert az még hangosabb, esetleg interaktív. Innen meg a fények játéka vonz tovább, itt le is lehet ülni, de ekkor már olyan sodrásba kerülünk, hogy senki nem ül le, mindenki úgy szálldos tárlóról tárlóra, mint a lepkék vagy a gyerekek a játékszerek közt a vidámparkban.

Korábban két ízben próbáltam töviről hegyre végignézni egy-egy kiállítást, Burns szülőházát Skóciában és Händel lakóházát itt, Londonban. Mindkét helyen elolvastam a magyarázó szövegeket, végignéztem a videobejátszást. Másfél órát töltöttem mind a két múzeumban, ahol az átlag néző tizenöt perc alatt végigszalad. Shakespeare soha nem ragadott magával, lehetséges, hogy magyarul élvezném, de angolul mindig csak átszenvedtem magam rajta, így most a kiállítástól sokat vártam: arra számítottam, hogy világa valamiképpen revelálódik majd számomra. Ám nem volt türelmem ellenállni a tömegnek, hagytam magam elsodorni. Maga a színpad csodálatosan megvilágított palotabelső, de a 24 karátos aranyozás „szenzációjától” elment a kedvem. Az idegenvezetők összetévesztik a színházat a cirkusszal, extrém adatokat sorolnak, pedig Shakespeare idejében bizonyára nem lehetett a színpad fölötti mennyezet színarany. Az ilyen vonatkozások engem egyáltalán nem érdekelnek, nem visznek közelebb Shakespeare-hez.

Az utolsó unatkozó napokban még pompásan buszoztam. A buszos közlekedés London egyik csodája. A felső szint első üléséről úgy tűnik, gyalogosokat, parkoló autókat, villanyoszlopokat gyűrünk magunk alá, sodrunk magunkkal. Persze ez csak érzéki csalódás, mert a járműnek gyakorlatilag nincs orra, és mi közvetlenül a buszvezető fölött ülünk. Ahogy ezek a megmagasított kirakatok egy-egy szűkebb utcában navigálnak, az valóságos tornamutatvány. És közben sikeresen elkerülük a minduntalan a pirosban is az úttestre lépő szabálytalan gyalogost, a kiszámíthatatlan mozgású kerékpárost, a 180 fokban megforduló taxit, pizzafutárt vagy riksást. A zöld lámpát a kereszteződésekben még a babakocsit toló vagy kisgyerekek kezét fogó anyukák sem várják be. A szabálytalanságok mértékéhez képest alig történik baleset.

Egyre elterjedtebb a két éve elindított új Routemaster busz. Ezek az egykori, kalauzos, hátsó lépcsős, nyitott ajtós buszokra hasonlítanak, a nevüket is innen kapták, de tágasabbak és ultramodernek. Nosztalgiaiból már csak a 15-ös busz vonalán fut a régi Routemaster. Islingtonon át kimentem Hackneybe, majd jó messze meglátogattam egy barátomat Walthamstow-ban. Clapton, Stamford Hill és Camden érintésével jöttem haza. Manor Park és Holloway, ahol manapság a legtöbb magyar kezdésnek szállást szerez, számomra kissé riasztó. Meglehet, hogy azok számára, akik ezekhez az északi vagy keleti kerületekhez szok-

tak, Ladbroke Grove vagy Notting Hill hat riasztóan. Arra gondolok, hogy az egészséges környezet, az egészséges térszervezés egészséges lelkiületet eredményez. Tai Chi. De az egészséges kinek-kinek más.

Valamiért úgy érzem, most utoljára vagyok Londonban. Korábban is éreztem már hasonlót, mégis újra és újra visszajöttem. Ám most az érzés határozottabb, talán ezért is kerestem fel végül a Globe színházat. Hogy kipipálhassam a listán.

Fülelek mindenfelé a városban, vajon több magyar szót hallok-e, mint tavaly, tavalyelőtt vagy azelőtt, de csak elvétve üti meg a fülem magyar beszéd. Hol van hát az a több mint százczes magyarság, aki itt él? Délen? Kelet-Londonban? A külvárosokban?

Hogy mi vonz ide annyiunkat, elég nyilvánvaló. A városban forr, pezseg az élet. London toleráns és nyugodt, de fiatalos és csupa testiség. Ultraliberális közeg. Esténként, amikor naplómát írom, a Sohóban elszabadul az érzékiség. Fiatalok számára London azért vonzó, mert ezt a felszabadult nyugalmat kínálja, vagy legalábbis a felszabadultság ígését. A szemmel látható gazdagságot, illetve ismét: annak ígését. Minden pop. Londonban még Mozart is a popkultúra része, és ennek a populáris tömegkultúrának az ígésében lehet élni. Valahogy az ember elhiszi, hogy a kurrens világ gyűjtőpontjában él. Innen indul ki, ide érkezik minden új áramlat. Ez a központban-lét állandó és folyamatos izgalmakat gerjeszt, ami azonban az angol lelkiület nyugodtsága miatt képes tartózkodni a hisztériától. Az izzó jelen, a korszerűség, a fiatal frissesség izgalma élteti, tartja mozgásban a várost. S a tömeg virulensen hömpölyög, sodor, magával ragad, magához emel.

Böngészhetnek esettanulmányokat. Bibelődhetnek a részletekkel, hogy láttassam, ki mindenki és mi módon futja be a siker útját. Egy vidéki magyar legény tavaly került ide, gyenge-közepes nyelvtudással, de néhány napon belül már egy hotelben dolgozott. Azóta állást váltott, és feljebb került a ranglétrán, így fogalmaz, már „beosztottja” is van, pedig csak *linen porter*: a szennyes ágyneműt kezeli. Egy másik, egy középkorú férfi, otthon korán nyugdíjba vonult tűzoltóként, negyvenévesen Londonba jött, hat éve dolgozik mint *handyman*, mindenés, és tavaly óta brit állampolgár. Szerencsés embernek vallja magát. Egy barátom cukrász-szakács fia egy nap föladta otthoni normális állását, és a vakszerencsében bízva Londonba jött. Egy hétig mosogatót, a második héttől pizzát sütött, és egy hónap elteltével amolyan főszakács lett belőle Tottenhamben. Csupa-csupa sikertörténet. Az árnyékos oldalt nem láthatom. Nyilvánvalóan nem találkozhatok olyanokkal, akiknek nem sikerült munkát találniuk, akikkel kibabráltak, akiket ilyen-olyan módon kihasználtak, megaláztak, akik csalódtak. Ők hazamentek, és talán nem is szívesen mesélnének a kudarcokról. A siker mindig harsányabb, mint a szégyen.

Búcsúzom Londontól, legalább én, aki nem szerencsét próbálni érkeztem. Nehéz megbarátkoznom azzal a ténnyel, hogy negyven év angломánia mindig és újra a klasszikus olvasmányokba torkollik. Itt élnem ma is lehetetlen, ahogy a nyolcvanas évek zártabb angol társadalma is taszított. Az irodalomban hiszek. Kedves szerzőimmel könyvtárban vagy otthonomban is találkozhatom. Rám tört az öregedés érzete, félek a kimozdítottságtól.

Az utolsó előtti nap, a Regent Streeten újabb tragédiának voltam szemtanúja. A busz felső dekkjén, az első ablaknál ültem, tipikus turistahely, és láttam, hogy az araszoló forgalomban egy szirénázó mentő érkezik. Mire a busz lépésben a helyszínre ért, a mentősök már nagy munkában voltak. A járdán hanyatt egy hetven körüli, nagy termetű férfi feküdt. A mentősök szabaddá tették a mellkasát, és lélegeztető maszkkal az újraélesztésével kísérleteztek. Félelmetesnek találtam, amilyen bordaszaggató erővel igyekeztek a szívet újra mozgásba hozni. Bizonyára így kell, ilyen bivalyerős lökésekkel, de engem, aki még soha nem láttam hasonlót, az „éles” jelenet, a hömpölygő tömeg közepette, megdöbbsentett. Csak ne így végezzem, Uram, a járda közepén kiterítve.

Rám tör az öregedés, félek a kimozdítottságtól. Félek az irgalomtól. Talán egyre inkább az a bizonyos kert, amellyel Voltaire a *Candide*-ot bevégzi, talán egyre inkább ez az én otthoni tájam.

2014. július

POMOGÁTS BÉLA

KALANDOZÁS EGY KÖNYVTÁRBAN

Határ Győző születésének centenáriumára

■ Szinte hihetetlen, hogy milyen gyorsan száguld az idő, valamikor egy-egy nagy költőnk, mondjuk Vörösmarty, Petőfi, Arany születésének centenáriumán, a megemlékezők, nem éppen jogosulatlanul, érezték úgy, hogy régmúlt idők irodalmának hőseire tekintenek vissza. Vörösmarty születésének századik évfordulóján, 1900-ban, Petőfi születésének századik évfordulóján, 1923-ban és Arany János születésének ugyancsak századik évfordulóján, 1917-ben valóban több történelmi korszak: hatalmas történelmi távolság választotta el egymástól az ünnepeltet és az emléküket idézőket. Mára irodalomtörténeti „környezetünk” és emlékezetünk átalakult, a nyolcvanadik életévüket betöltött írók még közöttünk élnek (vagy éltek a legutóbbi évtizedben). Így a száz esztendeje született és nyolc éve eltávozott Határ Győző manapság is szinte kortársunknak számít: hatalmas munkássága is még összegző bemutatásra vár (Vörösmarty életrajzát még Gyulai Pál, Petőfiét Horváth János, Arany Jánosét Riedl Frigyes dolgozta fel – az ő monográfiáik irodalomtörténet-írásunk klasszikusai). És jól lehet Határ Győzőről is készültek összegző igénnyel fellépő nagyobb tanulmányok (Rugási Gyula és Komoróczy Emőke könyveire gondolok), hihetetlenül gazdag életművének teljes és részletes áttekintése tulajdonképpen még várat magára. Egy ilyen monografikus feldolgozás a jelen irodalomtörténet-írásának egyik legnagyobb vállalkozása lehet.

Határ Győző verseinek *Hajszálhid* című, 1970-ben Münchenben megjelent válogatott gyűjteménye hatalmas kötet: hatszáz lapon sorakoznak benne harminc esztendő (1939–1969) költeményei. A versek szerzője a negyvenes években vált ismertté; 1944-ben jelent meg *Ragyogó arccal, remete daccal...* című első verseskönyve, majd 1948-ban a *Liturgikon* című verseskötet és a *Héliane* című szürrealisztikus „regény”. Ekkor már túl volt az 1943-as letartóztatáson, amelyet háborúellenes fellépése miatt kellett elszenvednie, és még innen azon a fogságon, amelyet 1950-ben „disszidálási kísérlet” miatt szabott rá a kommunista hatalom. A magyar forradalom leverése után hagyta el az országot, Londonban és Párizsban telepedett le, csak élete végén látogatott haza (több alkalommal is). Francia nyelven jelentek meg *Pepito és Pepita* (1963), valamint *Anibel* (1969) című regényei. 1966-ban Stockholmban adták ki magyarul *Bábel tornya* című groteszk mitológiai regényét, Münchenben, az emigráció emblematikus alakja: Molnár József által vezetett Aurora Verlag kiadásában látott napvilágot *Pantarbesz* című prózakötete, és ugyanitt jelent meg 1970-ben a válogatott versek gyűjteménye is, majd még egy sereg könyve: verseskötetek, drámagyűjtemények, irodalomkritikai írások, bölcséleti traktátusok. Határ Győző Nyugaton is magyar író maradt, hazalátogatva pedig megőrizte nyugat-európai identitását és szellemiségét.

Indulása idején a modern költészet szabadságához vonzódott, a szürrealistáktól tanult, de a dada lázadó is ott voltak mesterei között. Játékos versekkel kezdett. *Egy kert révészai* című ciklusa az erotika polgárpukkasztó, harsány dallamát szólaltatta meg csupa játékkal, ötletességgel, önfeledt derűvel. „Üdvözlégy Mária s mind ti sok / malasztal teljes bordélyosok” – hangzik *Erotica sacra* című versében. Már a verscímek is önmagukért beszélnek: *A rombordélyház*, *A szép színművész nő kesergője*, *Erotica profana*. Határ Győző mohón vetette magát azokba az örömökbe, amelyeket még meghagyott a háború, erotikus verseiben az élethez való ragaszkodás és az életöröm szólama hangzott fel; másokhoz hasonlóan ő is úgy vélte, hogy a testi szenvedély a humánus maradékát védelmezi, s hogy a bordélyház erőd lehet a háború könyörtelen pusztítása ellen.

Az erotikus lázadás és a szerepekben tetszelgő játékoság mellett azonban jelen volt a megrendült töprengés, a történelemfilozófiává érett eszmélkedés szólama is. 1946-os *Árapály* című verse jelzi legjobban a váltást a játékos szerepek és a világgal szembenező konokság között. A vers első sorai még a csapongó vágyak, a mindent bejáró képzelet mellett vallanak: „Tétova sors! Minden vágynak engedni, a legrenyhébbnek is, és nem kérdezni, hova.” A befejező kép viszont már a szerepekből kivetkezett embert mutatja be: „a pusztaságból kirajzanak a szavak. A költők szegyenbélyegét viselem, de – meztelen vagyok. Mint magányosan a tükrök.” A meztelenség annak az embernek az állapota, aki már nem tud be-

burkolózni a játék csillogó szöveitebe, az erotika elomló kelméibe, akiről a végzet letépte a szerepek álarcát. Aki kifosztottan, vacogva és bizalmatlanul áll a történelem mozgalmas vihara előtt, és ezek a pusztító viharok rendre meg is érkeztek.

Pedig a háborús kor legnehezebb éveiben Határ Győző is átérezte a változtatás korparancsát; ő is azzal az igénnyel lépett fel, hogy – miként társai: a baloldali, a népi mozgalomhoz csatlakozó vagy akár a konzervatív reform gondolatát képviselő költők – részt vállaljon a történelem küzdelmeiben. Erről vall *Csodák Országá: Hátsó Eurázia* című, 1944-ben keletkezett terjedelmes költeménye, amely a maradiságba és „ázsiai” létbe szorult magyar élet kritikáját szólaltatta meg: „Ó barlangfolyók, heglánc törmelékek / vadbárányok, ormányos ürgecsordák / ragadozó pillangók – tömérdek / nyúlászörnyek hazája / ÁZSIA-Ország / minek kellene életre ráznia / fülön cibálnia, mitől megújhatsz / Csodák Országá / HÁTSÓ-EURÁZIA / – földabroszon gomolygó Demiurgosz...?!” Ebben a versben a változtatás, az újjászületés esélyein töprengett, ha számot vetett is az évszázados késésekkel, elmaradásokkal, a közönnyel, amely minden lázadó kísérlet végzete volt. A cselekvést választó költészet, a közéleti kérdésekre felelni kívánó igény kapott hangot a *Hűség* soraiban is: „lelkembe vésve gondomba ásva / munkámnak ne legyen megállása / tisztán lábak nélkül fehéren: / az én szárnyam az én testvériségem.”

Ekkor, a második világháború után Határ Győző még arra készült, hogy országos dolgokról beszéljen, hogy verseiben a történelem parancsait hirdesse. A *csodálatos mandarin* című versében Bartók Béla példáját és örökségét idézte, állította a nemzet elé:

„ez mind egy fejben volt és ez a fej
nem fért az országban és kinőtte
és elroppant az ország a Homlokon:
nézz rá magyar – mit kell tanulni Tőle
Hogy bőszerűl fel légy híve rendületlen
te is magyar de nem hazádnak
törd széjjel nőjjél túl határain
miként a Szellem kit palackba zárnak
tördeld bilincset pattantsd ha abroncs
verd szét ha lánc ha sánc ha várfal
– kidob nem ismer: majd tán beéred
– öt földrésszel három óceánnal
tanulj Bartóktól s nőjjél magyar
nézd hogy füstölték hová söpörték
és lásd fájni Bartók márványarcát
hogy híre járt: meghalni törpék
Magyar: Isten-hátának-megett is
te ráfigyeljél – világok lantverője
nemcsak zenét sok-nagy zenét:
igaz-mivoltod kell tanulni Tőle”

Néhány évvel később azonban úrrá lett benne a kétely, a személyes és történelmi kétségbeesés. Sokféle oka volt ennek, nehéz lenne mind előszámolni. A történelem baljós fordulatai, a hidegháború, a rákosista önkényuralom éppúgy szerepet játszott ebben, mint az irodalompolitika, amely kifelé tessékelte a modern irányzatok, közöttük a szürrealizmus híveit, vagy a költő személyes helyzete, az a tragikus élmény, hogy (miként már erről szó esett) az ötvenes években egy időre börtönbe került. Határ Győző mindenestre a kezdeti cselekvő vágyak után hamarosan a történelemfilozófiai pesszimizmus hirdetője lett, és *Tornyok tornyok* című versében egyféle spengleri fatalizmussal rajzolta fel a kor freskóját, a korét, amely őszerinte a római civilizáció alkonyával rokon:

„ROMÁNKORI ANALÓGIÁK? a levéltárnokok (csóorrú cipőben) fel-alá: tehetetlenül csapkodják a mozaik-padozatot

a szárnyasoltár lengeti a szenteket és elcsikorgatja eresztékeit, odakint egy korszak temetkezik. Szelepfejű platinatorpedóba zárják és elsüllyeszti:

egy nóbeldíjas exegézis-tekercest
a legszentebb betlehemes rajzfilmet
a VULGATA egy latinból viaszlemezzre fordított fejezetét

„menteni, ami menthető”... – úgy van-e?!
(csak szerényen, ti szerzetesek; egy bizonyos: hogy mindhiába)”

Ebben a hanyatló és pusztuló korban persze kilátástalannak érezte a saját sorsát is. Az imént idézett költeményben úgy festi meg önmagát, mint aki árván és védtelenül imbolyog a történelem gyilkos frontvonalai között:

„HETVEN ÉVVEL EZELŐTT két szembenálló rendszer közös ellenségnek ismert el; és noha megszakították, a kedvemért egy pillanatra felvették a diplomáciai viszonyt
most, hogy a jószág türelmével hozzászóltam a fenyegetettséghez, a gondolat internálótáborának emlékével

a rezervációk emlékével

a filozófia forradalmának előérzetével szellemi elfogatósom percéig, egyet más... miért ne?! Nem vagyok f á r a d a l m a i v a l kevésbé előlegben, mint ti f o r r a d a l m á v a l, filozófusok!

Azt hiszem, megírhatom memoárjaimat

.....

.....
A NEGYVENÉVES HÁBORÚ idején születtem”

Határ Győző, miként ebből a költeményből is kitetszik, a „senkiföldjére” került, kéttelyle, bizalmatlanul tekintett a történelemre, az emberiség küzdelmeire. Lelkiállapota előlegezte a hontalanságot, és 1956 után bekövetkezett hontalansága csak jobban megerősítette otthontalan, magányos közérzetét. Lélekben már akkor hontalan volt, midőn még át sem lépte a határt. Londonban, Párizsban, az emigránsok nemzetközi életét élve személyes és hiteles magatartásformát alakított ki ennek a kételkedésnek, ennek az otthontalanságnak a nyomán. Sőt nemcsak magatartást, hanem egyféle sztoikus életfilozófiát, amely pusztán szemlélni akarja a világot, a történelem forrongásait, változásait, de nem foglal állást, nem tiltakozik, nem küzd ellenük. Ez a bölcsélet nyert megfogalmazást *Fuimus Troes* című, 1959-ben keltezett versében: „azóta megtanultam, hogy nem dől össze a világ, ha összedől – hahogy a Bábelek helyén holnapról nincs más, mint repedezett koromsivatag; ha a feketék holnapután kivégzik az elpimaszodó sárgákat – amikor mi fehérek már csak a tegnapi emlékei leszünk – s lám, a bölcsődál, a babacirógatás sem több a felbogárzó játéknál mely betölti az esendő lelket, a pilleéletű nőt hát nem azok vagyunk, akik vagyunk? Özön törmelék-tenger közepette élünk az országos csontházban, hol az állati szén pernyéi s szilánkok a falrengetegben: bástyák, még ideig-óráig itt lebegtek körülöttünk.”

A sztoikus életfilozófia elutasította a történelem haladásába vetett hitet, mégis megőrizte az író érdeklődését a nagyvilág, a megismerés kalandjai iránt, és mindenekelőtt megőrizte a humanista gondolkodás értékeit. „Meséljete a megismerés kárhuzatos szenvedélyéből gyógyvulthatatlanul s oly sugalmasan, hogy minden szó mögött ti megemlékeztek a mindentudás előkacsintó álmáról, a földi öröklét vágyvarázslatáról...” – olvassuk *Credo* című 1958-as versét. Ez az olthatatlan megismerő szomjúság, az emberi létezés alakzatainak és kalandjainak nyomába törő kíváncsiság szötte át Határ Győző verseinek anyagát. Olyan forrás ez, amely kiapadhatatlanul ontja a verseket, amelyet még az alkotó kedv időnkénti fáradtsága, az emigrációs lét bénító közérzete sem tud elrekeszteni.

Határ Győzőnek az emigráció viszonyai között kellett építenie és megőriznie emberi integritását, alkotó személyiségét. Nem kis próba volt ez, és ennek a próbának a fájdalmas dilemmáit a költő nagyon is jól ismerte. Egyik tanulmányában arról írt, hogy milyen lehetőségei vannak a diaszpórában élő magyarságnak, és hogy e lehetőségek között melyiket kell választania, ha őrizni akarja szellemi függetlenségét, emberi értékeit, önmagát. „A diaszpóra léte – írta – háromféleképpen alakulhat. Vagy felszívódik maradéktalanul – vannak, akik farkasmohósággal asszimilálnak, és amíg el nem vegyülnek egészen, gondosan mimikrizálnak –, vagy nem szívódik fel ugyan, de újjagzad magultában eltompul, és a nyugati Eldorádói valamelyikében szellemi skorbutban tengődik; vagy megtartja nyelvét és nemzeti jellegét anélkül, hogy maximalista szellemi igényéből, elithez méltó becsvágyából engedne.” Ő maga is e harmadik lehetőséget igyekezett megvalósítani. Őrizte a magyar nyelvet, a magyar kultúrát, magyar íróként élt Nyugaton, és figyelt az itthoni magyar kultúra, az irodalom fejleményeire. (Ezekről a megfigyeléseiről adott képet a londoni rádió magyar adásaiban,

ezeknek szövegét, illetve a müncheni Szabad Európa rádióban, illetve a londoni rádióban felolvasott irodalmi jegyzeteit gyűjtötte egybe *Irodalomtörténet* című kötete.)

A magyar kultúra mellett otthonra talált az angolban és a franciában is. (Láttuk, francia nyelvű regényeket is írt.) Úgy ragaszkodott a francia nyelvhez, a francia művelődéshez, mintha a sajátja lett volna. Igaz, azt is tudta, hogy ez a ragaszkodás végül is más, mint a franciák természetes ragaszkodása, otthonossága. Határ Győző a magyar írástudó „reménytelen” szerelmét élte át, midőn a francia kultúráról beszélt. Ennek a vonzalomnak reménytelennek kellett lennie, mert nem hozhatott megnyugvást, beteljesülést. Ennek a reménytelenségnek a zsongító fájdalma hangzik fel a Franciaországhoz írott vallomásban, *A cukrászsütemény* című versben: „hiszen! hiszen ha volna olyan, hogy kikeresztelkedni franciának, a te keresztelő szénmedencédben, lezúgó gátjaid-hidaid, erdőtüzeid közepén vagy vesztett háborúidnak alatta franciává keresztelkedni sejtől-sejtre, mulasztásról-mulasztásra, szóról francia szóra – s te, te befogadnál húsnak vérnek egyházad kebelébe, egyedül üdvözítő Egyetemes Anyaszent Franciaország, ha volna ez a volna-de-nincs de nincs.”

A hontalanság vállalt állapot volt, mégsem problémák nélküli. Nem csak azért, mert a magyar író eleve ellentmondásos viszony fűzte ahhoz az idegen kultúrához, amelynek közegében élt, amelyet a maga második műveltségének tekintett. Hanem azért is, mert a hontalanság mindig ott kísértett, London vagy Párizs hiába Európa legszebb városai, hiába vonzó, barátokat, munkát, lehetőségeket adó metropoliszok, mégis idegenek. Nyugat-Európa végül is nemcsak a maga gazdagságát kínálta, hanem egy végzetes hiányt is jelentett, azt tudniillik, hogy ez a földrajzi fogalom, vagyis Nem-Magyarország, Nem-Budapest. Határ Győző Londonban járkálva nemcsak az angol város méreteit és csodáit vette észre, hanem azt is, hogy hiányzik a Duna, ahogy ő maga tett vallomást: „a sustorgó, a Londonra sustorogva aláereszkedő utcán jártam, réti-kövi-tavi hova-dűlő, hova-nem-görnyedő mi-utcánkon. Koronásan öregező operlomb-utcán, amelynek nyári árnyékai a szentivánjéba nyúlnak és a selyemhernyós lombátor végén a rengeteg-széles Dunának tart vagy tán a dunátalanságnak – de ki nézné, aki úgy is tudja? Méltóságában a középben, hömpölygő háta felpúporodik, ilyenkor áradáskor.” Ezért aztán európai polgárként is az elvesztett hazára kellett gondolnia, ahogy az emigránslét szorongató közérzetéről *Csillagállat* című versében olvassuk:

„leragasztott szájam vaj mit érlel
földnélküli talpam – seregem
szárnyam! világtalan útlevéllal
nem hazám: világom se legyen
ne világpolgár! Csak csillagállat
lűktető medúza test legyen:
útlan-útlevéllal csillagának
példázatban él s merőn lebeg”

Határ Győző költészete egy állapot és egy életérzés tükré, és mivel ezeket hiteles költői erővel fejezte ki, külön helye van a huszadik századi magyar költészetben. De külön helye lehetne az általa megvalósított költői szemlélet, a használt versépítő eljárások következtében is. Weöres Sándortól, Szentkuthy Miklóstól tanult, ám elsősorban (ő maga is erre utal) a franciáktól: Rabelais-tól, Rimbaud-tól, Michaux-tól, Desnos-tól, Ponge-tól, Chartól. És a különös angol klasszikustól (a modern elbeszélő irodalom egyik korai előfutárától): Laurence Sterne-től, akinek *Tristram Shandy*-ját ő tolmácsolta bravúros ötletességgel magyarul. A vers személytelenségét, intellektualizálását, a groteszk fogalmazást, a szürrealista technikát tanulta meg tőlük. Ennek következtében ki kellett tágítania a magyar vers hagyományos határait, elsősorban a groteszk kifejezésmód, a jelenetezés és az esszévers műfajai felé. Groteszkjei szürrealista elbeszélések (*Hatalomátvétel, Oszlopszent*), monológok (*Proféták iskolája*), a képzelet szabad csapongásai (*Pokoli levél, Széljegyzet*) vagy nyelvi játékok: „halandzsza”-versek (*Yunguri dal, Kutyavukka csárda*). Lírai jelenetei a szürrealista vagy dadaista játékok technikáját követik (*Az ölelhetetlenek, A rablás*). Esszéversei pedig a szürrealista fogalmazás szabadságával rögzítik filozófiáját, történelembölcseletét vagy emberi típusokról rajzolt groteszk látásmódját (*Tanulmány, Önkísérelt, Magyarok csillaga*). Ezekben a kísérleteiben, újításában: a magyar vers hagyományos határait kísértő eredményeiben újabb költészetünk egy különös fejezete ölt alakot.

Életműve akár egy könyvtárat is betölthetne, ahogy most munkásságának bibliográfiai összefoglalásában látom, vagy hetvenöt önálló művet kínál az olvasóknak. Közöttük olyan, mindenképpen számon tartásra érdemes műveket, mint 1978-ból az *Intra muros* című valóságfilozófiai értekezés, 1984-ből a *Pepito és Pepita* című regény és az *Anibel* című regénytri-

lógia magyar változata (ez eredetileg francia nyelven jelent meg), 1986-ból az *Éjszaka minden megőr* című fantasztikus regény, 1989-ből a *Csodák országa HÁTSÓ-EURÁZIA* című két-kötetes elbeszélés-gyűjtemény, 1990-ből *A léleknek remegése* című verseskötet, 1992-ből *Az Őrző könyve* című bölcséleti esszé-sorozat, 1993 és 1995 között (Kabdebó Lóránt magnetofon-felvétele nyomán) az *Életút* című önéletrajzi interjú három kötete, 1997-ből *Köponyeg sors* címmel közreadott történelmi regény Julianosz római császár életéről, a 2002-ben megjelent *Drámák* című gyűjtemény, a 2010-ben az utolsó évek verseiből közreadott *Téliké* című kötet. És mindenekelőtt az 1989-ben az olvasó elé került *Golghelogi* című kétkötetes mitológiai regény, alcíme szerint „Rémtentő Képekkel Gonosz Kalandokkal teljes Csudáságos Históriaja Ki Gézengúzunk töredelmes volt, Jámbornak elvetemült Herék hergelték hurították Gazok gurultában gurították Törpének királyok nagyolták – óriásnak nép kicsinyelte Mint lett magán-csimpaszkodó Utolsó Szalmaszál és tön akkoron-és olyan Penetencét, mikoron minek ereje – kihullott-utolsó-fogaiglan – elvásik Lón megdicsőülése Gyalázatra és nagy Fénylésben sanyaró Újjászületése Magnu Ludus Paassionalis Képek Ötvene ez Nagy Érzékeny Titokjáték PROGOLUSÁTÓL Kezdetre EPILOGUSÁVAL Kimenetelig.” Maga ez a cím is a regény barokk vagy éppen szürrealista retorikájának kivételes nyelvtelremtő erejére utal. Határnak ez a műve joggal keresheti helyét huszadik századi irodalmunk bölcséleti ihlet nyomán született nagy regényei (Babits Mihály, Kodolányi János, Hamvas Béla és mások) művei között.

Írásomnak ezt a címet adtam: „kalandozás egy könyvtárban” – nem véletlenül, minthogy Határ Győző munkássága (és részben élete is!) maga a kaland, a műveiben tájékozódó érdeklődőnek is sokszoros kalandra kell felkészülnie. Ennek a szellemi kalandozásnak az irodalom, de talán mondjuk inkább így: a könyvtár a színtere. A költő, kalandozó kedvében, mindegyikkel (sikeres) kísérletet tett, amit a klasszikus, akár az antik, a romantikus, a klasszicista irodalom számára felkínált, és mindent befogadott, amit a huszadik század modern irodalma létrehozott. Az olvasó azután maga is kalandokra vállalkozik, ha leveszi könyvespolcáról Határ Győző műveit. Engem legalábbis nem egyszer fogott el az az izgalom, amely ismeretlen és távoli világokkal történő ismerkedés alkalmával tölti meg az ember szívét.

Az olvasás ugyanis mindig az emberi személyiség és a nagyvilág kapcsolatát hozza létre. Igen sok régi és új klasszikus gondolkodónak volt ez a véleménye, hivatkozzam csupán Platónra, Goethe-re, Bernard Shaw-ra, Oswald Spenglerre (aki *A Nyugat alkonya* című, szerintem kellő módon ma sem figyelembe vett nagy történetfilozófiai művében az európai kultúra nagy értékeire és veszedelmes hangoltságára hívta fel az olvasó figyelmét) és másokra, például az európai irodalom történetét író Babits Mihályra vagy a világirodalom történetét elbeszélő Szerb Antalra. Az olvasás, egyáltalán a könyvkultúra embervoltunk egyik fontos következménye és kritériuma. Shaw a fájdalmas módon elpusztult alexandriai könyvtárat (amely az ókori kultúra talán leginkább gazdag kincsestára volt) „az emberiség emlékezetének” nevezte. A neves argentin író, Jorge Luis Borges pedig a következőkben méltatta a könyv történelmi szerepét és jelentőségét: „Az ember különféle szerszámjai között kétségkívül a könyv a legbámulatmértöbb. A többi mind testének a meghosszabbítása. A mikroszkóp, a távcső a látásé, a telefon a hangé, aztán itt van az eke és a kard, ami az emberi kar meghosszabbítása. Ám a könyv egészen más: a könyv az emlékezet és a képzelet meghosszabbítása.” A könyvtárban kalandokat kereső Határ Győző ebben a tekintetben is a modern világirodalom iránymutató mestereinek követője és társa. Életének alakulása, ahogy már szó esett erről, nem volt híján a huszadik századi történelem drámai módon kalandos eseményeinek. A lélek igazi kalandjait azonban ő is a könyvtárban élte át.

Mint ilyen, meggyőződésem szerint, modern irodalmunk egyik igen jelentékeny (nem csak terjedelmében, gondolati és művészi értékeiben is igen jelentékeny) életművét hozta létre. Távozásával egyik leginkább eredeti (egszerszint: művelt és tudós) alkotó egyéniségünket veszítettük el, olyan költőt, akinek életműve talán csak Babitséhoz, Kosztolányiéhoz, Illyéséhez, Németh Lászlóéhoz és Juhász Ferencéhez hasonlítható. Nem kevés nosztalgiával gondolok azokra a találkozásokra, amelyek során Határ Győzőék londoni otthonában (hatalmas házuk volt, könyvekkel, festményekkel, műkincsekkel gazdagon, vajon hová lettek ezek?), nálunk, Budapesten vagy a Magyar Írószövetségben hallgathattam mindig tudós és szellemes magyarázatait. A magyar irodalom legjobb hagyományai közé tartozik a széles körű és alapos európai műveltség (lásd Arany Jánost, Babits Mihályt, Illyés Gyulát, Weöres Sándort, Dsida Jenőt és másokat), ennek az igen magas, mondhatnám, „zártkörű” társaságnak volt kiemelkedő tagja a londoni magyar író. Születésének centenáriuma fel kell figyelnie rá és műveire az erdélyi magyar olvasónak is.

ADORJÁNI PANNA

MI A DRÁMA, HA PINTÉR BÉLA?

Pintér Béla: *Drámák*

■ Pintér Béla Budapest és Magyarország egyik legizgalmasabb független színházi társulatának (amelynek neve nemes egyszerűséggel: Pintér Béla és Társulata) alapítója, vezetője, rendezője, írója és színésze. A társulat munkássága a független színházi szcénában egyedülálló módon nem improvizáción, fizikális színházon, esetleg egy kanonikus (dráma)szöveg erőteljes rendezői reinterpretecióján alapul, hanem egy előre megírt, a szó lehmanni értelmében vett dramatikusszöveg, amelyet a mindenkor *auteur*, vagyis Pintér Béla markáns stílusa és színházi látása értelmében egy többnyire állandó színészi csapat kivitelez. Ezek a szövegek és az általuk diktált munkamódszer a társulat megszűlése óta eltelt szinte két évtized alatt olyan állandóságot és következetességet eredményeztek, amelyek nagyban hozzájárultak a Pintér Béla és Társulata brand kialakulásához. A mai budapesti színházba járó számára – de az egyre gyakoribb erdélyi fesztiválátogatásoknak köszönhetően lassan a romániai magyaroknak is – az említett társulat és annak fő alkotója felismerhető, száz „alternatív” előadás között is relatíve könnyedén azonosítható. Amikor tehát Pintér Béla nyolc drámája nyomtatásban, ún. drámakötetben megjelenik, óhatatlanul felvetődik a kérdés, hogy vajon működnek-e, és ha igen, hogyan működhetnek ezek a Pintér Béla-szövegek Pintér Béla (és Társulata) nélkül.

Nehéz eldönteni, hogy segíti-e vagy hátráltatja az olvasást az, ha az olvasó néhányat ezekből a szövegekből már látott színpadon, mindenesetre szinte lehetetlen teljesen újként olvasni ezt a kötetet. Bár a kötet utószavában (*A drámaíró Pintér*) Enyedi Éva, Pintér dramaturgia és színésze azt ígéri, hogy az olvasó végre „saját rendezésében hallhatja Pintér mondatait, a képzelete által teremtett előadásban”, igazság szerint nagyon nehéz a már látott előadásokat nem az „eredeti” miliőjükből hallani, ahogy bizonyos szerepeket illetően szinte hiba nélkül felismerem a színészt, akinek a szerep íródott. Máskor vala-

mely a darab idejében vagy közegében aktuális kiszólás (pl. Moszkva/Széll Kálmán térrel kapcsolatos utalások *A Démon Gyermekében*, a pesti színikritikus Csáki Judit megidézése Csóki Edit karakterében a *Tündöklő Középszerben* stb.), esetleg az egyértelműen a társulatra vagy Pintér Bélára vonatkozó önjelölések (a *Tündöklő Középszer* Pincér Gézája mint társulatvezető, rendező és színész, és a számos utalás az „alternatív”/„amatőr” színészekre, csoportokra, pl. a *42. héthet* vagy a *Szutyokban*) teszik nagyon is specifikussá ezeket a szövegeket. A helyhez és/vagy időhöz kötöttség tulajdonképpen nemhogy gyengítene, hanem inkább izgalmassá teszi őket, de minthogy a hely és idő mindig szorosan a társulat és Pintér Béla munkásságához kötődik, igencsak nehézkes ezeket a szövegeket közegüktől elvonatkoztatva olvasnunk.

Hatványozottan érvényes ez azokra a szövegekre, amelyek például valamilyen a feltételezett átlagon (pesti magyar) túli magyar identitást is megjelenítenek. Bár Pintér mélyen és tudással nyúl akár az erdélyi, akár a felvidéki, akár a magyarországi roma identitású szereplőkhöz, a fővárosi magyar értelmiségi tekintete minden esetben meghatározza a kisebbségi szereplők reprezentációját. Ennek egyik lehetséges oka, hogy Pintér alapvetően sztereotípiákkal dolgozik: szereplői egyértelműen beazonosítható karakterek, akik relatíve gyors játékidő alatt jutnak el jósorsból balsorsba (általában a klasszikus görög tragédia dramaturgiája szerint), akiknek a tettei jellemükből adódóan egyértelműek és ezért elkerülhetetlenek, és akik minden alkalommal valamely emberi nyavalya, jellemhiba vagy gyarláság példái. Az erős vonalakkal megrajzolt szereplőkhöz ugyanilyen egyértelműen felrajzolt dramatikusszelekménysor és jól meghatározott téma tartozik. Ez alól talán egyedül az első dráma, az 1999-es *Kórház-Bakony* a kivétel (amely Pintér első drámája és második rendezése), amely üdítően egyenetlen és maszatos, kvázi-natu-

ralistából mágikus-szurreális rémmesébe torkolló, gyors ütemű és lüktető erejű szöveg. Nehéz eldöntennem, hogy csupán az idő játékonny hatására (és mert ez igen korai Pintér, akit nem ismerek túl behatóan), de a szokatlan és vad dramaturgia miatt mindenképpen úgy tűnik, hogy ez a szöveg kínálja a legtöbb lehetőséget az újrafeldolgozásra.

A *Kórház-Bakonyon* kívül a kötetbeli drámákra az jellemző, hogy főhőseik kiszámítható módon radikalizálódnak, különféle külső vagy belső eseményeknek köszönhetően eljutnak saját személyiségük határáig, végletes cselekvéseket hajtanak végre, és szélsőségeségükben rendszerint elbuknak. Egy másik korai darabban, a *Sehova Kapujában* például a padon nyugodtan üldögélő „átlagember” Andris a játékidő körülbelül tizedik percében, Klárika unszolására megtér, és egy ún. harmadvonalas egyház elkötelezett tagja lesz, majd a gyülekezet vezetőjével, Gyurikával missziós útra indul Ördöngösbükkbe, hogy az ott élőket figyelmeztesse az apokalipszis eljövételére (vagyis a „mini-bolygók” becsapódására), ahol szerelemben esik az óvónővel, Ibolyával, akit viszont ott hagy a faluban, hogy aztán a gyülekezetbe visszatérve szerelmi bánatba essen, miközben annak rendje s módja szerint eljön a világvége. Ugyanebben a drámában hasonlóan nagy ívet ír le a népzeneegyüttes Pattantyús Bence karaktere is, aki Pestről utazik le Ördöngösbükkre gyűjteni, illetve hogy eljegyezze Gizit, de bekábítószerezik (vagyis megiszik valami gyanús forrásvizet), amitől eldőlnek a legrejtettebb titkai, vagyis kiderül róla, hogy valójában meleg, ezért lefűjják az eljegyzést, úgyhogy a vonaton visszafelé ő is inkább megtér. Teremtéstől az apokalipszisig, születéstől a halálig (és újjászületésig) tart a történet, amelyben hihetetlen természetességgel sorakoznak a csodák, világokat és életeket felforgató fordulatok és különlegesebbnél különlegesebb sorsok. Ez a dramaturgia tulajdonképpen mindenik drámában visszaköszön. Hadd ismertessek egy példát a kötet végéről: az utolsó darabban, A 42. hétben a nőgyógyászszülés Imola elhidegülve él házastársával, Karcsival, aki számára tizenhét éves lánya kapcsolata egy hatvan év körüli biztonsági őrral csak az utolsó csepp a pohárban, ezért alaposan leissza magát, megpróbálja felszedni a pultos lányt a bárból, hogy aztán másnaposan szívinfarktust kapjon, miközben a szaunában ücsörgő lányával, Enikővel veszekedik. Karcsi meghal, Imola önmagát okolja, de közben beleszeret a nála sokkal fiatalabb színészbe, Lászlóba, aki ellop egy drága konyakot az élelmiszerboltból, de Imola magára vállalja a tőrtét. Miközben

Imolát beviszik a rendőrségre, mindkét kismama-páciense vajúdni kezd, hogy aztán kiderüljön, hogy az egyikőjük kisbabája plerózisos. Imolát kirúgja a főnöke a diagnózis elmaradása miatt (illetve mert kiderül, hogy Imola nem végezte el a plerózis diagnosztizálásával kapcsolatos tanfolyamot sem), ráadásul a szerelme is szakít vele, úgyhogy bevesz egy marék gyógyszert, és beül a szaunába meghalni, de utolsó pillanatban a másik kismamától kapott hálálkodó üzenet miatt meggondolja magát, és inkább kihívja a mentőket.

Nemcsak ízlés és érzék, de gyomor kérdése is, hogy milyen mértékben képes az olvasó ennyi váratlan fordulatot, csodát, gyökeres át- és megváltozást befogadni, mindenestre az olvasás során egyértelművé válik, hogy a szövegek működtetéséhez mégiscsak szükséges volna az a színházi közeg, ami miatt ezek a történetek – ha nem tökéletes minőségben is, de általában véve – élvezhető, izgalmas, felkavaró előadásokként tudnak funkcionálni. Dráma mivoltukban igen hangsúlyossá válik a szövegek – néhol a szerkesztés és tördelés pongyolaságában is megmutatózó – vázlatossága, a cselekmények és karakterrajzok felületessége, egyáltalán az előadás létrehozásának temporalitása. Ugyancsak Enyedi Éva írja le, hogy bár ezek a szövegek kizárólag Pintér Béla saját művei, többnyire a próbafolyamat ideje alatt jönnek létre: „Az olvasópróbán ugyanis még nincs teljes szöveggény, nincs kész darab, csupán az első néhány jelenet és a főbb irányok, a végkifejlet, a történetváz van meg, és az adott szereplők útjának fontosabb fordulópontjai.” Ami Enyedi bevallása szerint (is) azt vonja maga után, hogy a próbák előrehaladtával a cselekménynek és a szövegnek egyre leszövegettebbnek kell lennie, és ezért egy idő után nem lehetséges a felmerülő hibákat korrigálni. Vagyis hiányzik az a típusú eltávolodás, amely a dráma mint olyan esetében elengedhetetlen, hiszen itt a kész szöveg tulajdonképpen az előadással együtt jön létre, és időben azzal együtt fejlődik és érlelődik, illetve hal el – ha szükséges. A replikák spontaneitása, illetve az érzet, hogy a hallott szöveg jelenidejű és pillanatnyi, tulajdonképpen az előadások és egyáltalán a jó színházi szövegek (és nem föltétlenül drámák) sajátja. És ugyanez a durvaság és nyersség az, ami az előbbi megkülönbözteti a drámától, amely – minden igyekezetünk ellenére – mégiscsak első sorban irodalmi műfaj, amely anyaga lehet a színházi előadásnak.

Pintér Béla *Drámák* című könyvének elolvasása után leginkább az a kérdés izgat, hogy miért érezzük kötelezőnek drámaként

olvasni Pintér Béla előadásszövegeit ahhoz, hogy azok kötet formájában kiadhatóvá váljanak, és akár saját életre keljenek. Miért érezzük kényszerítve magunkat arra, hogy egy tőle kvázi idegen műfajba tuszkoljuk ezeket az egyszerre lehengerlően csapongó és hajszálpontos ritmussal megírt szövegeket? A kényszeredett címkézés kifejezetten rosszat tesz nekik, mert ahelyett, hogy felszabadítaná az olvasást és értelmezést, megköti és erőteljesen szabályozza azt. Pintér Béla és Társulata munkásságának egyik legnagyobb érdeme, hogy miközben látszólag szokványos narratívákban és dramatikusszövegekben gondolkodik, sajátos és leginkább a bonyolult és sokműfajú operára hajazó világot hoz létre (gyakran a népzene-

ből és -táncból merítkezve), amelyben a mozgás- és hangzásvilág egyrészt ugyanolyan fontos, másrészt ugyanolyan precíz és zárt eleme az előadásnak, mint a szöveg. A szerkesztők azt ígérik, hogy a *Parasztopera* és a *Gyévuska* librettóként, kottával együtt fog megjelenni – e két előadásból egyértelműen lehetetlenségnek bizonyult csupán a szöveget kivenni, de úgy gondolom, hogy a drámakötetben megjelenő többi szöveg tekintetében is előnyösebb lett volna akár a librettó, akár az előadásszöveg megjelöléseket használni és ezáltal egyértelműen felváltani a szövegek előadásba ágyazottságát. A drámának sem ártana, ha különféle izgalmas és „határ menti” „műfajok” megrengetnék egyhangú és nehézkes egyeduralmát.

A KATONAI HÍRSZERZÉS ÉS KÉMELHÁRÍTÁS ZÁRT VILÁGÁRÓL SZAKMAI NYITOTTSÁGGAL

Szakály Sándor: A 2. vkf. osztály.

***Tanulmányok a magyar katonai hírszerzés
és kémelhárítás történetéből 1918–1945***

■ A történelem iránt érdeklődő erdélyi magyar olvasóközönségünk, de az anyaországi, sőt mondhatni az egész Kárpát-medencei magyar olvasótábor előtt sem ismeretlen Szakály Sándor neve. A budapesti VERITAS Történetkutató Intézet főigazgatója a történetészsakma legjelesebb magyarországi művelőinek középgenerációjához tartozik. Az 1980-as évek első felében kezdődő publikációs tevékenységében az elmúlt bő három évtized alatt igazán figyelemreméltó termékenységet mutatott fel. Mintegy kéttucatnyi jelentősebb szakkönyv szerzőjeként vagy társszerzőjeként Szakály Sándor beírta nevét a 20. század első fele magyar történelmének elismert kutatói közé.

Ugyanakkor Szakály mégis részben élüt a történetészekről kialakított általános képtől. A kutatók ama közhelyesen közismert elefántcsonttoronyát sosem építette maga köré. Mint vallja: a főként csak történetésztársak és társadalomtudósok által forgatott szakkönyvek megírása fontos ugyan, de legalább

annyira számottevő a „történelmi publicisztikák” közlése. A fő cél ugyanis a történelmi ismeretek terjesztése, a történelem „hasznossá tétele” a társadalom számára. Hiszen csak így érhető el az, hogy a történelem valóban sokakat taníthasson, és a társadalmi fejlődéshez a maga módján hozzájárulhasson. Nagyon fontos kérdés tehát, hogy ki írja a tömegekhez eljutó történelmi összefoglalókat, rövid, olvasmányos eseménytörténeti ismertetőket. Hiszen ezek alakítják a társadalom történelmi önképét s így bizonyos mértékben identitástudatát is. Ez lehetett az oka annak, hogy Szakály Sándor – szorosán vett történetészi és egyetemi oktatói munkássága mellett – a média világába is bekapcsolódott. A Duna Televízió kulturális igazgatójaként, majd 2001-től alelnökként nagymértékben tudta előremozdítani az igéyes történelmi ismeretterjesztés kiszélesítésének ügyét. Igen ismertek voltak *Megidézett történelem* címmel futó egész estés műsorai, amelyek színvonalas kerekasztal-

beszélgetések útján dolgoztak fel néha addig tabunak számító témákat is.

Míndez azonban a szakma oldaláról néha kritikákat vont maga után. Ezek viszont nem Szakály Sándor szakmaiságát, magas szintű ismereteit és remek előadásmódját kérdőjelezték meg, inkább csak bizonyos fokig nonkonformista történelmi mivoltát bírálták.

Szakály ugyanis egyszerre történész és közszereplő. Sokoldalúságára jellemző, hogy míg egyrészt az MTA doktora, a Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottság tagja és évtizedes tanári pályát maga mögött tudó egyetemi oktató, egyben a *Rubicon* történelmi magazin, sőt a *Magyar Napló* szerkesztőbizottságának is tagja. Két síkon műveli tehát a történelmet: a magas szakmaiság és a közszolgálatként felfogott, színvonalas tudományos ismeretterjesztés szintjén. Tegyük hozzá: mindkettőben maradandót alkotva.

Szakály Sándor szakmaiságának jellemző vonása, hogy a levéltáros minuciózussággal kutatja fel a legapróbb adatot is a választott témában, majd a hatalmas információhalmazból képes leszűrni a lényegyet, és azt olvasmányos, közérthető módon tudja az olvasó elé tárni. Ez jellemzi a legfrissebben megjelent *A 2. vkf. osztály* című könyvét is, amely a Magyar Napló és a VERITAS Történetkutató Intézet kiadásában látott napvilágot. Az igényes, kemény borítójú, több száz oldalas kötet valódi hiánypótló munka. Ugyanis egy zárt, szinte hozzáférhetetlen és ezért már-már misztikus titokzatosságba burkolózó szférához nyúl: a magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás történetéhez. Annak is a sokáig csak szidalmazott és valótlan állításokkal diszkreditált időszakát, a magyarországi történészek által csak Horthy-korszaknak nevezett két világhézag közötti és második világháború alatti működési periódusát veszi górcső alá.

„Igazítsuk helyre a meghamisított történelmet” – figyelmeztet több ízben is a szerző, és célja valóban az, hogy a lehető legteljesebb mértékben az objektivitás talaján maradvá feldolgozza a magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás történetének hőskorát. Szakály e legújabb kötetében arra törekszik, hogy a 20. század elején, a trianoni sokkhatást követően létrejött önálló magyar állam – a történelmi kontextusból is adódóan – egyik legfontosabb belső szervezetét, az ország biztonságának és külső stabilitásának elősegítésében oly fontos szerepet játszó hírszerző és kémelhárító szolgálatot bemutassa.

Ez azonban igen nagy kihívást jelent. Hiszen egy olyan szervezet történetét kellett megírnia, amely már önmaga is a titoktartásra, a belső intézményi adatok szigorú elzárá-

sára épített, éppen működésének sikere érdekében. Ezt csak fokozta, hogy a második világháború végén a kompromittáló vagy annak tulajdonított iratanyag jó részét maguk az érintettek semmisítették meg. Végül mindegyre rátevődött a kommunizmus négy évtizede alatt általánossá vált – a rendszer jellegéből fakadó és főleg ilyen területeken érzékelhető – titkolózás gyakorlata, illetve a Horthy-kori katonai hírszerzést és kémelhárítást mint egyenesen fasiszta szervezetet lejáratni kívánó folyamatos történelemhamisítás. Igencsak nehéz feladatot vállalt tehát magára a szerző, aki viszont a felhasználható források szűkösségét többéves aprólékos munkával, szívós kitartással bővítette, és végül mégiscsak elérte célját. Sikerült a témában áttörnie a hallgatás falát, megcáfolnia a korábbi hamis állításokat és egy valódi forrásértékű munkát megalkotnia. Nem felmenteni akarta hibái és mulasztásai alól az akkori hírszerzést és kémelhárítást, hanem immár hét évtized távlatából, a lehetőségek szerint objektív, tényfeltáró módon bemutatni annak működését és vezetőit. Ebben segítségére volt családi hátere is, amiről egy nemrég vele készült interjúban így vallott: „Az én családban nem voltak papok, nyilasok, csendőrök, arisztokraták – amikor róluk írok, azt kétségtelenül személyes érdeklődésből, de nem személyes érintettségből írom.”*

A könyv megírásához a szerzőnek egyfajta detektívmunkát kellett végeznie. Szakály Sándor történetírói habitusához viszont ez hozzátartozik, mondhatni predesztinált volt a feladatra. Levéltári kutatásai még 1980-ban kezdte a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum tudományos segédmunkatársaként, majd 1991-től a Legújabb- és Jelenkortörténelmi Osztály vezetőjeként, 1997-től tudományos főmunkatársként és végül 1999-től ugyanott főigazgatói minőségben. Levéltári kutatómunkájában nagy előrelépést jelentett, hogy 1992 és 1997 között az intézmény Bécsi Kirendeltségének vezetőhelyetteseként dolgozott, és így bepillantást nyerhetett az osztrák főváros levéltáraiban őrzött iratanyagba is.

Szakály nagy érdeme, hogy a levéltáros pontosságával, évek munkájával kicédulázott forrásanyagot rendszerezte, és kutatásai eredményeit közzétette, azokat minden érdeklődő számára elérhetővé tette. Mindenek felett álló célja a tényközlés, és interpretációiban igencsak visszafogott, mértéktartó. Pozitivistá történésznek vallja magát, és ez valóban jellemző történetírói stílusára. Olyan ő, mint amilyen nálunk, Erdélyben talán Kelemen Lajos vagy a nemrég elhunyt Kiss András főlevéltáros volt. Nekünk pedig igen nagy szükségünk van az ilyen szakemberekre. Még akkor is, ha Nyugaton és elsősorban

Franciaországban a tényfeltáró pozitivizmust maradinak, sokszor 19. századi reminiscenciának tartják a történetírásban. Közép- és Kelet-Európában azonban, ahol a modern értelemben vett történelmi szintézisek is csak jóval később jelentek meg, majd a kommunizmus évtizedei alatt felülről irányított módon fordították ki valós tengelyéből a történelmet, a pozitivistá tényisztelő és eseményközpontú kutatás előtt még igencsak nagy feladatok állnak.

Ennek szenteli tudományos munkásságát Szakály Sándor is. A 2. vkf. osztályról szóló kötete szerves részét alkotja fő kutatási területének, amely a Horthy-kori katonai elitre koncentrál, s végeredményben annak valós képét próbálja megrajzolni minden pozitív és negatív vonásával együtt. E munkája abba a kutatási fősodorba tartozik, amelyet a szerző még a nyolcvanas évek végén, a lassan feloldódó diktatúra által nyújtott első adódó lehetőséget kihasználva indított útjára, s amelyet olyan, ma már referenciaértékű művei fémjeleznek, mint *A magyar katonai elit 1938–1945* (1987), *A magyar tábori csendőrség* (1990), *Hadsereg, politika, társadalom* (1991), *Honvédség és tisztikar 1919–1947, Válogatott írások 1984–2002* (2002), *A magyar katonai felső vezetés 1938–1945* (2003), *Akik a magyar királyi csendőrséget 1919 és 1945 között vezették* (2013) stb.

Vargyai Gyula tanítványaként és az ő hatására fordult Szakály Sándor figyelme a 20. század első felének magyar hadtörténete és politikátörténete felé. Kutatásai a témában kezdetben úttörő, mára meg már irányadó jellegűvé váltak. Méltán állítható, hogy ilyen A 2. vkf. osztály című kötete is, amely a szerző három, már korábban külön-külön is megjelent, nagyobb tanulmányából áll. A tanulmányok bővített és kiegészített formában, egy közös kötetben való közlésével a szerző szándékai szerint a magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás jobban megismerhető lehet.

A külön fejezetekként is értelmezhető tanulmányok alapján három egységből álló kötet mindegyik része egy-egy tágabb kérdéskörre fókuszál: az első a Trianon után megteremtett önálló magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás megalakításának körülményeit írja le, és annak tevékenységét elemzi. A második a szervezet vezetőit mutatja be, külön-külön görcső alá véve egyebek mellett születési helyük, vallásfelekezetük, foglalkozásuk, anyagi helyzetük, vezérkari képesítésük, haderő- és fegyvernemi hovatartozásuk, sőt még nyelvtudásuk szerinti megoszlásukat is, olyan összehasonlító-értékelő kimutatást nyújtva, mely az elit több szempontú összetételéről valóban árnyalt képet ad. A fejezetet

a hírszerző és kémelhárító szolgálat kilenc vezetőjének a beosztásban eltöltött időrend alapján összeállított, fényképes életrajza egészíti ki. Közöttük olyan híres személyiségek is, mint Ujszászy István vezérőrnagy, a magyarországi nyugatbarát vezető körök egyik legismertebb személyisége, a háborúból való 1944 őszi kiugrás egyik kezdeményezője és kulcsfigurája.

A harmadik fejezetet alkotó tanulmány a magyar katonai attaséi szolgálat személyi összetételét és állomáshelyeit mutatja be, valamint a korszak magyar katonai attaséinak kimerítő életrajzi gyűjteményét tartalmazza. A könyv terjedelmének mintegy felét kitevő, sok esetben archiv felvételekkel is illusztrált életrajzok nagymértékben segítenek eligazodni a kötet szövegében feltűnő rengeteg név és információ között. A második fejezethez hasonlóan a szerző itt is származás, felekezet, foglalkozás, katonai iskolai végzettség, fegyvernem, idegen nyelvismeret, katonai pályafutás, rendfokozat és beosztás szerint tekinti át a hírszerző és kémelhárító szolgálatot ellátó tisztek állományát, rávilágítva számos összefüggésre. Igen érdekes a katonai szakelődök és attasék 1945 utáni utóéletét bemutató alfejezet, amely egyebek mellett táblázatba foglalva pontos szám és százalékos arány feltüntetésével mutatja be a Magyarországon vagy szovjet fogságban, illetve külföldi emigrációban elhunytak arányát. Ennek – tekintve a kötetben feldolgozott témát – igen nagy jelentősége van.

Az összesen 59 katonai attasé között olyan közismert történelmi személyiségek is feltűnnek, mint Faragho Gábor vezérezredes, az 1944 őszi Moszkvában tárgyaló magyar fegyverszüneti delegáció vezetője vagy az 1944-es évben hivatalukat ellátó magyar miniszterelnökök közül Stójtóy Döme és Lakatos Géza vezérezredesek, de az egykori attasék között megtalálható a volt kolozsvári központú IX. honvéd hadtest 1942 és 1944 közötti parancsnoka, dálnoki Veress Lajos is. Külön érdeme az életrajzoknak, hogy a legfontosabb személyes adatok mellett kimondottan a katonai szolgálattal kapcsolatos információkat foglalják össze: rendfokozatok, viselt funkciók, kitüntetések stb., illetve az 1945 utáni egyéni sorsokat is megvilágítják. Mindezzel emberközelibbé válik a mű, és a személyes tragédiák révén kirajzolódik a Horthy-korszak katonapolitikai rétegének eltűnése, az új politikai rendszer kiépülését követő, hadseregben belüli elitváltás folyamata.

Szakály Sándor e kötete ugyan elsősorban szakkönyv, de ugyanakkor kézikönyv is. Hiszen a rengeteg katonai beosztásra és előmenetelre vonatkozó adatot tartalmazó életrajzok mellett töbtucatnyi táblázatot és fel-

sorolást tartalmaz, amelyek a témával foglalkozó történész számára azonnali és pontos információt szolgáltatnak. Mindezt pedig logikus rendszer szerint, átlátható és könnyen értelmezhető módon. A kutató eligazodását segítik a szakkönyvek ez esetben is rendelkezésre álló oly fontos velejárái, mint a kötetben előforduló rövidítések és szakirodalmi rövidítések jegyzéke, a jól strukturált forrásanyag és szakirodalom, valamint a földrajzi-név-mutató. Úgy vélem viszont, hogy igen-

csak hasznos lett volna egy névmutató összeállítás is, ami az olvasó tájékozódását a kötetben szereplő történelmi személyiségekről nagymértékben megkönnyítette volna.

Ettől függetlenül *A 2. vkf. osztály* mindenképpen olyan könyv, amelynek helye kell hogy legyen minden olyan történész könyvespolcán, aki a Horthy-korszak magyar diplomácia- és katonapolitikai történetével foglalkozik

Murádin János Kristóf

■ JEGYZET

*Csontos János: *Nem fekete-fehérben. Beszélgetés Szakály Sándor történésszel múltjáról és jelenéről.* Magyar Napló, a Magyar Írószövetség lapja, 2014. december, XXVI. évf., 12. sz., 56.

A RÉGI ERDÉLY ARCOLATAI

Köllő Zsófia (szerk.): „*Irtam a' magam Tanulo-házatskám-ban*”

■ Az *Irtam a' magam Tanulo-házatskám-ban* című tanulmánykötet a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán működő, dr. Gábor Csilla által vezetett *Res Litteraria Transylvanicae Vetus Irodalom- és Művelődéstörténeti Műhely* tevékenységének igényes lenyomata. A kutatócsoport mindenkor tagjait – akik rendszerint magyar szakos hallgatók vagy végzetek, többen a Hungarológia Doktori Iskola köréhez tartozók – gyakorlatilag két évtizede fogja egységbe mindannyiuk érdeklődési területe, a kora újkor irodalma, kultúrája; azóta figyelnek egymás munkájára, eredményeire. A közösség „keresztelője” 2013-ban, egy műhelykonferencia alkalmával zajlott, mégpedig úgy, hogy a névválasztás kifejezze az itt folyó munka természetét. A kutatócsoport szervezetileg is integrálódott a Kárpát-medence hasonlóan régi magyar irodalommal foglalkozó munkaközösségeinek hálózatába, és 2006-ban a neves REBAKUCS-konferencia (a betűszó a Reneszánsz–Barokk Kutatócsoport rövidítése), e fontos szakmai fórum szervezőjeként is bemutatkozhatott. Jelen kötet a közös munka első gyűjteményes megjelentetése.

A tanulmányok sora közös pontok és szétartások mentén egyaránt megragadható. Ahogy az előszóban a kötet szerkesztője, Köllő Zsófia kiemeli: Erdély kora újkor irodalmi életének, a 16–18. század szövegeinek és jelenségeinek vizsgálata közelíti a kutatómunka különböző fázisait (anyaggyűjtés, té-

makijelölés, összegzés stb.) dokumentáló szövegeket; az akkori igen tágan értett *litterae*-fogalom azonban az interdiszciplinaritás, a rokon tudományok felhasználásának változatos lehetőségeit nyitja meg. Amellett természetesen, hogy a tematikus paletta hasonlóan színes képet mutat. A Geleji Katona Istvántól származó kötet cím elég tágasnak bizonyul a tanulmányok átfogására, emellett pedig akár a „közös szellemi műhely”, fontos kutatási pont szerepét betöltő Kolozsvárra is utalhat.

A kötetben közölt tanulmányok a szerzők témaválasztása alapján három tömbbe sorolódhatnak. *A jezsuita irodalom arcait* bemutató korpuszt Balla Lóránt tanulmánya nyitja. Az ő „választottja” a „magyar Ciceróként” emlegetett Csete István, a 17–18. század fordulóján élt jezsuita prédikátor. Nem mindennapi életpályája, szentbeszédeinek gyűjtéménye, ezen kötetnek rendtársa, Gyalogi János általi kiadása áll Balla vizsgálódásainak középpontjában. Az anyaggyűjtés stádiumában készült szöveg óriási és alapos filológiai apparátussal dolgozik, és izgalmasan játszik az „Ál/Arc” és „Ál/Név” fogalmaival, melyek az Erdélyből hosszú ideig kitiltott jezsuiták számára a korban nagy jelentőséggel bírtak.

Kónya Franciska egy a maga korában népszerű kegyességi mű, Giovanni Bona ciszterci szerzetes 1658-as *Manuductio ad coelum* című szövegének két magyar nyelvű fordítását veti össze, reflektálva a kora újkor lelkiességi irodalmának fontos jellemzőjére, a

felekezeti átjárásra. Az üdvösségre vezető kalauzt ugyanis a jezsuita Tarnóczy István (1675) után nem sokkal Huszti István református orvos is érdemesnek találta az átültetésre (1705). A gördülékeny menetű tanulmány, mely természetes biztonsággal mozog a latin eredeti szövegében is, a két munkát tartalmi és lexikai-stilisztikai szempontból hasonlítja össze, kitekintve fordításelemleti kérdésekre is.

Nemcsak kedvesen személyes hangvételű, hanem humoros és egyben bátor is Rend Melitta tanulmánya, mely tudomány és művészetek, reáliák és humaniorák *via unitivá*-ját valósítja meg. Arra vállalkozik ugyanis, hogy a barokk jezsuita használati irodalom egyik ismert, szerinte a „közöttség” és „nyitottság” minőségeivel leírható darabját, Hajnal Mátyás jezsuita tanár, udvari prédikátor, hittérítő *Szives könyvecskéjét* (1629) exponenciális függvényként ábrázolja. Ez a mű emblémák és elmélkedések, valamint imádságok gyűjteménye, melyek így több médium révén mesélik el a bűnös szív megtérésének, Jézus általi birtokba vételének történetét. Rend Melitta szövege az interdiszciplinaritás mellett a függvénygörbe, embléma- és meditációs irodalom kulcsszavakban ragadható meg. Elegáns az a mód, ahogy (szó szerint) megrajzolja a mennyei jegyesével misztikusan egyesülő földi szívbe áradó *gratia exponentialis* mértékét.

A *Református prédikátorok irodalmi tevékenységét* bemutató második egységet Bóné Éva tanulmánya nyitja. Ő a kötet-címadó Geleji Katona István 17. századi református püspök, iskolaigazgató 1640-es években született *Váltság titka* című volumenjeinek előszavait vizsgálja. Korpuszválasztásában szakmai konszenzusra támaszkodik: a prédikációs gyűjtemények „előtjáró beszédek” rendszerint támponttal szolgálnak a munka céljáról, módszereiről, a szerző nézeteiről, műhelyitkairól akár, és az irodalomról való gondolkodásának tükröi. Ezek adekvát vizsgálata az újkorban készült művek esetén összekapcsolandó az alkotó vallási identitásával is. Bóné Éva teoretikus háttérként a bibliai mitizáció és a prédikációelmélet téziseit használja, amikor világosan megfogalmazott céllal, a Geleji Katonával szemben felhozott kifogások („sivár” és „túlzó intellektualista”) korrigálásának, árnyalásának szándékával kutat.

Ugyanazon elméleti megfontolás, a fent említett szakmai konszenzus jegyében született Demeter Volkán Júliának Szatmárnémeti Mihályról írott tanulmánya. A kutatás, melynek eredményeiről beszámol, a ma kevésbé ismert, korában (17. század második fele) azonban nagy hatású prédikátor *Dominicá-*

inak előljáró beszédeire irányul. A vasárnapi prédikációk előszavait olvasva a tanulmányíró arra helyezi a hangsúlyt, hogyan képződik meg ezekben egy tudatos felekezeti identitás, másként fogalmazva tehát mi a szerepe egy (kora újkori protestáns) prédikációgyűjteménynek a közösség önidentifikációjában. Az írást érdekességek színesítik, így például annak említése, hogy vezeti le Szatmárnémeti a református eklézsia történetét Krisztus születésétől.

Retteg-Ady Emesének szintén egy olyan prédikátorról, a Nagykrősön tevékeny Tyukodi Mártonról készült tanulmánya, a magyar irodalomtörténet „hajlamos elfelejteni”. Az ő 1641-es, az ószövetségi Józsefről szóló prédikációgyűjteményének kutatásához – mely például Bethlen Kata könyvtárában is megtalálható volt – keresett és talált a szerző izgalmas szempontokat. Az alapos elméleti háttérrel is rendelkező tanulmány egyrészt a tipológiai szövegmagyarázatra figyel: hogyan olvassa Tyukodi az Újszövetség könyveit mint az ótestamentumi előképek, típusok rekapitulációját, illetve beteljesülését. Másrészt azt mutatja meg, hogy a nagy hagyományú bibliai négyes értelmezés, azaz a *quadrīga* (a Szentírás betű szerinti, allegorikus, morális és anagógiái értelmének keresése) mely nyomai lelhetőek fel Tyukodinál, érzékenyen figyelve ennek szemléletes, helyenként humoros példáira.

Új témakört nyit, világi szempontokat vizsgál a *Köz- és magánügyek* című harmadik, záró tömb. Ennek első tanulmányában, melyet Gál Judit írt, és Keresztúri Bíró Pálról szól, két pedagógus találkozik. A hitvitázó és tanár Keresztúri Bíró alakját (mint a kora újkori Erdélyben oly sokakét) Bethlen Miklós örökölte meg *Önéletírásában*, „hogy legyek követői és felvételői” módszerének, melyet visszatekintésében nagyon sikeresként ír le. Ennek a tanítói gyakorlatnak jár utána a szerző, egyrészt a munkatársak, Jászberényi Pál vagy Erdőbényei Deák János nyelvkönyveinek fényében, másrészt pedig a korabeli pedagógiai gyakorlatra, így például a neves Comenius tanítási módszerére támaszkodva.

Dohi Szusanna különleges témát dolgoz fel írásában: Gyulai Pálnak, Báthory István fejedelem titkárnak és tanácsosának levelét vizsgálja. A misszilis 1585-ben keletkezett, az akkori váradi kapitánynak, Sibrik Györgynek címezve. Mi a tétje a levélnek, hangzik a tanulmány egyik kérdése, melyet továbbiak követnek: hogyan és miért tágul a köréje rendeződő kommunikációs tér, amikor 1663-ban kiadják; miként lesz a 16. századi politikai témájú magánlevélből (mely a műfaji átfedések révén humanista episztolaként, illetve fejedelmükörként is felfogható) a 17. század-

ban államelméleti érdekeket szolgáló, nyílvánosságformáló mű.

Antropológiai megalapozású komparatív elemzést végez el Köllő Zsófia, amikor a test határainak kutatására vállalkozik Bethlen Kata és Bethlen Miklós önéletírásaiban. A vizsgálat társadalom- és mentalitástörténeti szempontok bevonásával történik, hiszen azt a főként Norbert Elias nyomán ismert folyamatot veszi alapul, mely a 17–18. században zajlott, s melyben a külső testszabályozás átalakult, belsővé vált, az emberből *homo clausus* lett. A tanulmány szerző ennek, illetve a korban elismert humorápatológiának a nyomait keresi a vizsgált korpuszban. Mennyiben befolyásolta a két szerzőt az az elmélet, amely szerint a testnedvek bősége és aránya kihat a testi-lelki-szellemi egészségre, illetve hogyan húzható meg a két önéletírásban a test-politika, test-lélek határa – ezekre a problémafelvetésekre ad választ Köllő Zsófia izgalmas tanulmánya.

A kötetzáró írás, Papp Kinga jól szerkesztett tanulmánya alapos, hosszú kutatási folyamat lenyomata. Kálnoki Sámuelnek, a 17–18. század fordulóján a bécsi Erdélyi Kancellária vezetőjének levelei közül vizsgál egy válogatást, melyeket a diplomata 1686–1687-ben, a császáriak beszállásolásával járó konfliktushelyzetben írt Máramarosból. A magán- (feleségének küldött) és közéleti (Teleki Mihály kancellárnak szóló) levélcsoport megragadásához a tanulmány több alkalmas szempontot talál. Ilyen a korabeli írásszokás, -használat vagy az írás státuszának vizsgálata,

a szó- és írásbeliség együttélésének kutatása, esetleg a levélnek mint tárgynak az időben elfoglalt szerepe, például az emlékezet helyévé válása a címzettek, utódok számára.

A függelék *Kapcsolatteremtési kísérleteket* mutat be, és inspiratíván kapcsolódik a kötethez úgy, hogy az irodalmi művek évszázadokon átívelő dialógusának demonstrálásával tulajdonképpen új horizontokat nyit. A *Reneszánsz és barokk irodalom* szeminárium elsőéves résztvevőinek innovatív, ötletadó esszéi kora újkori és kortárs szövegek együtt olvasására vállalkoznak. Így lép párbeszédbe egymással, nem érdektelen módon, a szappanopera és a széphistória vagy a *querela Hungariae*-toposz és Medgyesi Pál *Jajjai* Székely Csaba Bányavidék-trilógiájával. A gyűjteményt a szükséges, olvasói tájékozódást segítő járulékos részek – a szerzők munkásságának rövid ismertetése, angol nyelvű rezümék és névmutató – zárják.

Az *Irtam a' magam Tanulo-házatskám-ban* című tanulmánykötetről szólva, összegző benyomásként elmondható, hogy tíz színvonalas írás gyűjteménye, melyek – bár tematikus és módszertani sokszínűség jellemzi őket – mozaikdarabokként vázolják a 16–17. századi Magyarország és Erdély irodalmi-művelődési életének arculatát. A szövegek egyfajta nagyobb összefüggésbe szerveződnek, amikor korabeli tendenciákat, műfaji kánonokat mutatnak meg. Úgy, hogy közben raritásokkal gyönyörködtetik az olvasót.

Molnár Zsófia

ABSTRACTS

Béni L. Balogh

■ ***Changes of Imperiums in Transylvania and the Turning of 1944-1945***

Keywords: change of imperiums, Transylvania, the Peace Treaty of Trianon, the Second Vienna Award

The main issue of the Hungarian–Romanian relationship, from the first half of the 19th century until the middle of the 20th century, was the struggle for the exclusive possession of the multinational Transylvania. The most important events of this struggle happened in the first half of the 20th century: 1918/1919, the Second Vienna Award on 30 August 1940, and 1944/1945. After the Romanian passing on 23 August 1944, the armistice was signed on 12 September 1944 in Moscow. Article 19 of this agreement annulled the Second Vienna Award. Afterwards, Romanian public administration and security forces came back in the wake of Soviet and Romanian armies as well. Then, the so-called “Iuliu Maniu” Volunteer Battalions committed some atrocities against Hungarians. Due to this fact – which was a pretence – Moscow ordered the withdrawal of Romanian public administration from Northern Transylvania on 12 November 1944. The main cause of this decision was the blackmail of the “reactionist” Romanian government to reach the takeover of a left administration. Three days after the inauguration of the left Groza-government in 6 March 1945, Stalin approved the reintroduction of the public administration of the Romanian State in Northern Transylvania.

Róbert Barta

■ ***Great Britain in 1945***

Keywords: Anglo-American relationship, Attlee-government, British Conservative Party, British General election of 1945, Clement C. Attlee, iron curtain, Potsdam Summit, Yalta Summit, welfare state, Winston S. Churchill

The study focuses on the immediate post-WWII British history, especially the effects of war, the general election of 1945, home policy events and imperial foreign political aspects. Direct effects of the war were controversial in Britain in a sense that as a winner country her economic, political and military issues were subordinated to U.S. interests. The general election of 1945 was won by the Labour Party because the majority of voters expected them to introduce the long delayed welfare state administration. The Labour government has appeared as nationalist and imperialist, and due to

economic and financial considerations they did not urge the dissolution of the Empire. London’s interests were more and more subordinated to Washington’s policy in the forthcoming framework of the Cold War, so she could not do anything to stop the process of East European sovietization, and it became a necessity to accept the policy of Western European integration.

Árpád Hornyák

■ ***Yugoslavia – in the “Year Zero”***

Keywords: Yugoslavia, new regime, Tito, leading position in the Balkans

In the modern history of the South Slavic people the dates 1918, 1941 and 1945 were crucial. 1918 meant the unification of the South Slavic people in one state for the first time in the history. In 1941 this state was disrupted, while the year 1945 offered a new beginning for them. This article deals with this last date as ground zero for new Yugoslavia by giving a sketchy overview of the new directions, possibilities and limitations of the efforts of the new regime. The new post-war Yugoslavia and its communist leadership broke up with the social and political legacy of the pre-war Yugoslavia. The only aspect of the policy of the old Yugoslavia that the new regime undertook was the foreign policy. Therefore, while Tito’s Communist Party gained the full ideological and political power in the federative Yugoslavia and established the state socialist regime by the end of 1945, the communist leadership continued the pre-war endeavours of the Kingdom of Yugoslavia and aimed at gaining the leading position in the Balkans.

Attila Kolontári

■ ***The Soviet Union after the Second World War***

Keywords: Soviet Union, great power, Soviet sphere of influence in Central and Eastern Europe, Stalin’s one-person power

The Soviet Union emerged from World War II as a great power which had suffered grave damage and made serious sacrifices for the victory. For all this, however, Moscow demanded amends by imposing harshly enforced reparations on the losing countries and by extensively expanding the Soviet sphere of influence. Through means of raw power, the Soviet Union endeavoured to shape the countries of Central and Eastern Europe in its own image, it pressured them into its own system of alliance. With the elimination of war damage, an outdated economic structure was reconstructed, characterized by the predominance of

heavy and war industry. Once again, it was society that had to pay the price for this. The political structure was grounded on Stalin's one-person power; however, with the progression of the disease of the ageing dictator, there arose the question of succession. Several cliques and interest groups fought against one another, the bloody payoffs conjured up memories of the world of the second half of the 1930s. Not even those could feel safe any more who had earlier been considered Stalin's most loyal and trusted confidants.

Tamás Magyarics

■ ***“Year Zero”: A New World (Order) in Place of the Old One***

Keywords: *end of Second World War, two superpowers, Soviet Union, U. S., United Nations, economic and financial reconstruction*
At the end of the Second World War, there remained only two (super)powers capable of actively shaping the postwar world. As both world wars started in Europe, it was obvious that a radical rearrangement of power relations among the European powers was needed. The Soviet Union was primarily interested in creating a buffer zone and was basically pursuing a balance of power politics here and in Asia alike. The American approach was more complex, insofar as Washington was seeking to establish a liberal world order but, learning the lessons of the failed Wilsonian attempt after World War I it also tried to put into place a mechanism to enforce the decisions of the world community embodied by the United Nations. However, because of Soviet insistence on a veto power in the Security Council, the UN has not been able to live up to the expectations, and the shifting balance of power continued to define ultimately the relations between the power centers. The economic and financial reconstruction, the so-called Bretton Woods system was working remarkably well for decades, while the attempts to bring the nuclear power under international control failed because of the emergence of the Cold War between the U.S. and the Soviet Union and their successive allies.

István Majoros

■ ***In the Shadow of Glory and Greatness. France in the Cold War Era***

Keywords: *France, bipolar world, general de Gaulle, Fifth Republic, Cold War*

After the collapse in 1940, France ceased to exist as a great power, because the European balance of power was replaced by the Bipolar World after 1945. But during the

war Hitler wanted to create a German Empire in Europe. That's why this study presents the efforts of France to find its place first in the German system and then in the Bipolar World. The author examines the diplomacy of the regime of Vichy and the politics of de Gaulle to participate in the liberation of France. The main goal of the General was to reestablish the great power role of France after 1945, but de Gaulle didn't participate in the political life between 1946 and 1958. The study presents then the diplomacy of the Fourth Republic, when France starts organizing the European Economic Community. The colonial crisis makes an end to the regime and the Fifth Republic starts with the leadership of General de Gaulle as president of the republic. The study summerizes the diplomacy of the presidents from de Gaulle to Chirac. In the Cold War, France became a medium power with world political engagement.

István Németh

■ ***The German Empire in 1945***

Keywords: *German Empire, Potsdam Conference, denazification, Nuremberg Trial*

The period beginning with May 1945 with the unconditional surrender of the German Wehrmacht and the defeat of the German Empire is considered the most complicated of recent German history. This is because all of the world powers participated in this stream of events that divided the country into four occupational zones with the city of Berlin being divided into four sectors.

The dictates of the Potsdam Conference of the three “great ones” prescribed the total demilitarization of the country and the total destruction or control of the industry enabling military production. They agreed on the earlier accepted denazification and on the dissolution of the National Socialist Party's institutions and organizations as well as on the indicting and interning of the war criminals.

The study discusses the situation of the German prisoners of war and the fate of those legendary women who cleared away the ruins, as well as the fate of the 12-13 million refugees, the measure of reparations paid, and the fate of those chased away from their home land.

The essay also discusses the formation of the democratic political parties, the free Labor Unions and the Nuremberg Trial.

Ignác Romsics

■ ***1945 – Beginning of a New Era***

Keywords: *1945, Second World War, international relations*

By almost all standards, the Second World War was the largest military conflict in history, involving and affecting most of the world's population. Its end in 1945 undoubtedly drove a wedge between the old and the new. Governments, political systems and borders altered all over the globe. It brought about a transformation of attitudes and realities. Introducing the country-based surveys, Ignác Romsics's essay is focusing on two aspects of this global conflict. In the first part of his study some basic characteristics of the war are presented. Special emphasis is put on the nature of warfare, largely as a result of scientific and technological innovations. Due to the new weapons the number of casualties was about six-seven times that of the First World War. Among them there were not only soldiers, but also civilians. Considering the atrocities against civilians the most terrible was the Holocaust – the deliberate murder of over 5 million Jews. In the second part of the essay the effects of the war are treated. The author emphasizes that the four western European states which had played a leading role in world affairs in the first half of the century, were now much weaker than before. At the same time, the USA and the

USSR emerged as the two most powerful nations in the world. Romsics shares the opinion according to which the rivalry of these two super-powers in the Cold War was the most important feature of international relations for almost half a century after 1945.

Attila Simon

■ *On New Paths: Czechoslovakia in 1945*
Keywords: *Czechoslovakia, 1945, Soviet sphere influence, pre-totalitarian state*

This study outlines the most relevant momentum of the process during which Czechoslovakia, re-established in 1945, breaking with the major fundamentals of its pre-war policies, gradually became part of the Soviet sphere of influence. Although the final turning point came only in 1948, the process leading to it had, in the author's view, already begun during the war and became irreversible from 1945. The author separately deals with the changes in the Czechoslovak foreign, domestic, and minority policy in 1945, while Czechoslovakia, in the author's assessment, can no longer be considered between 1945 and 1948 as a democratic country, but a pre-totalitarian state.

Kiegészítés a *Korunk* folyóiratot és intézményrendszerét anyagi hozzájárulással támogató magánszemélyek 2015 áprilisában közzétett névsorához

András Sándor – író, költő, Nemesvita

Árkossy István – képzőművész, Budapest

Dr. Filep Antal – néprajzkutató, Budapest

A lapszámot szerkesztette:

Kovács Kiss Gyöngy

Adorjáni Panna (1990) – mesterképzős hallgató, KRE, Budapest

L. Balogh Béni (1981) – levéltáros, PhD, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

Barta Róbert (1966) – történész, dr. habil., tanszékvezető egyetemi docens, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet

Frojimovics Kinga (1971) – történész-levéltáros, PhD, Yad Vashem Levéltár, Jeruzsálem, Wiesenthal Institute for Holocaust Studies, Bécs

Gyarmati György (1951) – történész, az MTA doktora, főigazgató, Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Budapest

Hornnyák Árpád (1971) – tudományos főmunkatárs, PhD, MTA BTK Történet-tudományi Intézet, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem Történettudományi Intézet

Kolontári Attila (1968) – történész, PhD, egyetemi docens, Kaposvári Egyetem, Pedagógiai Kar

Magyarics Tamás (1953) – dr. habil., egyetemi docens, ELTE, Magyarország dublini nagykövete

Majeros István (1949) – nyugdíjas egyetemi tanár, az MTA doktora, ELTE, BTK, Budapest

Molnár Zsófia (1992) – mesterképzős hallgató, BBTE, Kolozsvár

Murádin János Kristóf (1980) – történész, PhD, egyetemi adjunktus, kari kancellár, Sapientia EMTE, Kolozsvár

Németh István (1945) – történész, dr. habil., CsC, egyetemi tanár, Eszterházy Károly Főiskola, Eger

Pomogáts Béla (1934) – irodalomtörténész, az MTA doktora, Budapest

Részegh Botond (1977) – képzőművész, Csíkszereda

Romsics Ignác (1951) – történész, az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, Eszterházy Károly Főiskola, Eger

Simon Attila (1966) – történész, PhD, igazgató, Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, tanszékvezető docens, Selye János Egyetem, Komárom

Tárnok Attila (1963) – egyetemi adjunktus, PhD, PPKE

Tóth László (1949) – költő, író, Dunaszerdahely

TÁMOGATÓK

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Csikós Alap

KONRÁD JOZSEF ALAP

„Dönitz admirálisnak, akit a korlátlan tengeralattjáró-háború elrendelése miatt vontak felelősségre, maga Nimitz amerikai tengernagy kelt a védelmére. Az amerikai haditengerészet háború utáni főparancsnoka kijelentette: a Csendes-óceánon ők ugyanazokat a módszereket alkalmazták, mint a németek az Atlanti-óceánon. Ha tehát Dönitzet elítélik, őt is el kellene itélni. A bíróság azonban természetesen nem így járt el. Ezért, amikor 10 éves börtönbüntetését letöltve Dönitz 1956-ban kiszabadult, Nimitz és több tucat szövetséges veterán tiszt emlékkönyvvel fejezte ki tiszteletét és együttérzését »kollégájuk« méltatlannak tartott meghurcolása miatt. [...]

Ez, a más mércével mérő »nürnbergi szemlélet« vált alapjává annak a széles körökben elterjedt antifasiszta ideológiának, amely a második világháború történetét az Ördög és az Angyal harcává egyszerűsítette, s miközben a Harmadik Birodalmat démonizálta, a Szovjetuniót mentesítette minden felelősségvállalás alól. Ez mindazon országok tapasztalatának ellentmondott, amelyek elszenvetkék a szovjet Vörös Hadsereg hadműveleteit kísérő atrocitásokat, a polgári lakossággal szembeni erőszakoskodásokat.”

(Romsics Ignác)

ISSN 1222 8338

9 771222 283304 1 5 0 0 5

5 LEJ
500 FT

1945: SFÂRȘIT – ÎNCEPUT
1945: THE END – THE BEGINNING